CHARLES SEIGNOBOS

HISTORIJA SUVREMENE CIVILIZACIJE

S FRANCUSKOGA PREVEO
DR. SLAVKO JEŽIĆ

SEPTIÈME ÉDITION. — MASSON ET C-ie, ÉDITÉURS.
PARIS, 1920.

ZAGREB, 1923.
IZDANJE KNJIŽARE GJORGJE ĆELAP.

TISAK ZAGREBAČKA ŠTAMPARIJA, GUNDULIĆEVA ULICA 24

Poglavlje prvo.

Nove vlasti u Evropi u XVIII. stoljeću.

Početak suvremene civilizacije. — Običaj je uzimati za početak suvremene civilizacije godinu 1789. I zaista s francuskom revolucijom počinju se velike promjene, koje su značajne za suvremenu civilizaciju. Ali te su se promjene prepravljale manje očitom nutarnjom preobrazbom, koja nastaje već početkom XVIII. stoljeća. U istinu počevši od konca vladanja Luja XIV. stvaraju se nove političke nauke, koje će po svoj Evropi oboriti stare ustanove i dovesti do reforama, a zatim do revolucije.

U isto se doba mijenjaju odnosi između država. U Americi se osniva englesko kolonijalno carstvo, koje sprema porođaj nove velike države, Ujedinjenih Država. U Evropi, tri velike vlasti XVII. stoljeća, Španija, Švedska i Holandija, padaju na stepen država drugoga reda. Uz Francusku, koja je izgubila svoju nadmoć, pojavljuju se četiri druge vlasti koje će biti velevlasti XIX. stoljeća: Engleska, koja je pobijedila Luja XIV., Austrija ojačana izgonom Turaka, i dvije nove države, kraljevina Prusija i carevina Rusija.

Prusija.

Kraljevina Prusija. — Kraljevina Prusija,*) stvorena god. 1701. bila je kao i gotovo sve njemačke države sastavljena od posjeda, što ih je stekla jedan za drugim vladarska obitelj; to nije bila zemlja, nego samo skup zemljišta razasutih po svim stranama Njemačke i bez međusobnog dodira: Neki posjedi na zapadu sve do lijeve obale Rajne, na istoku pokrajina Prusija izvan granica

*) Car, koji je prodao brandenburškom knezu izborniku naslov kralja, nije htio, da se taj naslov spoji s kojom njemačkom pokrajinom; izabrao je Prusiju, jer ona nije pripadala u carstvo, pa je dao novome kralju naslov k r a l j a u P r u s i j i.

carstva, u sredini Bradenburg; sve siromašno i slabo napučeno (od prilike dva milijuna duša). Prusija je bila samo mala državica. Hohenzollerni su od nje načinili velevlasti. Nijesu oni imali o vladanju drugačijih ideja negoli drugi vladari njihova vremena; i oni su tjerali »obiteljsku politiku«, nastojeći prije svega da povećaju vlast svoje kuće povećavajući svoje posjede i svoju vlast; i oni su slijedili pravilo »državnog razloga« te upotrebljavali sva sredstva, da postignu cilj. — Ali oni su se od ostalih vladara razlikovali svojim načinom života, i to ih je dovelo do uspjeha. Mjesto da rasipaju svoj dohodak izdržavanjem dvora i davanjem svečanosti, oni su ga svega posvetili državnim izdacima, a naročito potrebama vojske.

Dvor. — Fridrik I., koji je prvi nosio naslov kralja, imao je mnogo dvorjana po uzoru Luja XIV. Njegov nasljednik Fridrik Vilim otpustio je taj dvor i zadržao je samo 4 komornika i 4 plemića, 18 paževa, 6 lakaja i 5 sobara. Nosio je plavu uniformu i bijele hlače i imao je uvijek mač o boku, a palicu u ruci; imao je samo drvene klupe i stolice, a nikakvih naslonjača ni sagova; kod stola se tako loše dvorilo, da mu ni vlastita djeca nijesu jela do sita. Večeri je provodio sa svojim generalima i ministrima pušeći duhan iz dugih holandijskih lula i pijući pivo. Zbog toga surovog života, koji je sablažnjavao ostale vladare, dobio je pridjevak kralja-kaplara.

Njegov je nasljednik Fridrik II. bio naprotiv veoma izobražen : volio je glazbu, pisao okretno francuski, pravio francuske stihove i čitao djela filozofa. Inače je živio gotovo isto tako jednostavno kao i njegov otac. Stanovao je u Potsdamu, pohađao samo svoje oficire, svoje činovnike i nekoliko filozofa. Nije imao dvora (rastavio se s kraljicom i nije primao gospođa). Nosio je zakrpana odijela, a pokućstvo su mu razderali psi, koji su živjeli s njime. Iza smrti prodana je sva njegova garderoba za 1500 franaka. Jedini njegov luksus bila je zbirka burmutica, kojih je ostavio stotinu i trideset.

Proračun pruskoga kralja. — Novac, što su ga pruski kraljevi pištedjeli na svojim ličnim izdacima, posvećivali su svojoj vojsci. Fridrik Vilim trošio je za sebe i za svoj dvor samo 52.000 talira (manje od 2000 franaka) godišnje. Dohoci su kraljevstva tada iznosili oko 6,900.000 talira (od prilike 26 milijuna franaka). Njih je trebalo podijeliti od prilike po pola na vojničke izdatke i na ostale izdatke. Ali u zbilji je kralj uzimao od redovnih izdataka 1,400.000 talira (5,250.000 fr.), pa ih je trošio na vojsku.

Tako je ostalo samo 960.000 talira (3,750.000 fr.) za sve izdatke kraljevstva. Čitav se ostatak potrošio na uzdržavanje vojske ili na stvaranje rezervnog fonda. Kralj je mogao da drži na nogama 80.000 momaka, a iza smrti je ostavio u državnoj blagajnici gotova novca u iznosu od 8,700.000 talira (32 i pol milijuna franaka). Fridrik II., kao i otac čuvao je svoj novac za vojsku i za rezervni fond; on je mogao držati na nogama 200.000 vojnika, i unatoč sedmogodišnjem ratu, za kog mu je čitavo kraljevstvo bilo opustošeno, ostavio je iza smrti u državnoj blagajnici 55 milijuna talira (više od 200 milijuna franaka).

Vojska. — Pruska je vojska kao i sve druge vojske onog vremena bila je sastavljena od dobrovoljaca. Oficiri, koji su novačili, bili su poslani po čitavoj Njemačkoj da traže ljude; svoj su ured držali u gostionici i primali su ljude, koji su došli da se jave u službu pruskoga kralja. Ovi su novaci bili ponajviše pustolovi, a mnogo njih bjegunci izbjegli iz vojske kojega njemačkog vladara. Često su si pače novačitelji pribavili ljude lukavošću ili silom tako, da su ih opili pa im onda uzeli kraljev novac, ili da su ih naprosto silom uhvatili. Jedan je od novačitelja htio da dobije nekog stolara lijepa stasa, da ga učini grenadirom, pa naruči od njega sanduk tako velik, da bi sam u nj stao; stolar donese sanduk, a novačitelj ustvrdi, da je premalen; stolar, da pokaže protivno, legne u nj; odmah zatvoriše poklopac i otposlaše sanduk. Kad ga otvoriše, bio je stolar zadušen.

Ovakova novačenja nijesu bila dovoljna da stvore dosta dobru vojsku. Godine 1733. odlučio se kralj da popuni svoje regimente vlastitim podanicima, pa uvede neku vrstu obvezatne vojne službe. Sve su pokrajine kraljevstva bile razdijeljene u k a n t o n e, a svaki je kanton morao pružiti potrebiti broj novaka, da se upotpuni jedna regimenta. Svi su stanovnici mogli biti unovačeni, izuzevši plemiće, sinove pastora i sinove građanskih familija, koje su imale imutak od najmanje 6.000 talira; (tako bogatih obitelji nije uopće bilo u siromašnoj pruskoj zemlji). Za vrijeme ratova Fridrika II. postali su muškarci tako rijetki, da su stali novačiti i đake. Kad je koje dijete raslo brzo, roditelji su mu govorili: »Nemoj rasti tako brzo, jer će te novačitelji uzeti«.

Pruski su vojnici bili podvrgnuti vrlo oštroj disciplini. Oficiri su nadzirali vježbanje s batinom u ruci te bi udarali svakoga, tko nije točno izvodio kretnje. Sva je regimenta morala da manevrira kao jedan čovjek, točno poput mašine. Vježbali su vojnike da pune puške u dvanaest kretnji (to je bilo punjenje u dvanaest

tempa). Kad je jedan batalijun pucao, smio se vidjeti samo jedan sjaj i čuti samo jedan hitac. Nijedna država nije imala tako dobro uvježbane infanterije. Vježbanje na pruski način bijaše poznato u čitavoj Evropi. Ali ovakav život bio je tako težak, da je trebalo bdjeti nad kasarnama, da vojnici ne bježe, a Fridrik II. dao je za vrijeme rata svoje regimente kod marša opkoliti jednim redom konjanika da spriječi dezertaciju.

U ovoj vojsci nijesu vojnici imali nikakve nade na promaknuće, jer su svi oficiri bili uzeti između plemstva; sve je naime prusko plemstvo bilo u kraljevoj službi. Ali dok su se u svim drugim zemljama oficirska mjesta dala iz milosti ili čak prodavala, u Prusiji je netko mogao postati časnikom, pošto je prošao vojničku školu (kadetsku školu), i nije mogao postići visokog stepena, prije nego je prošao sve niže stepene. Čak i princevi iz kraljevske obitelji bili su prisiljeni da služe i da zaslužuju jedan po jedan sve svoje stepene.

Nikoja evropska vlada nije onda imala tako znatnu vojsku u razmjeru prema broju svojih podanika: 80.000 ljudi za zemlju od 2,500.000 duša, to je bilo šest puta više nego Austrija i četiri puta više nego Francuska. A kako su se u XVIII. stoljeću svi sporovi između naroda rješavali ratom, važnost se neke vlasti mjerila po snazi njezine vojske. Pruski kralj, s malom državom i s velikom vojskom, postao je jednom od triju velevlasti evropskih. Kralj-kaplar pripravio je ovu vojsku, a veliki Fridrik se njome poslužio. On je dodao dvije pokrajine svome kraljevstvu (Šleziju i prusku Poljsku); primio je 2,240.000 podanika, a ostavio ih je 6,000.000.

Uprava. — Pruski su kraljevi provodili u svome kraljevstvu sistem apsolutnog vladanja. Njihov je apsolutizam bio pače veći nego kod svih ostalih suvremenih vladara. Nijedan drugi vladalac nije iskao toliko od svog naroda. Fridrik Vilim uveo je plaćanje poreza kod plemića, koji su do onda bili slobodni od njega; oni su prosvjedovali i predali peticiju, koja se svršavala ovim riječima: »Sva će zemlja propasti«. — »Ne mislim, da je tako«, odgovori kralj, »samo će vlast plemića propasti; ja osnivam svoju monarhiju na brončanoj pećini«. On se smatrao gospodarom svojih podanika i htio je sve propisati, pa čak i njihovu odjeću; zabranio im je nositi pamučne štofove. Tkogod bi ih sakrio u kući, imao je biti osuđen na globu i stavljen u okove. Zahtijevao je štaviše i pravo, da ga ljube. Jednoga dana uhvati za vrat jednog siromašnog Židova, koji je utekao, kad ga je vidio dolaziti, i stade ga

udarati palicom govoreći: »Ne smijete me se bojati, razumijete li? nego treba da me ljubite«. — Fridrik II. je uveo monopolna pića i dao ga je francuskim zakupnicima unatoč tužba sa strane svojih podanika. Nije dopuštao, da se tko opire njegovim nalozima: »Prigovarajte, koliko vas je volja«, govorio je, »ali pokoravajte se i plaćajte«.

Ova se je monarhija naročito time odlikovala, što je u njoj kralj upravo vršio svoje kraljevsko zvanje, nadzirao svoje činovnike i zahtijevao, da se sve obavlja u redu. »Vladar«, govorio je Fridrik, »nesamo da nije apsolutni gospodar u državi, nego je njezin prvi sluga«. Jedna odredba Fridrika II. iz godine 1749., daje nam primjer o uroti toga nadzora. »Kako su neki činovnici zlostavljali seljake batinanjem, a Njegovo Veličanstvo nipošto ne će da podnosi takove tiranije protiv svojih podanika, to Ono hoće, kad se činovniku dokaže, da je batinao seljaka, da bude smjesta i bez odlaganja zatvoren u tamnici na šest godina, pa i onda, kad bi taj činovnik zadovoljavao bolje nego drugi«. Svi su se poslovi iznosili pred kralja, koji je čitao spise i stavljao na rubu opaske vlastitom rukom.

Hvala onom ekonomskom i urednom načinu vladanja, pruska je vladalačka kuća stvorila, usred ostalih apsolutnih monarhija, novi oblik, vojničku monarhiju, koja je bila trajnija od drugih, jer je bila uređenija. Tako su pruski kraljevi mogli do našeg vremena sačuvati svoju apsolutnu vlast i sve druge njemačke države.

Carevina Rusija.

Izvor ruskoga carstva. — Velike ravnice istočne Evrope, od Odre do Urala nastavali su od početka srednjega vijeka slavenski narodi. Slaveni su bijela rasa, istoga podrijetla kao i ostali evropski narodi, jezik im pripada arijskoj grani poput latinskoga, grčkog i njemačkoga. Ova slavenska rasa, koja je najbrojnija od svih naših zapadnjačkih rasa, dijelila se u više naroda; na zapadu Poljaci i Česi, na jugu Hrvati, Srbi i Bugari, koji su se nastanili u bizantskom carstvu.

Istočni su Slaveni ostali do IX. stoljeća razdijeljeni u plemena. Obrađivali su zemlju i živjeli su zajedno po selim- u drvenim kućama; njihovi su gradovi bili opkoljeni utvrdama, koje su se sastojale od zemljanog zida i jame i kuda su se sklanjali za vrijeme rata. — Istom normanski ratnici, koji su došli iz Švedske, ujedinili su ova plemena u jedan narod; narod se nazvao ruskim

po imenu zemlje, iz koje su izašle njegove poglavice. Ruski su vladari uredili vojsku, obratili se na kršćansku vjeru grčkoga obreda i dali pokrstiti svoje podanike *). Rusija je tako u XI. stoljeću postala ortodoksna kršćanska zemlja, spojena s carigradskom crkvom.

Ova stara Rusija obuhvatala je jezernu zemlju i pokrajinu dnjeparsku, to će reći zapadni dio sadanje Rusije, malu Rusiju. Imala je dva glavna grada: veliki Novgorod, trgovački grad, na obali Ilmenskog jezera; sveti Kijev, grad sa četiri stotine crkava, na obali Dnjepra, gdje se dizala stolna crkva svete Sofije, urešena grčkim freskama sa zlatnom pozadinom i grčkim natpisima.

Ovoj Rusiji nije uspjelo da ostaje trajna država; kod smrti svakoga vladara zemlja se dijelila među njegove sinove: u XIII. stoljeću imalo je oko 72 kneževine. — Vojska od 300.000 tatarskih konjanika, koji su došli iz Azije, uništila je sve ove male države i od XIII. do XV. stoljeća čitava je Rusija podvrgnuta mongolskom vladaru velikom kanu zlatne horde, koji stanuje u jednom drvenom gradu na obalama Volge. Uređeni ruski vladari samo su sluge kanove; kod svog dolaska na prijestolje moraju poći u njegov dvor, pasti pred njim na zemlju i dati si pokloniti naslove za ustoličenje. Kad im kan pošalje glasnika, moraju prostrti dragocjene sagove, ponuditi mu kupu punu zlatnih novaca i na koljenima slušati čitanje kanova pisma.

Za to su vrijeme zapadni Rusi malo pomalo napučili beskrajne i puste šume na istoku i stvorili novi ruski narod. Moskovski vladari, koji su imali zadaću da kupe danak na račun tatarskih kanova, postali su najmoćniji vladaoci u zemlji. Kroz dva stoljeća nastoje oni da pomoću tatarskih četa osvoje kneževine; nazvali su ih »sabiračima ruske zemlje«. U XVI. se stoljeću veliki knezovi moskovski oslobode Tatara, a Ivan IV. uzme naslov cara (1547.). Prava je Rusija od sada na istoku, zemlja oko Volge, velika Rusija. Selo Moskva, sagrađeno na podnožju Kremljevske tvrđe, postalo je glavnim gradom novoga carstva.

Car. — Car, koji upravlja ovim carstvom, najvećim u cijeloj Evropi, ima moć osobite vrste. — Svi se podanici sami nazivlju robovi; Po istočnjačkom običaju oni dolaze pred vladara, udarajući čelom o zemlju (u ruskomu se molba nazivlje još i danas »čelobitije«). Sve, što se nalazi u njegovu carstvu, pripada njemu,

*) O čitavoj ovoj historiji imamo samo legende, što ih je u 12. stoljeću sabrao kijevski monah Nestor. (Nestorova kronika).

i ljudi i stvari; On ima pravo da oduzme dobra svojim podanicima, ili da ih osudi na smrt jednostavnim svojim nalogom. Drugog zakona nema do njegove volje, i jedini su ruski zakoni ukazi, to će reći careve zapovijedi. — Istodobno narod ga smatra kao nekom posvećenom osobom, u kojoj je utjelovljena »sveta Rusija«, i kao oca, kojeg vjera zapovijeda ljubiti. Seljak ga čak naziva ocem i veli mu ti. — Pskovski stanovnici imali su više stoljeća pravo da se sakupljaju i da upravljaju svojim poslovima. Kad im je Vasilije naložio, da uklone zvono, koje ih je sazivalo na sastanak, odgovoriše mu: »Mi, tvoje sirote, privrženi smo ti do konca svijeta. Bogu i tebi sve je dopušteno na vašemu vlasništvu«.

Rusi se pokoravaju svome caru sa strahom i ljubavlju, kao gospodaru, ocu i Božjem zastupniku. Ovoj svemogućoj vlasti nema u Rusiji protuteže. — Rusija nema ustanova čaja, koje bi car morao štovati. Rusko je pravo samo skup carskih ukaza. — Rusija nema skupštine, da raspravlja o porezu, čak niti da izjavi svoje želje. Koncem XVI. stoljeća utrnula je carska obitelj Rurikove loze, pa su jedan poljski i jedan švedski knez provalili u Rusiju, i jedan se ustalio u Moskvi, a drugi u Novgorodu. Rusi su ustali protiv ovih stranaca, i godine se 1612. sastala općenita skupština odličnih osoba i zastupnika gradova, da izabere novoga cara Mihajla Romanova; ali čim je skupština imenovala cara, razišla se, a da nije ni pokušala uzeti dijela u vladi. — Rusija nije imala čak ni uređenog sudstva; car je imao pravo, da dade bičevati knutom, koga je htio (knut je strašni tatarski bič, s dugim kožnatim remenčićima, koji reže kožu i može zadati smrt jednim jedinim udarcem). To je bio dugo vremena običajni postupak kod kažnjavanja. Često su nazivali carsku vladavinu »vlada knuta«. Dostajao je jedan nalog, da se odsiječe glava i najodličnijim osobama, a i car je sijekao glave vlastitom rukom. Ivan Grozni je pod konac svoga života dao sastaviti popis svih svojih žrtava, da ih preporuči crkvenim molitvama; popis je iznosio 3.480 osoba; samo 986 njih je označeno imenom i opaskom »sa ženom i djecom« ili »s djecom«; car je dao smaknuti cijelu obitelj s njenim poglavarom.

Plemići i seljaci. — Rusija nije imala gradova (sama Moskva bila je tek veliko selo); to je bila seoska država, pa nije ni imala građanstva. Postojale su samo dvije klase, seljaci i plemići.

Rusko plemstvo ne nalikuje na evropsko plemstvo. Ono je od početka dvorsko plemstvo (riječ dvorjanin znači dvorski ple-

mić). Plemići su bili: 1) rođaci carske familije, knjazovi (vrlo brojni u Rusiji), i 2) potomci ljudi, koji su izvršavali neku čast na dvoru, bojari. Dugo vremena bilo je prvenstvo uređeno prema časti, koju su vršili predi; odatle potekoše žestoke svađe. Članovi svake obitelji smatrali su pitanjem časti da sačuvaju stepen svoje obitelji. Čak kod careva stola otklonio bi plemić da sjedne na mjesto niže od plemića, kome su predi vršili manju čast nego njegovi; uzalud je car naređivao, da ga posjednu silom, bojar bi se žestoko opirao i izlazio vičući, da voli, da mu odsijeku glavu, nego da ustupi svoje mjesto. Ali pod konac XVII. stoljeća, da dokrajči te svađe, car je jednostavno spalio knjige, gdje su bila napisana prvenstva. Odonda se prednost plemića ravnala samo po službi, što ju je sam zauzimao. — Plemići su bili plemići samo po volji carevoj; on im je dao naslov, on im ga je mogao i uzeti. »Gospodine«, govorio je car Petar I. nekom strancu, »ja ne poznam kod mene odličnika, do čovjeka, s kojim govorim, a i to dotle, dok s njime govorim«.

Važnost je plemića bila u tom, što im je car davao zemalja, jer u Rusiji, kao i u svim istočnjačkim carstvima, sva je zemlja pripadala vladaru. Seljaci nijesu bili vlasnici zemljišta; oni su ga obrađivala za cara ili njegove službenike plemiće i stvorili su inferiornu klasu; zvali su ih mužici (mužik znači mali muž). Do XVI. stoljeća imali su pravo da prijeđu iz jednoga gospodarstva u drugo i to o svetomu Đurđu (26 novembra); oni su tako mogli da promijene gospodara, i njihov je odnošaj bio poput odnošaja naše zakupničke služinčadi. Nijesu bili vlasnici, ali su bili slobodni. Za vrijeme građanskih ratova, pod konac XVI. stoljeća, zabranili su carevi seljacima da mijenjaju zemlju o svetome Đurđu, da spriječe iseljivanje prama jugu (1597.). Mužik je ostao privezan za zemlju, koju je obrađivao, podvrgnut dovijeka vlasniku. Život je seljaka u Rusiji postao tada gori, nego u ikojoj evropskoj zemlji.*) Vlasnik je od njih zahtijevao tri dana rabote nedjeljno na svojim zemljama ili godišnju otkupninu (obrok). Bez obrane su bili izvrgnuti mušicama gospodara i njegova upravitelja, a da nijesu poput francuskih kmetova (serfs) niti bili sigurni, da će ih ostaviti u njihovu selu. Gospodar ih je mogao uzeti u svoju kuću kao sluge, a da im nije dao nikakve plaće, oženiti ih po svojoj volji, poslati ih kao vojnike ili kao naseljenike, mogao ih je čak prodati u tuđinu; mogao ih je tući i zatvoriti, a da o tom nije polagao računa. Ti su seljaci više nalikovali na robove u starome

*) Seljaci su ostali slobodni na sjeveroistoku, gdje nije bilo plemića i na obalama Dnjepra u Ukrajini, gdje su nastavili živjeti kao ratnici.

vijeku, negoli na kmetove u srednjemu vijeku. Ruski su se nazivali »kreposnyje«, a mi ih zovemo kmetovima.

Ruska crkva. — Ruski narod, koji su obratili carigradski misionari, prihvatio je religiju i običaje grčke crkve; bio je i ostao ortodoksan. Svećenstvo se dijeli u dvije vrste: Monasi, koje nazivlju crni kler, žive u manastirima i nemaju prava da se žene; svećenici (popovi) vrše službu Božju i tvore bijeli kler: oni se žene: ženidba je u praksi gotovo obvezatna.

Crkvom vlada crni kler, jer episkopi, budući da moraju biti neženje, mogu da se izaberu samo između monaha. Popovi su jedva iznad razine seljaka, među kojima žive. Oni su se pripravili za svoje zvanje šegrtovanjem, kao za kakav obrt: naučili su samo pjevati i služiti misu i jedva znadu čitati. Dugo vremena bilo im je pače zabranjeno, da propovijedaju.

Ruska je crkva bila nezavisna od Carigrada, imala je svoju posebnu liturgiju, napisanu na starom slovenskom jeziku; u XVI. stoljeću car je postavio patrijarha, koji je postao glavom čitave ruske crkve. Kako su se liturgijske knjige čestim prepisivanjem iskvarile, u srednjem vijeku htio je patrijarh Nikon, godine 1654. da ispravi pogreške prepisivača i da uspostavi tekstove i obrede u potpunoj čistoći. Ma da ga je podupirao koncil sviju episkopa, ipak je ova reforma bila javna sablazan. Rusi su bili vrlo odani vanjskim formama: to su još i sada, oni drže vrlo strogo post istočne crkve pa ne jedu ni mesa ni jaja četrdeset dana; u svakoj kući ima ikona, pred kojom se mole i pale svijeće.

Mnogo je Rusa ostalo tvrdoglavo kod svojih starih običaja, otklonilo je prihvatiti ispravke patrijarhove i prestalo je da polazi crkve, u kojima se služilo po reformiranom obredu. Zovu ih raskolnici; oni se sami zovu starovjerci. Razlika između njih i ostalih vjernika samo je izvanjska; starovjerci ne će da se križaju nego sa dva prsta mjesto s tri: izgovaraju Isus mjesto Jisus i misle, da je smrtni grijeh brijati bradu ili pušiti. Ali za ova formalna pitanja raskolnici su se dali zatvarati, proganjati i ubijati. Izdržali su dva stoljeća progona i danas su vrlo brojni, naročito među slobodnim seljacima na sjeveru i gradskim trgovcima.

Uvodenje zapadne civilizacije u Rusiju. — Rusi su još pod konac XVI. stoljeća bili azijski narod: nosili su duge brade i duga i široka odijela poput istočnjaka, žene su im bile zatvorene i smjele su izlaziti samo zastrta lica. Nijesu se bavili nijednom

zapadnom industrijom, mrzili su na zapadnjake i smatrali su ih sve bez razlike, i katolike i protestante hereticima.

Sredinom XVI. stoljeća (1553.) otkrili su engleski mornari, tražeći put u Kinu Bijelo more; to je bilo onda jedino more, do kojega je careva država imala prilaz. (Obale Baltičkoga mora pripadale su švedskome kralju, a obale Crnoga mora, sultanu). Arhangelska luka bila je više od jednoga stoljeća jedina točka, preko koje je Evropa bila u dodiru s Rusijom. Car bijaše dopustio, da se tamo osnuje grad (1583.); dao je monopol trgovine engleskim i holandijskim trgovcima, koji su se u njima nastanili. Ivan Grozni dozvao je talijanske arhitekte i inženjere i osnovao je čak i štampariju.

Rusi su ipak, još uvijek ostali barbari, i poslanstva, što ih je car katkada šiljao na koji evropski dvor, izgledala su još kao divljačke čete. Godine 1656. došla su u Livorno dva poslanika, koji su začudili Talijane svojom nečistoćom i neotesanošću. Ležali su na zemlji u odijelu, koga nijesu svlačili i stavljali su rupčić u kapu. Kod stola su uzimali komade mesa iz tanjura rukama, pa ih nabadali na viljušku. Dali su im živeža i buradi s vinom. Kod odlaska su ponijeli praznu burad, da imaju veću prtljagu. Opijali su se rakijom i tukli sluge batinama. Jedan je pjesnik ispjevao sonet u počast jednog poslanika, a to je rasrdilo drugoga; da ga umire, dali su mu drugi sonet u njegovu počast; ovaj put se ovaj prvi rasrdio, jer je njegov sonet bio napisan na ružnijem papiru. Nesamo, da nijesu znali drugog jezika do ruskoga, već im je bila i posvema nepoznata geografija zemalja, u koje su ih slali. U izvještajima, upravljenima na cara, izobličuju sva imena gradova, kroz koje su prošli.

Ovomu se neznanju Rusa pridružila djetinska strast za pitanja etikete.

Jedno je poslanstvo bilo poslano Luju XIV. godine 1681., da sklopi trgovački ugovor. Vođa poslanstva Potemkin htio je, da se svaki puta, kad se spominjalo ime car, ponovi u ugovoru: Vaše carsko Veličanstvo. On se potužio, da je pismo s odgovorom francuskog kralja bilo manje od careva pisma. Odgovorili su mu, da je komad pergamene jednako velik, ali da izgleda manje, jer je na sitnije previnut. Kad je Luj XIV. dao Potemkinu audijenciju, reče ovaj nekoliko riječi, a onda stane. Tumač mu reče: »Ako hoćeš govoriti, nastavi, ako ne ćeš, govorit ću ja«. »Pa vidiš«, odgovori Potemkin, »ja sam izgovorio ime car, a kralj se nije ni maknuo, nije čak ni nadignuo šešira«. On je htio, da se Luj XIV. svaki put digne, kad čuje ime car.

Ovaj barbarski narod, nije mogao zauvijek ostati izvan kršćanske civilizacije. Ali jedno čitavo stoljeće nije se znalo, hoće li civilizacija prodrijeti u Rusiju preko katoličke Poljske ili preko protestanskih zemalja na sjeveru. Neka su ruska gospoda počela da nose poljsko odijelo.

Prednost su dobili sjeverni narodi, jer su bili dovedeni izravno u samo srce Rusije. Carevi su imali običaj, kad su osvojili koju stranu zemlju, da povedu dio stanovnika sa sobom, da ih nastane u svome carstvu. Godine je 1565. Ivan doveo u Moskvu više od 3.000 Nijemaca iz baltičkih pokrajina. Tako se stvorila strana kolonija, koja je imala svoje pastore i svoju crkvu. Ona se povećavala u XVI. stoljeću useljenicima, što ih je car pozvao, ili što su došli da se obogate; bili su to inženjeri, tesari, rudari, liječnici, ljekarnici, trgovci i oficiri; bilo ih je iz svih zemalja, ali najviše Nijemaca, Holandijaca i Engleza. Oni su iz početka živjeli pomiješani s Rusima; godine 1652. našli su ih previše oholima, previše dobro obučenima; zabraniše im, da nose rusko odijelo i smjestiše ih izvan Moskve u posebnoj četvrti, to je bila s l o b o d a. Brojila je 1678. oko 18.000 duša.

Ruski je narod mrzio na ove strance i nije želio da prihvati njihove običaje, a carevi, koji su bili odgojeni u štovanju ruske religije, nijesu imali razloga da se zauzmu za civilizaciju heretika.

Koncem XVII. stoljeća dođe na prijestolje car, koji je bio odgojen sasvim drugačije nego njegovi pređi. Petar I. bio je proglašen carem još kao dijete, ali njegova je sestra Sofija preuzela vlast mjesto njega i otpremila ga u jednu seosku kuću; njegova je izobrazba bila veoma zanemarena, nije učio ni latinski, ni ortografiju, i nije imao vjerske obuke; ali upoznao je nekoliko stranaca, pohađao je njihovu četvrt, oduševio se za jednu staru lađicu, koju je našao napuštenu u nekoj suši i zabavljao se time, da se igra brodara i vojnika. Otišao je u Arhangel, gdje je živio s mornarima i tesarima. Kasnije (1697.) poduzevši da stvori ratnu mornaricu na Crnome moru pošao je u Evropu na naučno putovanje vodeći sa sobom četu od 200 do 250 mladih Rusa, što ih je htio izobraziti.*)

Iza svog povratka u Rusiju Petar je radio na tom, da preobrazi Ruse u Evropljane. On nije imao nikakve ruske predrasude, nikakve sklonosti k ruskim običajima, nikakva štovanja za rusku religiju; bio je pun udivljenja za zapadnu civilizaciju i nestrpljiv,

*) Brzo su se stvorile o mladosti Petra Velikoga legende, što ih je Voltaire sabrao i prihvatio. Pripovijedalo se, da je dugo vremena radio kao radnik na brodogradilištu u Saardamu u Holandiji. U istinu je njegov pohod u Saardamu trajao samo osam dana.

da je uvede u svome carstvu. Kako je bio navikao, da mu je kao caru samo zapovijedati, pa da ga moraju slušati, naložio je svojim podanicima da promijene običaje zaprijetivši se globom ili bičem onima, koji mu se ne bi pokorili. Zabranio je duge brade i sam ih je odrezao gospodi na dvoru; zatim je jednim ukazom naredio svima činovnicima, da nose evropsko odijelo. Dopustio je duhan, koji je ruska crkva zabranila, kao »đavolju biljku« i sam je dao primjer pušenja. Zapovjedio je ženama da dolaze na sastanke i to u evropskom odijelu i otkrivena lica. Kasnije je u Petrogradu (1718.) htio stvoriti salonski život; zapovjedio je glavnoj gospodi, da drže naizmjence sastanke, to će reći, da daju večere, na koju su plemići morali doći sa svojim ženama, gdje su se morali zabavljati na evropski način, plesati, igrati, pušiti i razgovarati se; jedan je zakon propisivao zakuske, što ih je trebalo dati. Naravno je, da ovi obvezatni saloni nijesu baš odmah bili slični francuskim salonima; ruske gospođe, navikle da žive zatvorene, držale su se ukočeno i nijesu ništa govorile, a muškarci su se opijali.

Petar je počeo reformama, koje su morale najviše sablazniti njegov narod. Istodobno je uvrijedio nacionalni i religiozni osjećaj. Sav je svijet bio protiv njega. — Svećenstvo, koje ga je vidjelo, da pohađa heretike, optuživalo ga, da hoće uništiti vjeru; zabraniti brade, bila je gotova herezija; jedan patrijarh je izjavio, da je čovjek bez brade sličniji mačku negoli čovjeku. — Ruska vojska (strijelci) bila je nezadovoljna, što je car davao sva zapovjednička mjesta stranim oficirima. — Moskovski stanovnici nijesu mogli podnositi, da ga vide, kako je naklon stranačkoj Slobodi i kako otklanja da zauzme svoje mjesto u religioznim obredima. — Njegova žena Eudoksija i sin Aleksej podupirali su nezadovoljnike. Aleksije nije htio da nauči nikoji tuđi jezik i izjavio je, da će iza smrti svoga oca sve opet povratiti u staru kolotečinu.

Mnogo Rusa nije moglo vjerovati, da bi se tako vladao jedan ruski car i govorilo je, da Petar nije pravi car, nego sin neke Njemice, ili pak stranac, koji se povratio iz Evrope na mjesto Petra.

Petar je imao za sebe samo svoje drugove i strance. Ali on je bio car, a ovaj narod, navikao da se pokorava svome caru, nije se znao buniti. Nezadovoljnici su se ograničili na to, da se potajno tuže; trebalo ih je zatvoriti ili ih izbičevati knutom, da progovore.

Da slomi otpor, Petar je upotrijebio svoj obični postupak, — silu. — Strijelci su se pobunili za vrijeme njegove nenazočnosti. Iza

povratka dao ih je izmučiti udarcima knuta, a zatim je dao postaviti duge komade drveta, na koje su se polijegali u redovima, i car im je poodsijecao glave. — Da se oslobodi svećenstva, ukinuo je patrijarhat i nije više dao birati patrijarha. — Da svlada opoziciju u svojoj obitelji, dao je istući knutom ženu i smaknuti sina. Zatim je stvorio novu obitelj oženivši zarobljenu Livonku Katarinu; dao ju je okruniti za caricu, nastanio se s njome u Petrogradu i dao svoje dvije kćeri odgojiti na evropsku. Ove žene su nastavile njegovo djelo.

Da se oslobodi moskovskih stanovnika, stvorio je novu prijestolnicu u stranoj zemlji, pokraj Baltičkog mora, kojoj je dao njemačko ime Sankt Petersburg. Nastanio ga je tako, da je u nj silom preselio jedan dio arhangelskih stanovnika i zapovjedio svojoj gospodi, da tamo sagrade sebi kuću.

Petar je za čitave svoje vlade uvodio u Rusiju umjetnosti i ustanove, kojima se divio u Evropi.

U evropskoj je civilizaciji najbolje razumijevao materijalne izume. — Sam je postao tesarom, vojnikom, mornarom i rezbarom. Stranci, koje je pozvao u Rusiju, nijesu bili umjetnici ili učenjaci nego radnici i inženjeri. — Škole, koje je osnovao, bile su praktične naravi (vojnička akademija, škola za računovodstvo): knjige, što ih je dao prevesti na ruski, bile su djela iz tehnike, političke ekonomije i geografije. — Sam se bavio detaljima kod obrta : postolarima je naložio, da promijene njihov postupak, pod kaznom zapljene; zabranio je nositi velike čavle u cipelama ili praviti barke na ruski način, jer se trošilo previše drva; propisao je oblik srpova i motika, način, kako da se sijeku drva i kako da se kosi; »naš je narod«, veli on u jednom zakonu, »poput djece, koja teško uče i mrska im je abeceda; zato ih učitelj mora s i l i t i. To se iz početka pričinja neugodno, ali kad su naučili, zahvalni su svome učitelju«.

Preobrazba ruskoga plemstva. — Petar nije umanjio carske vlasti; on ju je čak učvrstio davši joj sredstva vladanja, koja su bila nepoznata staroj Rusiji : vojsku i uređenu upravu. Ne vodeći računa o običajima ruskoga naroda prenio je u svoje carstvo ustanove zapadnih zemalja, za koje se nije trsio niti da im promijeni ime. — Vojsku je organizirao po njemačkom uzoru s feldmaršalima i generalima. Vojnici su bili obučeni u evropsku uniformu, oružani kao evropske čete i razdijeljeni na pješake i dragune (samo kozaci su zadržali svoje narodno odijelo i stari način borbe.) — Stvorio je flotu po holandijskom uzoru, sileći na mornarsku službu Ruse, koji su se strašili mora. — Stvorio je admini-

straciju prema švedskom uređenju, senat od devet članova i kolegije za vladu; suce i guvernere za administraciju i tajnu kancelariju za policiju. U tim je kolegijima predsjednik bio Rus, a podpredsjednici su bili stranci.

Da organizira svu administraciju, Petar je oborio rusko plemstvo; ukinuo je naslov bojara i stvorio je **s k r i ž a l j k u s t e p e n a**. Sve su civilne funkcije priljubljene jednom vojnom stepenu.*) Tako ima četrnaest stepena, od kojih svaki odgovara jednom vojničkom činu, kancelar u civilnoj službi na prvom je stepenu i odgovara feldmaršalu u vojsci; registrator kolegija na posljednjem je stepenu i odgovara potporučniku. U civilnoj službi idu promaknuća od jednog stepena do drugoga, kao i u vojsci. Rusko je društvo regimen a, gdje je svaki udijeljen po svom činu. Učenik, koji izlazi iz gimnazije i prelazi na sveučilište, već je dodijeljen toj regimenti; on je u XIV. stepenu.

Skup ljudi jednoga stepena zove se **č i n**. U Rusiji više nema drugoga plemstva. Svaki činovnik je plemenit, jer je u carevoj službi, a svaki plemić mora ući u službu. Petar je čak odredio, da će svaka obitelj, od koje ne bi nitko služio za dvije generacije, prestati biti plemenitom. Kad hoće iskazati čast obogatjelom trgovcu, učenjaku, piscu ili liječniku, dadu mu naslov neke službe (kandidat, trgovački savjetnik), koji mu osigura stepen u **č i n u** i diže ga na visinu majora ili pukovnika.

Rusko je plemstvo postalo sasvim činovničko plemstvo. Nekoć je prelazilo na djecu u svim činovnim stepenima; danas niži stepeni daju samo osobno plemstvo.

Mito. — Činovnici ruske uprave zadržali su dugo vremena pod evropskim imenima stare barbarske običaje. Nekoć je sam car, kad je kome davao službu, govorio: »Živi od svoje časti i nasiti se«. Činovnici su i nadalje smatrali svoje mjesto sredstvom, da izvuku novaca od onih, kojima upravljaju. Petar Veliki nije više htio, da se njegovi činovnici plaćaju sami, već su se morali zadovoljiti plaćom, koju im je on dao. Zabranio im je primati darove, dao je čak nekolicini guvernera odrubiti glavu zbog pronevjerenja, a svog je glavnog činovnika kod financija bio dao naviti na kotač kao tata; ali se njegovi upravnici nijesu poboljšali. Jednog je dana, veli se, car diktirao svome glavnom prokuratoru zakon, koji je kažnjavao smrću svakog činovnika, komu se dokaže,—

*) Pred nekoliko je godina neki univerzitetski profesor bio na znanstvenom putovanju u Sibiriji, pa je prolazio uz vojničke postaje, kojima su zapovijedali niži oficiri; često mu je zapovjednik postaje podnio zapovijed kao svome glavaru. Naslov profesora učinio ga je zapovjednikom.

da je primao mito. »Vaše Veličanstvo«, reče prokurator ,»hoćete li da ostanete sami u državi? Mi svi krademo, jedni više i nespretnije, drugi manje i spretnije«. Podmitljivost je bila običaj; upravljači i upravljeni nalazili su sasvim prirodnim, da se činovnik daje plaćati za vršenje svojih funkcija. Pa i u naše doba vladi je uspjelo da prikrije podmitljivost, ali ne da je uništi.

Vlada u Rusiji u XVIII. stoljeću. — Petar je Veliki nametnuo ruskome narodu evropsku civilizaciju i ustanove. U isto doba učinio je od Rusije veliku vojničku i pomorsku vlast. Uništio je vojsku švedskoga kralja i stekao sve baltičke provincije; započeo je rat protiv sultana, da osvoji pokrajine Crnoga mora. Upotrijebio je provalu Šveda, da navali na Poljsku i pod izlikom, da je brani, nametne kralju po poljskim plemićima zakon, koji mu je zabranjivao, da ima veću vojsku od 18.000 ljudi (1717.)

Iza svoje smrti, godine 1725. ostavio je ruski narod nezadovoljan, upropašćen novim porezima i smanjen ratovima i rabotama. Ali on je uspio da preobrazi staru barbarsku i poluazijsku Moskoviju u veliko evropsko carstvo. Činilo se, da za ovu preobrazbu treba čitavo stoljeće, a Petar ju je proveo u jednoj generaciji.

Ovo brzo djelo bilo je nepotpuno i slabo solidno; osjećaji se Rusa nijesu promijenili i dosta bi bila volja jednoga cara da razori, što je volja Petrova stvorila. Činilo se neko vrijeme, da je taj car došao. Unuk Petra Velikoga, Petar II., vratio se u Moskvu i uzeo je poput starih careva loviti i piti. Savjeti su prestali uredovati, morale se čak napustiti baltičke provincije. Ali iza njegove smrti vlast je prešla uzastopce na tri žene, koje su se nastanile u Petrogradu i dale vladati ljubimcima. Djelo Petra Velikoga spasao je petrogradski dvor i tuđinski činovnici Mimich, Biron, Ostermann i Lestorg. Konačno ga je učvrstila Njemica Katarina, koja je došla u Rusiju kao žena cara Petra III., oslobodila se svoga muža i dala se okruniti za caricu.

U XVIII. su se stoljeću ruski plemići privikli na evropske običaje i prihvatili ih s veseljem; više nijesu htjeli biti bojari, nego evropski plemići; njihova su djeca učila samo francuski, pa je bilo vrijeme, kad se u otmenom društvu nije više ni znalo govoriti ruski. Ruski je bio samo jezik naroda i sluga.

Ali ova je preobrazba nastala samo u plemićkim i činovničkim krugovima. Čitava masa naroda, seljaci, trgovci zadržali su svoj jezik, svoje običaje i svoju privrženost grčkoj religiji.

Tako se ruski narod razdijelio u dvoje: U aristokraciju civiliziranu na evropski način, koja vlada, i u polubarbarski i azijski narod, koji se pokorava vladi bez razumijevanja i bez ljubavi.

Danas Rusi rade oko toga, da sliju u jedno ta dva odijeljena naroda.

Poglavlje drugo.

Kolonijalno vladanje u XVIII. stoljeću.

Evropske kolonije u XVI. i XVII. stoljeću.

Monopolno vladanje. — Počevši od XVI. stoljeća pet je evropskih vlasti, koje su imale mornaricu na Oceanu, posjedovalo kolonija, a Francuska i Engleska nastojale su da steku nove.

Sve su države onda imale jednaka načela o svrsi kolonija i načinu njihova upravljanja. Nijesu ih smatrali praznim zemljištima, koja su kadra da prime one stanovnike, koji više ne mogu da žive u domovini. Evropa je onda bila slabo napučena, triput manje nego danas; većina zemalja nije imala dosta stanovnika ni da obradi vlastitu zemlju, od koje je jedan dio ostajao neobrađen, i nikoja zemlja nije imala toliko stanovnika, da bi joj bili na smetnju. Kad su vlade uzimale u posjed zemlje novoga svijeta, mislile su samo na korist, što bi je odatle mogle izvući. Najviše su se tražile tropske zemlje, koje su davale najdragocjenije živežne namirnice, mirodije, šećer, pamuk i kavu. Zdravije zemlje sjeverne Amerike ostale su prazne sve do XVII. stoljeća, a nitko nije htio Australiju.

Kolonije su bile d r ž a v n i p o s j e d i, što ih je država iskorišćivala na svoj račun. Vlada je pridržala sve prihode, postavila je dakle načelo, da samo ona ima pravo koristiti se proizvodima svoje kolonije. Holandijci, gospodari Sunda - otoka zabranjivali su Evropljanima, da se tamo iskrcavaju; kako su htjeli da sami beru mirodije, dopuštali su, da se mirodijsko drveće smije uzgajati samo na nekim otocima, koje je bilo lako nadzirati; tu su sagradili utvrde, da spriječe kriomčarenje, a guverneri su više puta polazili na ostale otoke, da iščupaju mirodijske grmiće, koji su nikli sami od sebe. U XVIII. stoljeću, kad je pučanstvo kolonija

počelo rasti, uzeli su naseljenici izvoziti u Evropu proizvode svojih nasada i nabavljati iz Evrope manufakturne predmete, što su ih trebali za svoju porabu. Vlada je vidjela u ovoj trgovini novo vrelo dohodaka, pa je pridržala pravo, da od naseljenika kupuje njihovu robu i da im prodaje manufakturne proizvode. Izjavila je, da je trgovina kolonije državno vlasništvo : to je princip monopola.

Trgovačke družine. — Vlada nije sama iskorišćivala svoj monopol, već ga je prepuštala privatnicima, koji su se organizirali u družine. Uzorna družina bila je Indijska kompanija utemeljena u Holandiji 1602. — U XVI. su stoljeću Holandijci kupovali u Lisabonu indijske živežne namirnice. — Iza njihova ustanka zabranio im je Filip II. svaku trgovinu s Portugalom, holandijske su lađe uzele same iskati živež izravno u indijskim lukama. To je bilo opasno poduzeće, jer su Portugalci postupali kao s gusarima s onim evropskim trgovcima, koji su plovili po Indijskom oceanu. Privatnici nijesu bili dosta bogati, da organiziraju trgovinu u nepoznatoj i neprijateljskoj zemlji, za to je trebala ratna mornarica, kadra da suzbije portugalske lađe, i čitavo osoblje agenata, koji će obavještavati trgovce i sklapati ugovore s vladarima urođenika. — Privatnici i holandijski gradovi, koji su htjeli staviti na kocku novac u ovom poduzeću, složili su svoj kapital. Tako je stvoreno više trgovačkih komora; svaka je kupovala i opremala svoje lađe; ali sve su se složile u jednu kompaniju sa sedam direktora, što ih je imenovala vlada i kojima su bili povjereni zajednički poslovi, to će reći, da uzdržavaju ratnu mornaricu i vojsku te da pregovaraju s vladarima u ime Kompanije. Vlada je dala Kompaniji monopol trgovine s Indijom; Kompanija nije puštala u svoje luke drugih lađa do svojih.

Kapital je bio razdijeljen u 2.153 dionice, svaka od 3.000 forinti. Kompanija je iz početka pravila samo osrednje poslove : između 1611. i 1634., trinaest godina pod dvadeset i četiri nije mogla dati dividende svojim dioničarima. Ali konačno joj je uspjelo, da otme Portugalcima mirodijske otoke i indijsku trgovinu, onda je imala sedam guvernera i jednoga glavnog guvernera (u Bataviji).

Ovaj je uspjeh ponukao ostale države, da urede slične družine, dajući im u vlasništvo zemlju i monopol trgovine. Engleski je kralj osnovao Sjeverno-američku Kompaniju, kojoj je poklonio svu obalu između 41. i 45. stupnja, Kompaniju masa-

čusetskog zaliva i Kompaniju Hudsonova zaliva. U Francuskoj je vlada razdijelila trgovinu čitavog svijeta privilegiranim družinama: Kompanija istočno-indijska (1604.). zapadno-indijska, otoka sv. Krištofa de Barbade (1626.), americkih otoka, Kap Verdska (1635), Gvinejska (1634), Kap Blanc-ska (1635), orijentalna i madagaskarska (1642). Više njih je propalo, pa su ih preuredili. Izračunalo se, da je do godine 1769. bilo 55 monopolnih družina, ponajviše francuskih, koje su propale.

Portugalske kolonije. — Portugalci su osnovali svoja naselja, jedino zbog trgovine, pa su se ograničili na to, da zaposjednu neke luke i da ih utvrde. Njihove ratne lađe služile su im u isti mah, da uklanjaju tuđe lađe i da dovoze u Lisabon istočnu robu (mirodije, pamučno platno, svilu, porculan i bjelokost). Privatnici su mogli ići u Indiju samo s dopuštenjem države; trgovalo se malo, jer su Portugalci voljeli skupo prodavati, nego prodavati mnogo. Činovnici, koji su bili imenovani samo na tri godine, nastojali su da se brzo obogate pa su zlo upravljali, primali mito za suđenje i sprečavali privatnike, da trguju. Taj je sistem nosio malo, a stajao mnogo. Jedan je Englez, koga su poslali u Indiju, da stupi u trgovačke odnose, pisao godine 1613.: »Portugalci, unatoč svih svojih rezidencija spali su na prosjačenje, zbog uzdržavanja svojih vojnika«.

Portugalska naselja na afričkim obalama bila su skloništa, kuda su deportirali osuđenike, i tržišta robovima, gdje se vodila trgovina s crncima. Luka Loanda ih je razašiljala od prilike 70.000 godišnje.

Kolonija Brazilija, jedna od najplodnijih zemalja na svijetu bila je dugo vremena prezrena, jer ju je najprije trebalo obraditi. Osuđenici i deportirani Židovi uveli su tamo sladornu trstiku; različiti pustolovi iskoristili su rudokope u unutarnjosti i osnovali su koloniju Sv. Pavla, bez posredovanja vlade. — Pavlisti bili su u XVIII. vijeku nezavisan narod.

Španjolske kolonije. — Španjolska vlada, koja je zaposjela beskrajna zemljišta u Americi, nije željela da stvori novu Špańiju, napučenu Španjolcima, htjela je samo da poveća posjede kastilske kuće i da obrati divlje pogane na pravu vjeru. Kolonije su bile kao veliki zatvoreni posjed. Da može ići u Ameriku, morao je Španjolac najprije dobiti dopuštenje od države; prije nego je lađa otputovala, morao se gospodar zakleti, da ima na lađi samo ljude, kojima je putovanje dopušteno. Da se dobije dopuštenje, trebalo je navesti »dovoljan razlog za putovanje«, trebalo je biti katoličke

obitelji, u kojoj već u dvije generacije nije osudila inkvizicija; pa i onda se dopuštenje izdavalo često samo na dvije godine.

U kolonijama se dopuštalo samo malom broju Španjolaca da se nastani. Godine 1550. nije ih još bilo više od 15.000. Tako su španjolsku Ameriku napučivali navlastito urođenici i crnci. Još i danas su stanovnici Paraguaya i gornjega Peru-a svi Indijanci, a tri su četvrtine Mehikanaca mješanci. Isusovački misionari uredili su Kaliforniji i u Para guayu indijska sela, do kojih nije bio bijelcima dopušten pristup. Vlada nije nastojala, da dozove poljodjelce i radnike. Ona se proglasila vlasnicom čitavog zemljišta i razdijelila ga je u goleme posjede, koje je davala kraljevim ljubimcima. Knez de Valencianas posjedovao je zemljišta, koja su cijenili na više od 25 milijuna, i jedan rudokop, koji mu je nosio 1.500.000 franaka godišnje. Na tim su se zemljištima nalazili samo Indijanci i crnci. »Ljudi preziru obrađivanje tla«, veli jedan putnik iz XVIII. stoljeća; »svatko hoće da bude gospodin i da živi besposlen«. Španjolci su se natisnuli svi u gradove; to su bili posjednici, činovnici, advokati, špekulanti i monasi. Mnogo od njih bili su mlađi članovi plemićkih obitelji, koji su došli u Ameriku, da tamo udobno žive, a da ne rade. To je bila jedna od triju karijera španjolskog plemstva; poslovica je govorila : »Izaberi more, crkvu ili kraljev dvor«. U Limi bila je među bijelcima jedna trećina plemića i četrdeset i pet obitelji markiza ili knezova.

Sve je u tim kolonijama bilo uređeno po španjolskom uzoru; tu je bilo majorata, desetina, inkvizicija, cenzura štampe (komesari inkvizicije mogli su u svako doba ući u svaku kuću, da tamo traže zabranjene knjige). To je bilo staro društvo u novoj zemlji, a vlada ga nije kanila promijeniti. Ona je brižno uklanjala sve strance; do sredine XVII. stoljeća sa svakom se tuđom lađom postupalo kao s gusarskom, a mornari, koji bi sašli na kopno, bili su osuđeni na smrt ili poslani u rudokope na prisilan rad. Kad je zabrana ukinuta, inkvizicija je i dalje progonila strance kao krivovjernike. Vlada je čak gojila nepovjerenje i protiv bijelaca, rođenih u Americi, koje su nazivali k r e o l i m a. Nije dopustila da se izobraze. U jednom govoru, što ga je potkralj držao učenicima gimnazije u Limi, rekao je: »Naučite čitati, pisati i moliti svoje molitve, to je sve, što jedan Amerićanin treba da znade«. Nijesu im dali ni da dođu na vladu. Sve su časti vršili »stari Španjolci«. Na sto šezdeset potkraljeva, kako se izračunalo, bila su samo četiri kreola. Na 369 biskupa američkih do godine 1673., bilo je samo

dvanaest kreola. Da spriječi sporazumni rad između kreola, vlada je podržavala nejednakost između bjelokožaca i ostalih urođenika (Indijanaca, crnaca i mješanaca).

Država je pridržavala monopol trgovine. Stanovnici kolonija mogli su prodavati svoj živež i kupovati manufakturne predmete samo od privilegiranih trgovaca. Kako je Amerika bila otkrivena i zaposjednuta u ime kastilske kraljice, to je američka trgovina pripadala kastilskoj kruni i smjela se voditi samo u kojoj kastilskoj luci. Dobre španjolske luke sve su ovisile o aragonskom kraljevstvu, ali svaka lađa, koja je putovala u Ameriku, morala je pod prijetnjom zapljene i smrtne kazni proći kroz Sevillu; to je bila dosta slaba luka, ali jedina, koja je pripadala Kastiliji.*) Tamo se godine 1513. osnovao trgovački ured; namještenici su polazili na lađu prije odlaska, vodili registar i dali joj p a t e n a t, po kojem je imala pravo da putuje. Godine je 1720. monopol prenesen u Cadix. Lađe su putovale samo u k a r a v a n a m a i sve su se iskrcavale u istoj luci. Bile su dvije karavane na godinu, jedna za Vera-Crus, koji je bio ishodište za mehičku trgovinu, a druga (g a l i o n i) za Kartagenu i Porto-Bello, kuda se je morala doći oskrbiti čitava južna Amerika, čak i kolonija Buenos-Aires. Admiral galiona i guverner Paname ustanovljivali su cijenu svoj robi. Trgovci, koji su tvorili privilegirane družine, kupovali su za nisku cijenu živež iz kolonija, a prodavali su manufakturne proizvode evropske, naročito željezo i čelik s dobiti od 200 do 300%. — Karavana nije dostajala ni da oskrbi kolonije, niti da im izveze živež, pa ipak je bilo zabranjeno bilo šta kupovati ili prodavati kod stranaca. Kriomčarenje se smatralo herezijom, te ga je inkvizicijsko sudište progonilo. Ali kako se bez tog nije moglo živjeti, tjeralo se na veliko, a naročito su se strane lađe koristile ratom, da iskrcaju svoju robu. Odatle dolazi čudna posljedica, da je trgovina španjolskih kolonija porasla za vrijeme rata. Godine je 1713. španjolski kralj, pobijeđen, bio prisiljen da potpiše s engleskom vladom ugovoru u A s i e n t u. On je dao Englezima pravo da jedini trguju robovima u španjolskim kolonijama i dopustio im da pošalju svake godine na tržište u Porto-Bello brod sa pet stotina tona, natovaren engleskom robom. Taj je brod postao pravo skladište; on je ostajao pred gradom, dok su engleske lađe išle da nabave robu u Jamaiku i San Domingo, da tako bez prekida obnove tovar broda. — Trgovina galiona, koja je prije iznosila 15.000 tona, spala je godine 1737. na 2.000.

*) Isto tako je u doba, kad je španjolski kralj bio i kralj portugalske, bilo je zabranjeno Portugalcima iz Moluka da trguju s Filipinima.

Holandijske kolonije. — Holandijci su stvorili svoju mornaricu idući loviti sleđeve u Sjevernom moru. U XVII. stoljeću posjedovali su više trgovačkih lađa nego ikoji drugi evropski narod; oni su išli u strane luke i prenosili živeže iz jedne zemlje u drugu; nazvali su ih m o r s k i v o z a č i. Holandijske kolonije bile su trgovačke kolonije; pripadale su velikoj indijskoj kompaniji, koja ih je osvojila od Portugalaca.*)

Za svoju indijsku trgovinu, poučena portugalskim sistemom, Kompanija je prihvatila obratni sistem. Razo la je portugalske utvrde i ustalila se u otvorenim lukama, bez utvrda i bez vojske, podržavala je prijateljske odnose s vladarima onih zemalja, držala se po strani od politike i nije nastojala obratiti njihove podanike; ona je privukla urođene trgovce kupujući od njih skupo njihov živež i prodavajući im jeftino evropske proizvode. Njezino je načelo bilo, da se zadovolji s malim dobitkom. Tako je imala korist od trgovine, bez troškova okupacije. Zabranila je svojim namještenicima da trguju na svoj račun, ali ih je plaćala dobro i redovito. — Kad je postala velika vlast, Kompanija je malo pomalo stala postupati kao i druge vlade. Uništila je gotovo sve urođenike Moluka, poubijala kineske čete na Javi (1740) i natjerala je kralja ternatskoga na ustanak, jer ga je htjela prisiliti da iščupa klinčac iz svojih država. Prisilila je lađe, koje su se vraćale iz Indije u Holandiju, da putuju preko otoka Orkada, mjesto da prolaze kroz kanal la Manche, a lađe, koje su tamo išle, da prođu sve kroz Bataviju i da se tamo daju pregledati. Namještenici uzeše trgovati na svoj račun, sklapali su više poslova nego kompanija sama i preopterećivali su lađe svojom robom. Kad je holandijski kralj postao glavnim direktorom Kompanije 1748., predana je služba administratora ljudima, koji se nijesu bavili poslovima. Konačno je Kompanija učinila silan dug; Godine 1794. bila su njezina pasiva 127 milijuna forinti, a aktiva samo 15 milijuna.

Francuske kolonije. — Francuska je kolonija bila uređena kao pokrajina. Naseljenici nijesu imali pravo, da se sami upravljaju, nego je i n t e n d a n t, koji je bio svemoguć kao i u Francuskoj, odlučivao o najmanjim poslovima.

U Ameriku je prenesena cenzura štampe i religiozni progoni; nijednog protestanta nijesu primili u koloniju; ustanovili su de-

*) Otoci Curacao i sv. Evstahije služili su za kriomčarenje sa španjolskim kolonijama. Cap bilo je stajalište za lađe, koje su polazile u Indiju. Surinam je bila kolonija nasada, koju su obradivali robovi.

setinu za svećenstvo i gospoštije za plemstvo. Naseljenici nijesu imali više političke ili religiozne slobode negoli podanici kraljevstva. — Osim toga, kako je monopol trgovine bio dan privilegiranoj družini, bilo im je zabranjeno da osnivaju tvornice: morali su kupovati predmete, koje su im poslale francuske tvornice, i to redovno najgore proizvode, koje su im vrlo skupo prodavali. Mogli su kupovati ili prodavati samo namještenicima Kompanije.

Uz ovaj način vladanja nije bilo cvatućih kolonija do antilskih nasada, naročito onih u San Domingu, gdje su kreoli dali raditi crnim robovima. Kanada sa svojim teritorijem, koji je tako velik kao i Evropa, ima godine 1632. samo 10.000 duša, a 1744. samo 54.000, a kad su je Englezi osvojili, 70.000. Danas doseže stanovništvo francusko-kanadsko 2 milijuna duša. Godišnji izvoz iznosio je samo 1,700.000 franaka, a danas iznosi 280 milijuna.

Engleske kolonije. — Engleska, koja je posljednja postala kolonijalnom vlašću, imala je samo male kolonije razasute po obalama sjeverne Amerike. Kako one nijesu proizvodile nikakva skupocjena živeža, brinula se vlada malo za njih, pa si nije uzela ni truda da ih uredi, ni da ih upravlja. Ta ravnodušnost bila je uzrokom, da su se kolonije slobodno naseljavale. — Na sjeveru su naseljenici bili naročito progonjeni Puritanci, koji su došli u Ameriku za vrijeme Karla I., da mogu slobodno ispovijedati svoju religiju. Oni su osnovali puritanske crkve, iskrčili tlo i stvorili sebi u Americi novu domovinu, koju su nazvali nova E n g l e s k a. To su bile religiozne kolonije: »Ako tko među nama«, govorili su, »cijeni religiju kao 12, a svijet kao 13, taj nema pravog duha Novog Engleza«. — Na jugu su zemlje bile zaposjednute od posjednika nasada, koji su živjeli kao seoski plemići usred svojih crnih robova.

Bilo je trinaest kolonija, svaka sa svojom posebnom vladom. Dijelile su se u tri vrste. K o l o n i j e p o s j e d n i k a pripadale su jednom ili nekolicini privatnika, koji su ih dobili kao dar od vlade; davajući koncesiju država se odrekla miješanja u poslove kolonije; osam posjednika Karolina n. pr. imalo je pravo da postavlja činovnike, da ubire poreze s privoljom naseljenika, da vode rat i da imenuju plemiće. P r i v i l e g i r a n e k o l o n i j e (colonie a chart) pripadale su privilegiranoj družini, a k r u n s k e k o l o n i j e pripadale su vladi. Ali posvuda su naseljenici sačuvali engleska prava: upravljali su se sami, određivali svoje poreze, ure-

đivali svoje religiozne poslove i mogli biti suđeni samo od prisežnika. Engleska država bavila se njihovim poslovima samo toliko, što je imenovala guvernere.

Obrađivanje tla bilo je slobodno, prazne zemlje prodavale su se onima, koji su ih htjeli obrađivati; obitelj Penn, koja je osnivač Pennsylvanije, prodavala ih je svake godine za 30.000 funti sterlinga. Tako se stvorilo stanovništvo engleskih maloposjednika.

Do polovice XVII. stoljeća naseljenici su slobodno trgovali, čak i sa strancima; naročito su trgovali s Holandijcima. Ali »dugi parlamenat«, kako bi prisilio Engleze da stvore mornaricu, odlučio je a k t o m o b r o d a r e n j u god. 1651., da se odsele ne će moći nikakva roba dopremiti u englesku luku, osim engleskom lađom, koju je opremio engleski oprematelj, kojom zapovijeda engleski kapetan i na kojoj ima barem tri četvrtine engleskih mornara. Tako je on dao monopol trgovine u engleskim kolonijama Englezima.

Indija. — Indija je u XVIII. stoljeću bila napučenija od Evrope, ali nije tvorila jednog naroda i njezinim su stanovnicima kroz mnogo stoljeća upravljali samo strani osvajači. Posljednje gospodstvo, utemeljeno u XVI. stoljeću, bilo je ono, što ga je osnovao tatarski knez u Delhi-u, V e l i k i M o g u l, koji je u XVII. stoljeću ujedinio u jedno carstvo sve indijske zemlje. U XVIII. je stoljeću to carstvo bilo već propalo; u Indiji nije bilo više druge vlasti, nego guverneri, koji su postali suvereni i poglavari četa, koji su vodili među sobom rat s plaćenicima.

Obadvije vlade i francuska i engleska osnovale su u Indiji svaka jednu privilegiranu trgovačku Kompaniju. Obadvije Kompanije i francuska i engleska bile su jednako uređene; svaka je posjedovala na obali nekoliko gradova, zaštićenih utvrdama i snabdjevenih magazinima; tamo je držala trgovačke namještenike, nekoliko vojnika i jednog guvernera. Kompanije su bile tako male vlasti. U XVIII. su stoljeću, da obrane svoje uređaje, morale sudjelovati u ratovima, što su ih među sobom vodili mali suvereni u zemlji. Doskora se opazilo, da mala uređena i evropski disciplinirana vojska može potući urođeničku veliku vojsku i da se s indijskim vojnicima može stvoriti izvrsna evropska vojska; onda urediše regimente, koje su bile sastavljene od urođeničkih plaćenika, kojima su zapovijedali evropski oficiri, i koje su bile oružane na evropski način. To je pronašao upravitelj francuske Kompanije Dupleix, a prihvatila je to engleska Kompanija i okoristila se time.

Borbe između Francuske i Engleske. — U početku XVIII. stoljeća vodile su dvije evropske velevlasti, Francuska i Engleska borbu, koja je potrajala još jedno stoljeće. Godine 1688., Vilim Oranjski, koji je postao engleskim kraljem, postavio se na čelo koalicije evropskih država, koja je nastojala zaustaviti osvajanja Luja XIV. Od tog je vremena Engleska ostala glavnim protivnikom Francuske i u svim velikim ratovima, što ih je Francuska vodila, našla je Engleska među svojim neprijateljima. Do revolucije bilo je pet ratova između dviju suparnica: 1. augsburška liga (1689 do 1697.); 2. španjolsko nasljedstvo (1702—1713.);*) 3. austrijsko nasljedstvo (1740—1748.); 4. sedmogodišnji rat (1756—1763.); i 5. nezavisnost Amerike (1776—1783.).

Četiri prva rata bila su poglavito kontinentalna, u kojima je Engleska nastupala kao saveznica francuskih neprijatelja (u prvim trima Austrije, a u sedmogodišnjem ratu Prusije). Ali rat se proširio i izvan kontinenta: svaka od suparnica nastojala je da uništi lađe drugoj i da joj otme kolonije.

Ovi pomorski i kolonijalni ratovi doveli su do posljedica, o kojima onda nije nitko ni sanjao: kad se borba započela, Francuska je bila jača. Njezina je ratna mornarica godine 1677. dosezala oko 300 lađa, ne ubrojivši ovamo lađe krstaša Dunkerque-a i Saint-Malo-a, koje su u ratno doba hvatale trgovačke lađe Engleske. (Za vrijeme rata augsburške lige izgubili su Englezi tako 4.200 lađa; njihova društva za pomorsko osiguranje bila su upropašćena).

Tako je Francuska imala prednost u kolonijama. Ona je tako zaposjela (u vrijeme Henrika IV.) Kanadu, okolne pokrajine, Novu Fundlandiju, Akadiju Hudsonov zaljev; ona je zaposjela zemlju na utoku Misisipi-a (Louisiane) i postavila u dolini Ohi-a utvrde, koje su spajale Kanadu s Louisianom, to će reći zaliv sv. Lovrenca sa zalivom Misisipi-a. Tako je ona gospodarila gotovo čitavom sjevernom Amerikom. — U Antilama je posjedovala nesamo Martinique i Quadeloupe, nego i više drugih otoka, koji su joj oteti: sv. Lucija, Dominique i Tabago. Osvojila je zapadni dio velikog otoka San Dominga, Haiti i počela tamo osnivati velike nasade šećera. — Osim toga je imala francusku Guyanu i Senegal. — Pokušala je da zagospoduje velikim otokom Madagaskarom; naselja, što ih je stvorio Colbert nijesu potrajala, ali na početku XVIII. stoljeća postala su dva susjedna otoka Réunion i Ile de

*) Za prve polovine vlade Luj- XV. regent, a za tim Fleury vodili su miroljubivu politiku prema Engleskoj.

France cvatućim francuskim kolonijama. — U Aziji je istočnoindijska Kompanija imala uređaj u više gradova. Tako je Francuska posjedovala silne teritorije, koji su doduše bili gotovo sasvim pusti, ali koji bi se pomalo napučili, te bi danas tvorili prostrano kolonijalno carstvo francusko.

Engleska je u isto doba imala samo svoje kolonije na istočnoj obali sjeverne Amerike, koje su bile zatvorene sa zapada s francuskim posjedima u Ohi-u, zatim u Antilama otok Jamaiku, a u Indiji dva comptoira u Bombayu i Madrasu. Ništa nije tada pokazivalo, da će Engleska postati velika pomorska i kolonijalna vlast; onda još nije bila trgovačka i industrijska zemlja, što je mi poznajemo, a njezina mornarica nije bila veća od francuske. Ratovi XVIII. stoljeća promijenili su prilike i dali Engleskoj pozaljev. Još joj je ostao najbolji dio njezinih posjeda; francuska uništena svojim porazima na kontinentu i nesposobna da uzdržava ratnu flotu, odstupila je Akadiju, Novu Fundlandiju i Hudsonov zaljev. Još joj je ostao najbolji dio njezinih posjeda; francuska je Kompanija počela da osvaja Indiju, ratna je mornarica bila obnovljena i borila se pobjedonosno protiv engleske (1740—48.), kad je rat opet započeo (1756.).

Ni u jednoj ni u drugoj zemlji nijesu državnici bili svijesni važnosti, što bi je moglo imati kolonijalno carstvo. U ono su doba gledali u kolonijama samo posjede, na kojima se mogla brati kava, indigo i sladorna trska; najviše su cijenili Antile. Silna zemljišta u sjevernoj Americi pričinjala su se beskorisnim posjedima, a vladi nije bilo stalo, da joj se podanici sele u kolonije, nego je voljela, da ih sačuva u zemlji; nitko nije tada smatrao, da bi za Francusku bilo korisno imati onkraj Oceana milijune Francuza. Jedan ministar Luja XIV. D'Argenson rekao je, kad bi bio francuski kralj, da bi dao sve kolonije za jednu glavu gumbašnice, a Voltairu se činilo smiješnim, da Francuzi i Englezi vode rat »za nekoliko rali snijega«; tako je on nazivao zemlju Ohio. U to je vrijeme Engleska imala jednog ministra We. Pitta, koji je predvidio važnost tih tako prezrenih kolonija. On je htio, da Engleska postane prva pomorska vlast na svijetu, kako bi engleske lađe same vodile trgovinu. Engleska se industrija počela osnivati, pa je imala potrebu mjesta prikladnih za prodavanje robe: veliki su engleski trgovci podupirali Pitta i dali, da komora votira goleme svote, što ih je on trebao, da smrvi francusku mornaricu i osvoji francuske kolonije. Francuska je mornarica bila uništena; ministar mornarice je izjavio, da lađe, koje su izbjegle propasti, ne dostaju

da se odupru Englezima, pa ih je prodao privatnicima. Engleska je mornarica postala gospodarica mora i mogla je da zaposjedne francuske Antile, koji su ostali bez obrane.

U sjevernoj Americi su francuski lovci iz Kanade, složivši se s Indijancima iz početka odbijali mnogobrojne engleske naseljenike. Ali Englezi su dobili pojačanja od svoje vlade, dok je francusko ministarstvo napustilo Kanadijce, koji podlegoše broju. U Indiji je direktor francuske Kompanije Dupleix osvojio neke pokrajine; Kompanija se dala nagovoriti, da ih napusti i da opozove Dupleixa u Francusku. To je bila trgovačka družina, koja je htjela samo izvući dobitak; vlada se uplela tek toliko, da je dala krivo Dupleixu (1754.). Četiri godine kasnije počela je engleska Kompanija osvajati Bengalsku i napadati posjede francuske Kompanije. Vlada je pokušala da ih brani, ali s nedostatnim silama. — Pariskim mirom godine 1763. Francuska je odstupila Engleskoj Kanadu s više Antilskih otoka, a Španiji Louisianu i obvezala se, da ne će više držati vojske u Indiji; to je značilo odreći se kolonijalnoga carstva.

Englesko kolonijalno carstvo. — Engleska je naslijedila Francusku u Americi i u Indiji. Postala je gospodaricom čitave sjeverne Amerike sve do Mehika i nastavila je s osvajanjem Indije. Dioničari francuske Kompanije htjeli su, da se ona bavi samo trgovačkim poslovima i opozvali su Dupleixa, komu se predbacilo, da je Kompaniju zapleo u skupe ratove. Engleska je Kompanija pustila svojim namještenicima i Clive je u jednoj jedinoj bici osvojio čitavo bengalsko kraljevstvo.

Namještenici, koji su postali najednom gospodari zemlje od 60 milijuna duša, vladali su njome kao tirani, oplijenili su stanovnike i stekli sablažnjiv imutak, zatim su se vraćali u Englesku i razveli raskoš, kao kakvi orijentalni vladari; nazivali su ih n a b o b i m a. Sablazan je bila tolika, da je godine 1773., kad je trebalo obnoviti povlastice Kompanije, što ih je dobila samo za dvadeset godina, vlada engleska pridržala pravo da imenuje generalnog guvernera; Kompaniji je ostavila samo monopol trgovine. Generalni guverneri nastavili su osvajanja u ime Kompanije, koja je u XIX. stoljeću postala jedinim vladarom u Indiji.

Iz početka se čini čudno, da se zemlja od 200 milijuna duša dala osvojiti od družine stranih trgovaca. To je zato, jer u zbilji Indija nije stvorila jedan narod, to je bila skupina naroda, brahmanskih i muslimanskih, koje ništa nije vezalo, ni vjera, ni rasa, ni vlada i koji nijesu imali nikakvoga razloga da sporazumno rade.

Masa pučanstva sastojala se od miroljubivih poljodjelaca, koji su bili navikli, da ih uvijek tlače tuđinci. Nije bilo naroda, nego samo knezova, koji su vladali. Indijska Kompanija bila je vladar u borbi s ostalim vladarima, koje je svladala, jer je jedina raspolagala uređenom vojskom.

Ustanak engleskih kolonija u Americi. — Osvojenje Kanade promijenilo je položaj trinaest engleskih kolonija u Americi: odsele se više nijesu trebale bojati napadaja sa strane Francuske, a nijesu više trebale ni Engleske, da ih brani. Naseljenici prestadoše da se osjećaju zaštićeni engleskom vladom i počeše se tužiti, da su potlačeni. Engleski je parlamenat regulirao trgovinu kolonija, on je postavljao tarif pristojba, što ih je trebalo plaćati za svaku vrstu robe i zabranjivao trgovinu neke robe, za izvoz ili uvoz. Naseljenici nijesu nikad protestirali protiv toga prava parlamenta, ali Engleska nije nikad zahtijevala od kolonija, da plate kakav porez.

Engleska vlada, opterećena velikim dugom, sklopljenim za vrijeme rata, smatrala je pravednim zatražiti od naseljenika, da prime na sebe mali dio troškova Engleske. Naseljenici su protestirali, pozivajući se na stari engleski običaj, da nitko nije obvezan plaćati taksu, ako je nijesu odglasali njegovi zastupnici; a naseljenici nijesu slali zastupnike u parlamenat. Parlamenat se nije na to osvrtao i odglasao je mali porez u obliku biljega (1764.). Naseljenici su spriječili, da se prodaje biljegovani papir, i zlostavljali su svakoga, tko se usudio, da ga upotrijebi i razbijali su biljegovne škrabice: engleska vlada nije imala u kolonijama činovnika i nije mogla zaštititi ubirače poreza. Ako je pokušala da preda sudu Amerikanina, prisežnici su ga riješili krivnje. I parlamenat povuče biljeg.

Godine 1767. ustanovila je vlada novu taksu, ali u obliku pristojba, što ih je trebalo platiti za neku robu (staklo, kožu, papir, čaj) kod uvoza u Ameriku. Naseljenici uzeše opet stavljati molbe i prijetiti se carinicima; dogovoriše se među sobom, da će kazniti Engleze tako, da ne kupuju više engleske robe. Najuzbuđeniji bili su naseljenici na sjeveru (nova Engleska): u Bostonu se krijumčarilo otvoreno; jedan tovar madeirskog vina, koji je dospio krišom, prenesen bi ulicama s pratnjom oružanih ljudi. Vlada je pokušala da postavi vojsku u Americi; kad se u Bostonu dočulo za dolazak posade, održali su stanovnici skupštinu, gdje su zaključili, da nikakva vojska ne će ostati u koloniji bez njihova pristanka. Kad se garnizona smjestila u gradu, vojnici nijesu mogli izaći na ulicu, a da ih nijesu zlostavljali.

Vlada je popustila i ukinula pristojbe, ali je ostavila taksu na čaj, da održi princip (1770.) Naseljenici su obnovili svoje odnose s Engleskom, ali naseljenici su se privikli na silu. Kad se jedna lađa, koja je nadzirala obalu Rhode-Islanda, nasukala, navalila je na nju noću četa sa osam brodova; kapetan je bio ranjen, a lađa spaljena, i premda su začetnici te ekspedicije bili poznati, nitko nije htio svjedočiti protiv njih (1772.). Nešto kasnije poslala je indijska Kompanija tri lađe, natovarene čajem u Boston. Jedna četa ljudi, preobučena u mohavačke Indijance, zauzela je lađe silom i bacila je 342 sanduka čaja u more.

Englezi, koje je razdražio ovaj izazov, poduzeše mjere protiv buntovne kolonije; parlamenat proglasi bostonsku luku zatvorenom i promijeni ustav kolonije. Ostale kolonije stadoše na stranu Bostona, stadoše za nj sabirati i poslaše mu žita i riže. Zatim kolonijske skupštine odrediše, da se unovače čete, koje će se oduprijeti engleskim vojnicima i poslaše delegate u Filadelfiju, da se sporazume o sredstvima, kako će organizirati otpor.

Nezavisnost kolonija. — Američki naseljenici došli su malo pomalo do toga, da se silom opru engleskoj vladi (prva borba je bila godine 1775.). No još se nije radilo o ustanku: htjeli su samo uplašiti Engleze, da ih prisile na popuštanje, ali nijesu željeli, da se odijele od Engleske. Trgovcima je bilo u interesu, da ostanu Englezi, jer im je to dopuštalo, da prave poslove sa svim engleskim kolonijama. Posjednici kolonija na jugu, imućni ljudi u središtu i na sjeveru, a i sve bogate klase bile su privržene kralju i zgražale bi se nad rastavom. Ali u novoj Engleskoj nastala je jedna nova stranka sastavljena naročito od ljudi iz naroda, kojim su upravljali zakonoznanci i koja je htjela rat i republiku. Ta je stranka tvorila manjinu, ali je radila svom žestinom. Njezine čete stadoše obilaziti zemljom, goneći suce i zlostavljajući privrženike Engleske (nazivali su ih t o r i e s, kao i kraljevu stranku; jednoga su suca i jednog carinika namazali katranom i posuli perjem (prema američkom običaju).*) Tako se uvela u većini kolonija nova vlada.

Kongres delegata, koji se sastao u Filadelfiji, razdijelio se u dvije gotovo jednake stranke. Delegati sjevera htjeli su proglasiti nezavisnost i odijeliti se za uvijek od Engleske; govorili su, da se nikad ne će pružiti takova prilika, jer je još ostalo mnogo naseljenika, koji su bili vodili rat protiv Kanade i koji su mogli

*) Čovjeka, s kojim su to činili, svukli bi do gola, natrli čitavoga katranom, a zatim valjali po perju.

sastaviti vojsku. Delegati juga i središta nijesu htjeli republiku. Republikanska stranka uspjela je da izmijeni vlade u onim kolonijama, koje su se opirale. Tako se našla većina, koja je odglasala deklaraciju od godine 1776., koju je redigirao Jeferson. U tom aktu kongres, oslanjajući se na prirodno pravo, nabraja sve čine, kojima je engleski kralj povrijedio prava Američana i proglašuje, da prema tomu kolonije »imaju biti slobodna i suverena država«. Rat između Engleske i njezinih kolonija bio je dugotrajan i neodlučan; parlamenat je odglasao troškove za 55 hiljada ljudi, ali engleska vlada nije imala gotovo ni vojnika; ona je novačila dobrovoljce, kupila čete od više njemačkih knezova i upotrijebila Indijce; trebale su joj dvije godine, da sastavi vojsku, spremnu za rat, ali kako da ratuje u zemlji, kud je trebalo prolaziti beskrajne puste prostore, bez cesta, bez živeža, oskrbljivana jedino iz Engleske? Dugo su se vremena engleski generali ograničili na okupaciju gradova uz obalu; vojska, koja je pokušala da zađe u nutrinu, izgladnjela je, bila je uznemirivana i tako iscrpljena, da se predala.

Kongresna vlada bila je još slabija. Nije imala nikakve zakonske vlasti i nije mogla podizati četa ni ubirati poreza; skupština svake kolonije novačila je i plaćala je svoju vojsku i često se nećkala, da je stavi u službu kongresa. Nije imala drugih dohodaka, nego zapljenu imanja tories-a i papirnati novac, što ga je kongres stvorio; a taj je papir neprestano padao u vrijednosti; godine 1778. vrijedio je samo $^1/_6$ svoje nominalne vrijednosti, a godine 1780. samo $^1/_{40}$. Godine 1777. spala je kongresna vojska na 1500 ljudi; drugi su desertirali ponijevši sa sobom oružje. Kongres je odglasao pučki ustanak za 65.000 ljudi, a uzmogao je sabrati samo 15.000; sve im je falilo, mnogo njih išlo je bosonogo, jer nije bilo cipela, pa je bilo moguće slijediti vojsku po krvavom tragu. U septembru ostali su dva dana bez hrane; u decembru bili su vojnici prisiljeni da borave noći oko vatre, jer nije bilo pokrivala. Oficiri su zahvaljivali na službi, a koji su bili na dopustu, nijesu htjeli vratiti. Vrhovni general Washington pisao je kongresu : »Može se govoriti o patriotizmu, mogu se citirati iz stare historije primjeri velikih djela izvršenih po tom osjećaju, ali svatko će se razočarati, tko na tom osniva vođenje dugog i krvavog rata ... Ja znam, da patriotizam postoji i da je mnogo učinio u sadašnjoj borbi, ali usuđujem se ustvrditi, da se trajni rat ne može održati samo tim principom«.

Amerićani su bili nemoćni, da se brane protiv urođene i oskrbljene vojske; Washington i većina domoljuba očajavali su o uspjehu. Ali ustašama je došla u pomoć Francuska, poslala im novaca, oružja, četa i tako im pomogla, da su se mogli i nadalje opirati i braniti svoju zemlju. Francuska nije imala izravnoga interesa u tom ratu; najsposobniji ministri Furbot i Malesherbes htjeli su spriječiti intervenciju. Ali kongres je poslao u Paris spretnog pregovaratelja Franklina, glasovitog zbog izuma munjovoda, koji je znao osvojiti javno mišljenje i dovesti u modu američke republikance. Ministar Vergennes, koji je uživao povjerenje Luja XVI., vidio je u tom ratu sredstvo, da se oslabe Englezi, i tako se Francuska zauzela za Amerićane.

Engleska se sada imala boriti s Francuskom i njezinom saveznicom Španijom; morala je oboružati 300.000 ljudi i čuvati se, da se Francuzi ne iskrcaju u Irskoj. Većini parlamenta omrznu rat i on prisili kralja da sklopi mir. Engleska je priznala nezavisnost Ujedinjenih Država (1783.). Francuska, koja je podnijela najveći teret ovoga rata, nije tražila ništa za sebe. Francuski pregovaratelji htjeli su, da se osigura imutak i sloboda Amerićanima, koji su branili englesku vladu te su pribjegli u englesku vojsku. Kongres se zadovoljio time, da ih preporuči vladi svake kolonije, ali nije učinio ništa, da ih zaštiti. Republikanci su otklonili, da ih natrag prime i da im vrate zaplijenjena dobra; one, koji su ostali, zlostavljali su i tako prisilili, da se isele. Tim se je zapljenama i iseljenjima preobrazilo američko društvo: stare, bogate i imućne obitelji Nove Engleske iščeznule su, a na čelo društva dođoše novajlije, koji su bili pristaše nove vlade.

Kad se rat svršio, svaka je kolonija opet preuzela svoju potpunu nezavisnost i vladala se kao suverena država; Kongres nije imao više nikakve vlasti: izdavao je dekrete, ali nitko im se nije pokoravao. Činilo se, da će se konfederacija raspasti. Oficiri, koji su htjeli sačuvati jedinstvo, stvoreno za zajedničku obranu, ponudili su Washingtonu diktaturu, ali on ju je otklonio. Napokon su pristaše jedinstva uspjeli da uvjere kolonije, kako im je potreba ostati ujedinjenima, da zaštite svoju trgovinu, i godine 1787. bude obrazovana vlada Ujedinjenih Država Američkih. Svaka je država sačuvala »svoju suverenost, slobodu i nezavisnost», svoju upravu i svoje nezavisne sudove. Ali sve su države ušle u vječnu ligu prijateljstva »za zajedničku obranu« obvezale su se, da će jedna drugoj priteći u pomoć protiv svake sile. Kongresu, koji je bio stvoren od zastupnika sviju država, bude povjerena vojska i ratna mornarica, odnosi sa stranim zemljama i uprava trgovine i pošta.

Poglavlje treće.

Pokret oko reforme u Evropi u XVIII. stoljeću.

Nove ideje u XVIII. stoljeću.

Industrija i trgovina u XVII. stoljeću. — U srednjemu vijeku nije nitko smio raditi, ako nije bio pripušten u jednu od korporacija, što ih je opunovlastio gospodar; nije se smjelo proizvoditi, osim uz uvjet, da se slijede propisi, što ih je odobrio gospodar. Apsolutne su monarhije sačuvale korporacije i propise; u čitavoj se Evropi smatralo, da država ima pravo regulirati proizvodnju. Privatnik nije imao pravo da stvori industriju; proizvoditi je ostalo povlasticom obrtnih majstora, koji su se nastanili po gradovima; nije bilo dopušteno pod kaznom zatvora niti osnovati tvornicu na selu, a niti novu radionicu u gradu. — Čak niti oni, koji su imali povlasticu, da rade, nijesu radili slobodno; morali su proizvoditi prema starom načinu i propisnoj mjeri. Državnici su govorili, da industrijalce mora voditi vlada. U Francuskoj je Colbert izdao industrijske propise, koji su određivali, kakvim se blanjalom smije služiti i kakvu širinu smije imati komad sukna; nadzornici su nadzirali proizvodnju, i svaki proizvod, koji nije odgovarao propisu, bio je zaplijenjen, a katkada i spaljen. Vlada je preuzela dužnost, da osnuje nove industrije, kojima je ravnatelja i radnike plaćala država (tako je Colbert osnovao Gobeline i tvornice čipaka).

Isto tako je bilo načelo Evropi, da vlada treba da regulira trgovinu. Privatnici imaju pravo da prevoze svoj živež, da ga prodaju i kupuju samo s dopuštenjem države i prema njezinim propisima. Francuska je vlada zabranila izvoz žita iz kraljevstva, čak i to, da se prevozi iz jedne pokrajine u drugu ili da se spremaju zalihe. To je zato, što nastoji, da se izbjegne gladu, i što se uvijek boji lihvara (accapareurs), koje su optuživali, da skrivaju žito, kako bi mu podigli cijenu. Redovno je posljedica ove zabrane ta, da ona pokrajina, u kojoj je žetva bila loša, gladuje, jer ne može slobodno uvesti žito, dok u pokrajini, gdje je žetva uspjela, seljaci imaju žita i suviše, jer ne znadu, kome da ga prodaju.

Glede poreza nije bilo općenitog principa; svaka je država nastojala da ustanovi poreze, koji su joj nosili najviše novaca, a da se nije pitala, osiromašuje li time zemlju. Gotovo posvuda bio je porez vrlo nejednako razdijeljen; plemići su bili gotovo sasvim slobodni od njega, jer je vladi bilo u interesu da ih štedi, a seljaci su gotovo sve terete nosili.

Merkantilni sistem. — Trgovina s tuđinom bila je udešena prema principima, što su ih stvorili mletački i florentinski državnici u XV. stoljeću. — Svaka je država, govorilo se, trgovački konkurent drugim državama. »Svaka korist jednog naroda, šteta je drugoga; trgovina je rat«. Svaka država mora nastojati da poveća svoje bogatstvo na štetu drugih. A bogatstvo se sastoji poglavito u zlatu i srebru, jer tko ima novaca, može si pribaviti sve ostalo. Pravilo je dakle, da se pusti što više novaca u zemlju, a što manje iz zemlje. Zato treba e k s p o r t i r a t i (to će reći prodavati u tuđinu) mnogo robe, za koju se u zamjenu dobiva novac, a i m p o r t i r a t i (to će reći kupovati u tuđini) što manje, kako se ne bi morao izdavati novac. Države su poput trgovačkih kuća, svaka se obogaćuje prodavajući malo, a kupujući mnogo. Na koncu godine ustanovljuje se ravnovjesje između izvoza i uvoza, a to se nazivlje b i l a n c a t r g o v i n e; (uzima se, da je svaka država kao banka, koja na koncu svake godine pravi poredbu između svojih gubitaka i svojih dohodaka, b i l a n c u. Kad je država izvezla više nego je uvezla, stekla je dobitak u novcu, bilanca je ispala njoj u prilog; ako je više uvezla, izgubila je novca, bilanca trgovine je na njezinu štetu. Radi se dakle o tome, da se poveća izvoz, koji obogaćuje, a umanji uvoz, koji osiromašuje, a naročito uvoz manufakturnih predmeta. Svaka vlada mora poduzeti mjere, da spriječi tuđinu prodavati u njezinoj državi proizvode svojih tvornica te da nadomjeste strane proizvode predmetima izvedenim u zemlji. Zato postoje dva postupka. Radikalniji je onaj, koji zabranjuje trgovcima, da uvezu stanovite tuđinske proizvode. Colbert je zabranio, da se u Francuskoj prodavaju mletačke čipke i Francuzi su smjeli kupovati samo čipke iz francuskih tvornica, to je p r o h i b i t i v n i sistem. — Može se ograničiti samo na to, da se zahtijeva od stranih predmeta, kod njihova uvoza u zemlju c a r i n s k a t a k s a*), koja sili trgovce, da robi

*) Takse na stranu robu postojale su već u XII. stoljeću u lukama Levanta; ured, koji ih je ubirao, zvao se već onda d o g a n a (frc. douane, arapska riječ). Ali carinske takse su onda još bile samo sredstvo, da se dođe do novaca; istom kasnije uzele su se upotrebljavati, da zaštite industriju.

podignu cijenu. Jednaki predmeti, proizvedeni unutar zemlje ne moraju platiti takse, pa mogu s uspjehom konkurirati tuđim proizvodima. Pristojbe, što se ubiru na granici, služe vladi u isto doba kao državni prihod i kao zaštita za industrijalce. To je zaštitni sistem.

Sve su evropske države u XVIII. stoljeću prihvatile prohibitivne ili zaštitne mjere. — Akt o brodarenju iz godine 1681. značio je primjenu prohibitivnog sistema na englesku mornaricu. On je zabranjivao trgovati s Engleskom ili s engleskom kolonijom osim na engleskoj lađi, koja pripada engleskom vlasniku i kojom zapovijeda engleski kapetan. — Colbert je u Francuskoj uredio zaštitni sistem. »Carinske pristojbe«, rekao je, »štake su, na kojima se obrt uči hodati odbacuje, kad je postao dosta jak«.

Ovakav način uprave zove se merkantilni sistem. Svrha mu je, da pospješi trgovinu i da privuče novac u zemlju. On je odgovarao talijanskim gradovima, koji su se mogli obogatiti samo proizvodnjom i izvozom i kojima je trebalo braniti trgovinu protiv neprijateljskih gradova; bio je na mjestu u XV. stoljeću, kad je novac bio rijedak i vrlo tražen,ali nije odgovarao više velikim državama, i to u vrijeme, kad je otkrićem Amerike bilo zlata i srebra izobila.

Ekonomisti. — U XVII. su stoljeću počeli teorijski proučavati sredstva, kojima bi se moglo povećati bogatstvo zemalja i država. Taj su studij nazvali političkom ekonomijom *), to će reći naukom o državnom gospodarstvu. Ekonomisti su istraživali, kako treba urediti industriju i trgovinu, da postaju produktivne i koji porezni sistem donosi državi najviše, a najmanje smeta privatnike. Bile su tri generacije ekonomista, većinom Francuza:

1. pod konac vladanja Luja XIV. opisali su osiromašenje Francuske, Boisguillebert u dva djela, Détail de la France (1697.) i Factum de la France (1707.) i Vauban u Dime royale (Kraljevska desetina, (1707.). Oni su statistikama pokazali, da se pučanstvo umanjilo i da vlada, unatoč najstrožih mjera ne može ubrati poreza. Krivnja je bila u porezu zvanomu taille; taj su porez svojevoljno ustanovljivali intendanti i izabrani ljudi; bogataši su uvijek našli načina, kako da od njega izuzmu svoje posjede i posjede svojih zakupnika; zemlje su plemića bile izuzete od pristojbi. Mali posjednici morali su sami pod-

*) Riječ je prvi upotrijebio Monchrétien godine 1615.

nositi čitav teret. Porez im je često oduzimao trećinu žetve (a da se ne uračuna dužna desetina svećenstva i nameti, dužni gospodi). Zemlja je dakle gubila stanovništvo, a zemljišta su ostajala neobrađena jer seljaci nijesu imali nikakova interesa da ih obrađuju. Vauban i Boisguillebert predlagali su, da se zlu doskoči tako, da se ustanovi pravedan porez, koji bi se ubirao na svim zemljama bez razlike. Njihove su knjige bile osuđene i spaljene od krvnika (1707.). Ali oni su potakli na razmišljenje, kako način francuske porezne uprave treba reformirati.

2. Oko sredine vladanja Luja XV. izdao je jedan kraljev liječnik Quesnay Tableau économique (Ekonomska slika). Luj XV. se za to interesirao i čak je vodio, veli se, korekturu knjige. Politička ekonomija ušla je modu i oko Quesnay-a stvorila se grupa učenika. To su bila gospoda, poput Mirabed-a, ili visoki činovnici poput indendanta Gouranay-a. Njihov je princip bio, da je Bog ustanovio prirodne zakone, koji udešavaju proizvodnju bogatstva; to su savršeni zakoni; svaki zakon, što su ga ljudi stvorili u tom pogledu, manje je dobar negoli prirodni poredak. Najbolji način uprave sastoji se dakle u tom, da se stvari puste ići naravnim tokom. Oni su nazvali svoju nauku fiziokracijom (vladom prirode). Fiziokrati su se pitali također, otkuda dolazi bogatstvo, a to ih je dovelo do teorije o proizvodnji*).

Zlato i srebro, vele oni, nijesu bogatstvo, oni su samo znakovi bogatstva. Pravo bogatstvo jesu korisni predmeti. Quesnay je čak priznavao kao bogatstvo samo proizvode zemlje: »Zemlja je jedino vrelo bogatstva«; ostali su ekonomisti dodali sve proizvode industriji. — Svi su složno prigovarali mjerama, što ih je poduzela država. Propisi mjesto da potpomažu industriju, govorili su, sprečavaju samo industrijalce u proizvodnji, a trgovce u prodaji. Vlada će najbolje učiniti, ako pusti industrijalce i trgovce potpuno slobodnima, te da ih ne nastoji niti zaštićivati, niti im što propisivati, jer u njihovu je interesu, da što više i što jeftinije proizvode. I oni znaju bolje nego ministri, u čemu je njihov interes. Colbert je zapitao jednoga dana nekog industrijalca, što bi mogao učiniti za bogatstvo zemlje, a on mu odgovori: »Preuzvišenosti, laissez faire, laissez passer (pustite, da se slabodno radi i da slobodno prolazi). Te riječi, što ih je Gournay prihvatio, postale su geslom ekonomista. Oni su zahtijevali potpunu slobodu za industrijalce i trgovce: Treba, govorili su,

*) Ona je izložena naročito u spisima Duponta dé Namours i Merciera de la Rivière.

ukinuti korporacije i propise, koji sprečavaju industriju i pustiti svakoga, da slobodno proizvodi, ukinuti monopole i zabrane, koje smetaju trgovini i dopustiti svakome da slobodno prodaje i kupuje. Ova će sloboda dovesti do slobodnog natjecanja između industrijalaca i trgovaca sviju zemalja, i bit će najveća korist industrije i trgovine, jer će industrijalac morati da proizvodi bolju robu, a trgovac da prodaje jeftinije nego njegovi konkurenti; i tako će ovi u vlastitome interesu nastojati da poboljšaju proizvode i da snize cijene u korist potrošača. — Fiziokrati su također govorili, da država uništava poljodjelstvo, kad daje, da sve poreze plaćaju seljaci; zahtijevali su, da teret poreza padne na sve posjednike bez razlike, te da se ukinu indirektni porezi carine. Neki su čak govorili, da je zemlja jedino vrelo bogatstva, i predlagali, da se uvede jedinstveni porez, što bi ga svega plaćali posjednici.

3. Najglasovitiji ekonomisti XVIII. stoljeća jesu dva posljednja po vremenu, jedan Francuz Turgot i jedan Škoćanin Adam Smith. Oni su proučavali potpunije od svojih preteča ekonomske činjenice. Turgot je pokazao, u čemu se papirnati novac razlikuje od srebra, kako dioba rada služi, da se poveća bogatstvo i kakvi su odnosi između plaće i kapitala. Adam Smith je sabrao sve razasule teorije u jedno vrlo jasno djelo, Bogatstvo naroda (1776), koje je objasnilo publici važnost nove znanosti. On je pokazao, kako zemlja nije jedino vrelo bogatstva, i rastumačio, kako industrija preobrazujući sirovine stvara godišnje bogatstvo.

Danas se ne može tvrditi, da su ekonomisti imali potpunoma pravo. Nije sigurno, da privatnici, prepušteni sami sebi znadu uvijek, što im je najkorisnije, i kad to znadu, da to uvijek čine. Industrijalac ili trgovac, koji je već bogat, možda će često, bilo iz neznanja, bilo iz lijenosti propustiti, da usavrši svoj način postupanja, ili da proširi svoju trgovinu. Osim toga su ekonomisti vodili račun samo o interesima gospodara i potrošača, a slobodno natjecanje može da i ne bude način uprave, koji je najzgodniji za radnike. Moguće je, da dobri propisi dovedu do jeftinijeg proizvođenja i razdijele bogatstvo pravednije nego bezuvjetna sloboda, to će reći, nikakva pravila. — Ali ekonomisti su imali pravo protiv vlada svoga vremena: bolje je nikakvi propisi nego loši propisi.

Engleski filozofi. — U XVIII. je stoljeću bilo u Evropi odličnih filozofa Descartes, Malebranche, Spinoza i Leibnitz; oni su

se naročito bavili studijom čovjeka uopće (mi to nazivamo psihologijom) i nastojanjem da shvate općenita pravila svemira (mi to nazivamo metafizikom). Namjerice nijesu iznosili nikakovih ideja o politici, jer su govorili, da upravne stvari spadaju na one, kojima je dužnost upravljati.

U XVIII. se stoljeću u Francuskoj pojavilo više darovitih pisaca, koji su si sami dali ime filozofa i nazvali svoju nauku filozofijom.

O velikim pitanjima, koja su do onda zaokupljala filozofe, nisu ovi pisci donijeli nikakove nove ideje. Naročito su se zanimali za praktična pitanja, proučavali su vjere i ustanove svoga vremena, pa kad su im se pričinjali protivni razumu, nastojali su ih oboriti, napadajući ih u svojim spisima. To su bili više publicisti, nego filozofi.

Društvo je onda počivalo u svim evropskim zemljama na jednakim od prilike temeljima : apsolutna vlast države i apsolutna vlast crkve. Narodi su se bili navikli pokoriti svome vladaru. Kralj je, govorilo se, dobio svoju vlast od Boga, on ima pravo da zapovijeda, a podanicima je dužnost, da mu se pokoravaju. Nije bilo granica kraljevu pravu, njegova je vlast bila apsolutna. U praksi su kralj i ministri znajući, da nitko nema sredstava, da im se opre, vladali, ne vodeći računa o zemljama svojih podanika, a čak ni o interesima zemlje; vodili su ratove iz pukog slavohleplja, rasipali državne novce za uzdržavanje raskošnog dvora, izdavali mrske zakone i zatvarali svakoga, tko bi se usudio, da kritizira njihove čine. Nijedna se knjiga nije smjela izdati, ako nije dobila dopuštenje od vlade. Svaki je stanovnik mogao biti zatvoren i zadržan u tamnici, kako se sviđalo ministrima. Niti je bilo kontrole nad vladom, niti osobne slobode; to je način vlade, koji se nazivlje despotizam.

Isto su tako vjernici bili navikli, da se pokoravaju crkvi, jednako u protestanskim zemljama, kao i u katoličkima. Svećenstvo je imalo pravo da proglašuje dogme, koje treba vjerovati i obrede, koje treba vršiti; vjernicima je bila dužnost da se podvrgnu tim dogmama i ceremonijama; svakoga, tko ne bi vršio crkvenu religiju, progonili su kao buntovnika. Nijesu podnosili, da bi u jednoj zemlji bilo više od jedne religije, silili su sve stanovnike, da vrše državnu religiju, da prisustvuju misi u nedjelju, da se pričešćuju i da poste na određene dane; da se žene i da djecu krste u crkvi, da ih crkva pokapa, a u katoličkim zemljama, da se ispovijedaju i da ne mrse. To je bila vlada netolerancije. Država i crkva

uzajamno su se podupirale; vlada je progonila krivovjerce i silila podanike, da se pokoravaju crkvi; svećenstvo je pokornost kralju učinila religioznom dužnošću.

Ovakva je vlada bila oborena u Engleskoj u XVIII. stoljeću, kad su crkva i država vodile ratove, te su se uzajamno oslabile. Revolucija od godine 1688. uništila je despotizam kraljev i uvela religioznu toleranciju. Uz vlast kraljevu, podigla se vlast parlamenta, a uz službenu crkvu osnovale su se raskolničke crkve. Pristaše parlamentarne vlasti i pristaše odijeljenih crkava ujediniše se, da uzdrže ustavnu monarhiju i toleranciju. Onda se vidjelo, da kralj može izgubiti svoju apsolutnu vlast nad podanicima, a crkva svoju apsolutnu vlast nad vjernicima, a da društvo ne propadne. Ovo je iskustvo zadalo smrtni udarac teorije o božanskom pravu kraljeva i religioznom jedinstvu. Engleska je stekla političku slobodu i religioznu toleranciju. Odmah se našlo engleskih filozofa, koji su teorijama opravdavali, ono, što je praksa ustanovila. Najznamenitiji bili su Locke, pisac Listova o toleranciji, Shaftesbury i Bolingbroke.

Kršćanska religija, govorili su oni, mora biti u skladu s razumom, budući da nam je razum dan od Boga, da nađemo istinu; pitanja, o kojima se različite kršćanske sljedbe svađaju, od male su važnosti, bitne su one nauke, koje su zajedničke svima kršćanima. Ovaj ostatak kršćanstva tvori prirodnu religiju; i tako se došlo do dviju temeljnih ideja: Ima Bog, koji upravlja svijetom; čovjek ima besmrtnu dušu.

Engleski su filozofi vjerovali, da je čovjek dobio od Boga razum, koji mu dostaje, da uvidi temeljne istine, i sposobnost, po kojoj može razlikovati dobro od zla (moralni smisao); čovjek je od prirode razuman i krepostan, jer je djelo Božje, a sve, što Bog čini, dobro čini.

Englezi, koji su vrlo navikli, da štuju stare običaje, nijesu zahtijevali, da se ukine državna crkva; dopuštali su, da bude jedna privilegirana crkva, koju plaća i uzdržava vlada; ali oni su htjeli za sva ostala religiozna vjerovanja toleranciju, to će reći pravo, da se javno izvršuju, a da ne budu progonjena. Od toga su prava isključili vjerovanja, koja su smatrali opasnima; ovamo su pripadali ateizam i katolicizam. To je zato, što njihova tolerancija nije počivala na slobodi savjesti; u biti dopuštali su samo nekim vjerovanjima pravo ispovijedanja. Što su oni bili u zbilji tolerantniji, to je odatle, što im se religija proširila. Prirodna je religija za njih nadomjestila anglikansku.

Isto takva promjena nastala je u političkim naučavanjima. Revolucija od god. 1688. postavila je u Engleskoj kralja, koji je imao svoju moć samo po narodu, zastupanom u parlamentu. Filozofi su pronašli novu teoriju, da objasne odnose između kralja i podanika. Locke je izložio teoriju o u g o v o r u. Vlada je, veli on, bila osnovana po ugovoru između građana, koji tvore narod; oni su sklopili između sebe dogovor za zajedničku korist. Locke uzima, da svi ljudi imaju od prirode, prije nego ulaze u društvo, dovoljno morala, da vide njihovo vladanje i da posjeduju p r i r o d n a prava, p r a v a č o v j e k a. To su osobna sloboda, prava oca obitelji, prava vlasnika. Sva su ova prava sveta, jer počivaju na prirodnoj religiji. Zato da zaštite pravo jednih prema drugima, ljudi su stvorili vlade. Vlada mora da štiti ova prirodna prava, i samo uz taj joj se uvjet ljudi pokoravaju. Ako kuša da ih pozlijedi, gubi svoj razlog opstanka. Ugovor, koji joj je dao moć, prekršen je, i svaki građanin ima pravo, da joj se opre. Državna vlast nije dakle više apsolutna, neograničena (kao u teoriji o božanskom pravu), već je ograničena p r i r o d n i m p r a v i m a građana. Kako je pravo vlasništva neograničeno, to vladar nema prava ubirati porez, to će reći uzimati građanima jedan dio njihova vlasništva. Kad mu treba novaca za javno dobro, mora ga tražiti od građana ili od njihovih zastupnika. On dakle ima pravo, da vlada samo sa zastupnicima naroda, koji bdiju nad njime i sprečavaju ga da vrši apsolutnu vlast.

Bolingbroke razvijajući ovu ideju veli, da svaka jedinstvena vlast nastoji postati neograničena. Jedino sredstvo, da se javne vlasti spriječe od tiranstva nad narodom jest to, da se uspostavi ravnovjesje između njih.

Tako se u Engleskoj rodila teorija o p o l i t i č k o j s l o b o d i. Kao što i religiozna tolerancija, tako ni ova nije osnovana na općenitom načelu. Engleski filozofi ne zahtijevaju, da svaki građanin ima jednaka prava; oni dopuštaju nasljedno pravo kralja i plemstva, da izvršuju vlast. Sve što oni zahtijevaju jest to, da da vlada ne prekorači izvjesnih granica i da ne dira u p r i v a t n u s l o b o d u.

Francuski filozofi. — Francuska je pod Lujem XIV. i Lujem XV. ostala podložna netolerantnoj crkvi i apsolutnoj monarhiji te nije poznavala ni vjerske snošljivosti, ni političke slobode. Ali ljudi su se umorili od te vlade, pa se početkom XVIII. stoljeća stvorio opozicionalni duh, protiv crkve i protiv monarhije, naročito u obrazovanim slojevima. Pod konac vladanja Luja XIV. bilo

je u Parizu i na dvoru mnogo j a k i h d u h o v a (tako su se nazivali), koji i ako nijesu otvoreno napadali religiju, ipak su pokazivali religioznu ravnodušnost;*) bilo je i političkih nezadovoljnika, koji su se tužili na vladu i na kralja.

Pod Lujem XV. upoznavaju se nezadovoljnici s novim naukama, koje su se rodile u Engleskoj; kako ih ne mogu ispovijedati otvoreno, a da se ne izvrgnu progonima, počinju ih francuski pisci upletati u romane, pripovijesti i putopise, pa ih izdavaju pod krivim imenima. Malo pomalo razvili su tako svoje teorije i povukli iz njih nove zaključke; oni su na koncu postavili mnogo općenitija načela i zahtijevali mnogo dublje reforme, nego što su njihovi engleski preteče ikad mislili.

Tako su u Francuskoj nastale dvije generacije filozofa; prvu tvore u prvoj polovici XVIII. Montesquieu i Voltaire i drugu u drugoj polovici Rousseau Diderot i enciklopedisti.

Montesquieu i Voltaire dva su čovjeka iz gornjih slojeva. Montequieu je bio plemić i bogataš, imao je čast predsjednika u vrhovnom sudištu Bordeaux-a i bio je član Akademije; Voltaire je bio sin pariskog notara, bio je odgojen kod jezuita i postao je kasnije dovoljno bogat, da uzmogne kupiti dvorac u Ferneyu. Obadvojica su prihvatila takvo društvo, u kakovom su živjela, i zahtijevala su samo reforme. Obadvojica su bila direktni učenici Engleza. Voltaire, koji je bio prisiljen da ostavi Francusku zbog jedne svađe s jednim velikim gospodinom, proboravio je tri godine u Engleskoj, naučio je engleski, pohađao je englesku gospodu, posvetio je svoju H e n r i j a d u kraljici i ispripovijedao je svoja opažanja u F i l o z o f s k i m l i s t o v i m a (1731). On se divi engleskom ustavu, a naročito religioznoj toleranciji. Za svog dugog vijeka on je u svojim pričama, pjesmama, pamfletima, pripovijestima i u svome filozofskom viječniku iznio mnogo opazaka o politici i religiji.

On se u glavnom malo zanimao s pitanjima vlade; on se vrlo dobro slagao s apsolutnim vladarima, samo ako je vladar bio učenik filozofa. »Ne radi se o tome«, govorio je, »da se stvori revolucija, kao u doba Luterovo, nego da se ona stvori u duhu onih, koji valja da vladaju». On je napadao samo običaje, koji su se protivili čovječnosti, torturu, okrutne muke i konfiskaciju; najviše ga je zaokupljala borba protiv vjerske nesnošljivosti.

Voltaire je bio neprijatelj svim pozitivnim religijama i dopuštao je samo prirodnu religiju (Bog i besmrtnost duše). Sav je

*) a Bruyère, poglavlje: L e s e s p r i t s f o r t s.

svoj život pisao protiv nesnošljivosti u svakom obliku, protiv progona, inkvizicije i vjerskih ratova; htio je, da se svećenstvu oduzmu njihove povlastice. S vremenom je postajao sve žešći. Pod konac života bio je naročito neprijatelj kršćanske religije, te ju je nastojao izvrgnuti ruglu, uspoređujući je s ostalim religijama; uzeo je za devizu : »Écrasez l' infame, t. j. smrvite stvor bez poštenja«. Taj stvor bez poštenja je bilo kršćanstvo. On nije htio, da se ukine svaka religija (religiju je smatrao potrebitom, da podržava narod u poslušnosti prema zakonima); ali htio je religiju bez dogma; bez tajni i bez simbola, kod koje bi se svećenstvo ograničilo samo na to, da propovijedaju narodu moral.

Njegovi učenici volterijanci nijesu zastupali nikakvu političku nauku, ali su i dalje napadali religiju u ime razuma i čovječnosti.

Montesqueu se naprotiv malo bavio religijom, premda su ga njegovi neprijatelji optužili, »da je sljedbenik prirodne religije«. Jedino je zahtijevao toleranciju. On je prije svega bio politički spisatelj. Iza svog prvog djela, Perzijskih listova, putovao je po više evropskih zemalja, te su mu se vrlo svidjale engleske ustanove. U svom Duhu zakona opisao je engleski ustav tako, da ga je prikazao kao uzor dobre vlade.*) Svrha je državi, da uzdrži slobodu, a najsigurnije srdstvo za to jest, da se vlast podijeli između vladara skupštine nasljedne gospóde i skupštine zastupnika, imenovanih od posjednika.

On je formulirao glasovitu teoriju o rastavi vlasti: najsigurnije sredstvo da država bude dobro uređena, rekao je, jest, da ima tri odijeljene vlasti, legislativnu, sudstvenu i eksekutivnu. — Montesquieu je glava liberalne parlamentarne škole.

Ni Voltaire ni Montesquieu nijesu bili revolucionarci. Oni su zahtijevali samo reforme:

s obzirom na religiju: da država prestane progoniti raskolnike i nevjernike i da svećenstvo bude manje bogato i da ima manje moći ;

s obzirom na politiku, da vladar vlada u sporazumu s plemstvom i da nikoga ne zatvara svojevoljno; da plemstvo pristane plaćati porez i da se odreknu svojih prava suđenja i »mrtve ruke« (u feudalnom pravu: nesposobnost kmetova, da raspolažu svojim imanjem, ako nemaju djece); da se ukine tortura, mučenje i tajno sudovanje; da se porez određuje i uzima pravednije.

*) Kad se proučio engleski ustav u XVIII. stoljeću, vidjelo se, da je Montesquien dao o njemu netočnu sliku.

Filozofi druge generacije bili su manje uvjereni. Rousseau i Diderot bili su ljudi iz naroda, jedan sin urara iz Ženeve, a drugi sin nožara iz Langres-a. Njihov je život u Parizu bio težak, pa im se uređenje društva nije činilo baš izvrsnim. Oni su malo marili za engleske ustanove, nego su mislili na općenita načela i željeli društvo, koje bi bilo sastavljeno prema njihovim načelima.

Rousseu ne priznaje ni vlade, ni religije svoga vremena. Sve su loše, jer su ih stvorili ljudi, jer se protive prirodi. Načelo čitavog njegova morala jest, da je čovjek biće po prirodi dobro i da ljubi pravednost i red: »Priroda je učinila čovjeka sretnim i dobrim, a društvo ga kvari i čini bijednim.« Društvo je nepravedno, jer ne daje svim ljudima jednake prednosti; vlasništvo je nepravedno, jer je oduzeto »zajedničkom zemljištu«, koje smije samo čovječanstvu pripadati, još nepravednija je vlada, po kojoj »dijete zapovijeda starcu, a luđak vodi mudrace«. Treba dakle uništiti društvo, vlasništvo i vladu t e s e p o v r a t i t i k p r i r o d i. Ljudi će se onda sporazumiti te osnovati društvo, koje će počivati na sporazumu, uz koji pristanu svi, na D r u š t v e n o m u g o v o r u; osnivat će vladu, koja će dati svima jednaka prava i koja će izvršivati sve vlasti. Namjesto suverenosti kralja, imat ćemo s u v e r e n o s t n a r o d a; Svi će građani biti jednaki, a vlada, koju će svi izabrati, imat će apsolutnu vlast; Uredit će imutak, odgoj, pa čak i religiju. — Rousseau zabacuje kršćansku religiju, ali dopušta još štovanje Boga, v r h o v n o g b i ć a. — Njegovi su učenici bili p r i j a t e l j i p r i r o d e i r e v o l u c i o n a r c i, pristaše jednakosti.

Enciklopedisti. — Diderot, jedan od najsjajnijih pisaca svoga vremena, pošto je mučno živio u Parizu, davajući satove i radeći za knjižare, počeo je izlaziti na glas filozofskim raspravama; napali su ga i zatvorili u Vincennes. On je došao na smjelu ideju da izda općeniti rječnik, koji bi bio skup svega ljudskoga znanja. Natpis djela je ovaj: E n c y c l o p e d i e o u d i c t i o n n a i r e r a i s o n n é d e s s c i e n c e s, a r t s e t m é t i e r s, p a r u n e S o c i é t é d e g e n s d e l e t t r e s, m i s e n o r d r e D i d e r o t, e t q u a n t à l a p a r t i e m a t h é m a t i q u e p a r D a l e m b e r t, (Enciklopedija ili razumni rječnik znanosti, umjetnosti, obrta, napisano od društva književnika, uređeno od Diderot-a, a matematički dio od Dalembert-a).

Gotovo svi su učenjaci i filozofi suradivali: Diderot je pregledao članke; sam ih je napisao veliki broj o filozofiji, historiji, politici, a naročito o praktičnim vještinama. Dalembert je preuzeo matematiku i napisao je uvod (le discours préliminaire).

Izdavanje je trajalo više od dvadeset godina (1751.—72.), a sastojalo se od 28 svezaka folio-formata (od toga jedanaest svezaka ilustracija). Diderot-u je trebalo velike energije, da ga izvede do kraja; dva je prva sveska zaplijenila cenzura godine 1752. i kroz osamnaest mjeseci sprečavala je policija izdavanje slijedećih svezaka; Diderot je napokon stekao ovlaštenje, da nastavi, ali mu je iza sedmog sveska bilo opet oduzeto. Trebalo je Choiseule-ove protekcije, da se zabrana ukine.

Enciklopedija se raširila po svoj Evropi i pomogla je propagiranju ideja francuskih filozofa.

Suradnici su bili različitih ideja, ali prevladavali su, osobito u posljednjim svescima, najžešći: Helvétius, de Holbach, Mably, Raynal; njih nazivljemo e n c i k l o p e d i s t i m a. Oni, kao ni njihova glava Diderot, nijesu više priznavali prirodne religije ni prava čovjeka. Govorili su, da je čovjek stvoren samo za užitak i da radi samo u svom interesu; da su svi zakoni i sve religije zapreke, koje sprečavaju čovjeka, da poluči sreću; da ih treba razoriti i p o v r a t i t i s e k p r i r o d i.

Filozofi ove škole napadali su u isti mah crkvu, državu i stare socijalne ustanove, familiju i vlasništvo; zabacivali su eksistenciju Boga i besmrtnost duše te su se proglasili ateistima i materijalistima.

Utjecaj francuskog duha. — Snaga je filozofije ležala u tom, što su francuski filozofi bili u isto doba i pisci; oni su prikazivali svoje nauke u jasnoj i duhovitoj formi satira, romana i listova, što su ih isprazni i malo obrazovani ljudi mogli čitati bez dosade i razumjeli bez muke. Njihove su knjige doskora ušle u modu u dobrom društvu; vrhovno je sudište katkada osudilo po koji od njihovih spisa i dalo ga spaliti krvnikovom rukom, ali pojedini su eksemplari i dalje cirkulirali, a oblasti su to gledale kroz prste. Filozofe su pozivali u salone najuglednijih osoba, svaki je od njih bio središtem maloga društva, koje bi se znalo skupiti kod večere, da se ruga religiji i da raspravlja o filozofiji i političkoj ekonomiji. — Moda je osvojila čak i vladare; Voltaire, Rousseau i Diderot dopisivali su s Katarinom ruskom; Fridrik II. pozvao je Voltaira u Potsdam. U isto su doba građani stali čitati novine, zagrijavili se za nauke filozofa, a naročito Voltaira i Rousseau-a. Kad se Voltaire godine 1778. vratio u Pariz, nosila ga je svjetina u triumfu.

Filozofska načela prodrla su u XVIII. stoljeću u čitavu Evropu. Tako raširene nauke razlikovale su se u mnogo točaka,

ali sve su se slagale u jednoj temeljnoj ideji. Ljudi su se do sada pokoravali običaju i religiji (filozofi su govorili: predrasudi i praznovjerju). Društvo, koje je tako uređeno, mrsko je i smiješno. »Stvari ne mogu ostati, kakve jesu«. Vlast svijetla je došla, ljudi su prosvijetljeni razumom, i na razumu treba odsele osnovati društvo. — Taj razum XVIII. stoljeća nije znanost i opažanje činjenica, nego zdrav razum i logika. Filozofi su vrlo malo promatrali društvo, što ga hoće reformirati, oni ne poznaju zbiljske ljude i ne znaju ništa o seljacima i radnicima; oni su si stvorili umišljenog čovjeka prema svojoj slici i prilici bez religije, bez društvenih običaja, koji traži samo sreću i povodi se samo za apstraktnim razlozima. Oni zamišljaju, da su ljudi po svuda isti i da su svuda razumni i dobri. Da se povrate k svojim prirođenim osobinama, treba dakle samo oboriti ustanove, koje ih tlače. Dosta će biti vladina naredba, i d uštvo će se reformirati.

Društvo je zlo uređeno, treba ga promijeniti; da se promijeni, dosta je, da to vlada hoće; to je eto, suština filozofije. Ona je u XVIII. stoljeću postala pravilom u politici. Državnici su je uzeli primjenjivati, pa je dovela do reformnog pokreta u čitavoj Evropi; u Francuskoj su je proveli podanici sami, pa je dovela do revolucije.

Pokušaji oko reforme u Francuskoj i Evropi.

Vladari i ministri reformatori. — Između državnika, koji su Evropom upravljali u drugoj polovici XVIII. vijeka, više se njih oduševilo za ideju ekonomista i filozofa i nastojalo da ih primijeni. Jedno su bili vladari (Josip II. u Austriji, Leopold u Toskani, Fridrik II. u Prusiji, Katarina u Rusiji, knezovi badenski, weimarski i mainški); drugo su bili ministri, koji su vladali u ime svoga kralja (Tanucci u Napulju, Pombal u Portugalu, Aranda i Campomanes u Španiji).

Ovi državnici shvaćali su na novi način ulogu vladara. Oni više nijesu gledali državu kao privatno vlasništvo, kojim vladar raspolaže po svojoj volji. Njihovo je načelo bilo, da je vladalac samo glavar države. On nema prava da troši porezni novac za svoje osobne užitke; mora ga upotrijebiti za korisna djela; nema pravo, da daje službe svojim ljubimcima, već ih mora povjeriti učenim i čestitim ljudima, koji će se smatrati službenicima države. Zato su nastojali da umanje potroške dvora, da upravu učine blagom i urednom i da povećaju bogatstvo podanika.

Ali poput filozofa, držali su i oni, da svi ljudi nalikuju i da o vladi ovisi, da ih učini, kakvima hoće. Navikli, da im se pokorava, držali su, da im je dosta zapovijedati, pa da preobraze društvo. Oni su se nadali, da će izbrisati iz svojih država »tragove barbarstva« i da će podići, »kraljevstvo svijetla«, to će reći, vladu osnovanu na »razumu«. Oni su naređivali svoje reforme ne uzevši si truda, da upitaju podanike za savjet, ne vodeći računa o njihovim običajima, a često i protiv njihove volje. Oni su stavljali moć države u službu prosvjete, kako se govorilo. Njihov način vladanja nazvan je prosvijetljenim despotizmom.

Josip II. austrijski. — Josip II. bio je najsavršeniji tip prosvijetljena despota. Od prvog dana svog nastupa vlade sav se posvetio svojim vladarskim dužnostima. Ustajao je u pet sati, oblačio se u brzini, a zatim je polazio u svoj kabinet, gdje je uzeo diktirati svojim tajnicima. Radio je do podne; jedna je galerija bila otvorena za molitelje; tu je unilazio Josip i primao sve molbe. Iza svoje šetnje oko dva sata jeo je sam i brzo. Zatim se posvetio glazbi, a poslije toga opet je stao raditi i davao audijencije sve do sedam sati. Vraćao se iz kazališta oko jedanaest sati i često je još čitao depeše, prije nego je legao. — Pio je samo vodu; nosio plavu vojničku uniformu i čizme; spavao je na slamnjači napunjenoj kukurozovim lišćem; imao je kožnati jastuk i pokrivao se jelenjom kožom; uvijek ga je čekao osedlan konj, da može spremno pohrliti onamo, gdje su ga trebali. Često je putovao po svojim državama, služeći se poštanskim kolima po razrovanim putovima, uvijek u kasu; kad bi došao u koji grad, nastanio bi se u gostionici, dao postaviti svoj radni stol i uzeo bi diktirati, čitati i pisati; a zatim bi dalje otputovao. — Na bečkom je dvoru našao raskoš i etiketu monarhija XVIII. stoljeća: u konjušnicama 2.200 konja, jedaći pribor od masivnog zlata, težak 2025 kg; godišnje se trošilo 35 milijuna. Kuhinje su trošile rasipno (na računu su se vodile dvije bačve tokajskoga vina godišnje, zato da se njime moči kruh za caričine papige). On je poslao komornike, da jedu kod kuće, dao je rastaliti novce iz različitih zbirki i prestao je davati svečanosti. U isto je vrijeme oborio ceremonijal: u Pragu je poveo u plemićko društvo jednu damu iz građanstva; plemkinje nijesu htjele da s njome govore, a car je plesao s njome, i to samo s njome.

Prema filozofskim načelima čovječnosti Josip je ukinuo kmetstvo i dopustio seljacima, da se žene i da ostave posjed bez privolje gospodareve. Ukinuo je torturu i smrtnu kazan. Dokinuo je cenzuru i dopustio čak, da se štampaju i knjižice protiv njega,

te se ograničio tek na to, da izda opomenu, kojom je molio svoje podanike, da ga sude, ne prema pamfletima njegovih neprijatelja već prama njegovim djelima. Uveo je religioznu toleranciju i dopustio protestantima i Židovima, da smiju javno vršiti svoje obrede.

Poput filozofa prezirao je tradiciju i nije se smatrao obvezan, da vodi računa o običajima i starim pravima. »Carstvo, u kome ja zapovijedam, pisao je, mora biti upravljeno prema mojim načelima. Predrasude, fanatizam, strančarstvo i intelektualno ropstvo moraju iščeznuti i svi moji podanici moraju moći izvršavati svoja prirodna prava.« — Države habsburške kuće, bile su sastavljene od zemalja, koje su slučajno došle pod vlasti iste obitelji, ali koje su se razlikovale rasom, jezikom i običajima i nijesu imale nikakova razloga, da tvore cjelinu. Bio je to skup različitih naroda: Nijemaca, Madžara, Hrvata, Čeha, Poljaka, Belgijanaca i Talijanaca; neki su čak bili stari narodi. Nigdje u Evropi nije bilo države, u kojoj bi trebalo toliko voditi računa o razlikama između pokrajina i gdje bi bilo besmislenije primjenjivati jednoliki postupak. Ali Josip je kanio preurediti sve svoje države po novomu i po jednakomu planu. Otklonio je, da položi običajnu prisegu u kraljevstvu češkom i ugarskom, a zatim je ukinuo stare pokrajine i razdijelio sve svoje države u trinaest okružja, koja su se opet dijelila na srezove. Htio je postaviti svuda jednake zakone, jednake poreze i jednaku administraciju. Naredio je, da se na ugarskim i hrvatskim sudovima sudi na njemačkom jeziku, a suci, koji ne bi naučili njemački, da se maknu. Županijske skupštine su protestirale, a on ih je zabranio.

On je čak vjerovao, da ima pravo uređivati i religiju svojih podanika. »Otkad ja nosim prvu krunu na svijetu, filozofija je postala zakonodavkom u mojim državama.«

»Ne volim«, rekao je g. 1780., »da si ljudi, kojima je zadaća brinuti se za naš spas na drugome svijetu, daju toliko brige za stvari ovoga svijeta. . . . . Dosljedno tomu, postavio je jednu komisiju sa zadaćom »da ukine sve suvišne samostane«. Od 2663 samostana, dao ih je zatvoriti 624, zaplijenio je njihova dobra, a zgrade pretvorio u bolnice, škole, kasarne i tvornice. — On je našao, da su crkve u Austriji suviše urešene, pa je dao skinuti s kipova svetaca šipke i dragulje i odnijeti darove iz zavjetnih kapelica; dao je prodati Židovima, riznice, vaze, i relikvijarije, da ih rastale; a manuskripti, urešeni minijaturama, pečati i pergamene prodavali su se na funte. — Dao je srušiti oltare, koji su

»bili na smetnju u crkvama«, odnijeti križeve i kipove i zabranio je hodočašća i procesije. Propisao je broj misa i obreda u svetome tjednu i osnovao generalne seminare, u kojima su svećenici imali da nauče vjeru onako, kako ju je shvaćao car. »Kad se moji naumi ispune«, govorio je, »pučanstvo će moga carstva poznavati svoje dužnosti prema Bogu«. Papa je došao osobno u Beč, da protestira protiv ovih preokreta (1782.); Josip je otklonio svaku raspravu i održao reforme. Nije dopuštao religija, koje mu se nijesu sviđale. U Češkoj se stvorila sekta poštenih i radinih seljaka, koji su vjerovali u Boga i nazivali se deistima. Kralj ih je dao pozvati na sud. Oni, koji su ustrajali u svome mišljenju, morali su dobiti dvadeset i pet batina, »ne zato«, rekao je Josip, »što su deisti, nego zato, jer ispovijedaju nešto, što ne razumiju«. A kad ih ni batina nije mogla obratiti, dao ih je car uhvatiti i deportirati na granicu Turske, preporučivši ih, da ih odijele jedne od drugih.

Josip II. je iskreno želio, da dobro vlada. Ali njegovo je načelo bilo »da velike stvari treba činiti sve najedamput«. Prezirao je vjerovanje i običaje, koji mu se nijesu činili u skladu s razumom. — Njegova se vlast skršila o vjerovanjima i običajima. Belgija se i Ugarska pobuniše. Josip je prije smrti bio prisiljen da objelodani u Ugarskoj glasovitu Revokaciju naredaba, koje se smatraju za protivne općim zakonima. Ona se počinje ovako: »Mi smo unijeli neke promjene u vladanju iz težnje za općim dobrom i s jedinom nadom, da će vam se one sviđati, kad vas iskustvo prosvijetli. Sad smo uvjereni, da volite stari način vlade i da vam se ona čini potrebitom za vašu sreću«. Madžari su dočekivali ovu naredbu s veseljem; rastrgali su katastalne nacrte, skinuli brojeve s kuća i zabranili, da se uči njemački.

Leopold toskanski. — Leopold austrijski, čim je došao u Toskanu, nastojao je da smanji troškove svoje male države; otpustio je svoje trupe, razorio utvrde oko Pise i maknuo dvorjane. On je radio u svom kabinetu, a za pisaći stol služio mu je običan stol od izblanjanih dasaka, na kojem je bio svijećnjak od lima. — Prema običajima prosvijetljenih vladara ukinuo je torturu, inkviziciju i zaplijenio imanja; podigao je bolnice, koje je lično posjećivao. — Toskanski su samostani sačuvali još od srednjega vijeka staru povlasticu t. zv. prava utočišta, i sudbeni činovnici nijesu smjeli prodrijeti u njih; samostanske crkve služile su kao utočište četama pustolova, ubojica bjegunaca i pobjeglih

galiota, koji su svi živjeli u crkvi, smetali službi Božjoj i zlostavljali prolaznike. Leopold ih je, bez obzira na povlastice, dao uapsiti (1769.).

Katarina II. ruska. — Katarina je bila njemačka princesa, koja postala ruska carica ubojstvom svoga muža. To je bila obrazovana žena i dopisivala je s filozofima; sastavila je čak i nekoliko komedija i jednu tragediju. »Ona ima Brutovu dušu, a obličje Kleopatrino,« rekao je Diderot.

Bila je vrlo poduzetna i vrlo tašta i gorjela je od želje, da se o njoj govori; htjela je, da je u Evropi smatraju prosvijetljenom vladaricom, koja je kadra da upravlja po načelima filozofa.

Naročito se divila Montesquieu-u i govorila je, da bi D u h z a k o n a morao biti brevijarom svakog vladara. »Da sam papa, proglasila bih Montesquieu-a svecem«.

Godine 1767. sazvala je opću komisiju, da priredi zajednički zakonik za cijelu Rusiju. Ona je sama sastavila naputak za ravnanje ovoj komisiji i u njega je unijela mnogo mjesta iz Montesquieu-a; rekla je, da ga plijeni, ali kad bi on s drugoga svijeta pratio njezin rad, ne bi korio plagijat, koji koristi 20 milijuna duša. Šaljući pruskome kralju jedan primjerak ovoga naputka dodala je: »Vidjet ćete, da sam postupala kao gavran u basni, koji se kiti paunovim perjem; samo poredak je moj i tu i tamo po koji redak i po koja riječ«. Komisija je bila sastavljena od zastupnika sviju pokrajina. Kad ih je saslušala, poslala ih je Katarina kući i dala je sastaviti zakonik, u kojem su se proglašivala načela filozofa: »narod nije zbog vladara, nego vladar zbog naroda... Bolje je poštedjeti deset krivaca, negoli uništiti jednog nevinoga«. Ukinula je torturu i smrtnu kazan. Ravnodušno prema svakoj religiji dopuštala je katolicima i raskolnicima, da slobodno vrše svoje obrede i primala je isusovce prognane iz katoličkih država. — Ali Katarina je uzimala od filozofije samo ono, što joj je trebalo. »S vašim velikim načelima«, pisala je Diderotu, »mogle bi se načiniti lijepe knjige, ali loš posao«. Namjesto smrtne kazni, uvela je izgon u Sibiriju. Nije ukinula knut, napala je Poljsku i dala klati Poljake.

God. 1781. dala je sastaviti izvještaj o djelima, što su učinjena za vrijeme njezine vlade (u devetnaest godina), i poslala je filozofu Grimmu ovaj popis:

Vlade postavljene po novom obliku	29
Podignuti i sagrađeni gradovi	144
Sklopljeni sporazumi i ugovori	30
Izvojevane pobjede	78
Važni ukazi, koji zadržavaju zakon ili osnutak . . .	88
Ukazi za olakšanje naroda	123
Ukupno	492

»Sve ovo državni su poslovi i nijedan privatni posao nije unesen u ovaj popis«.

Katarini je očito bilo stalo do toga, da dokaže, kako je mnogo toga uradila. Nije rekla, da većina tih zakona nije bilo ni primijenjeno, i da se dobar dio tih gradova sastojao samo od stupa s jednim natpisom, a zgrade, podignute u brzini, porušile su se. Njoj je bilo glavno, da dade piscima i publici visoki pojam o svojim zaslugama, i zaista joj je uspjelo da dobije od filozofâ nadimak S e m i r a m i d a s j e v e r a.

Pombal u Portugalu. — Pombal, provincijalni plemić, rođen godine 1699., pošto je istupio iz vojske, proučavao je historiju i zakonodavstvo, a zatim je stupio u diplomatsku službu i proveo više godina u Engleskoj, a zatim u Austriji. Godine 1750. imenovao ga je kralj Jose V. ministrom vanjskih poslova i doskora mu prepustio svu vladu. Pombal je bio jedini gospodar u Portugalu, sve do kraljeve smrti (1777.).

U Portugalu su od XVII. stoljeća vladali isusovci i inkvizicija; ispovjednici kralja i njegove obitelji upravljali su dvorom i vladom. Po ugovorima s Engleskom, Portugal je u ekonomskom pogledu sasvim ovisio o Englezima. Ugovor od godine 1656. dao je Englezima pravo, da uvoze tkanine u Portugal; ugovor od god. 1703. ustanovio je, da će portugalska vina primati u Engleskoj uz pristojbe za trećinu manje, negoli francuska vina. Portugalci su se privikli, da primaju engleske tkanine u zamjenu za svoja vina i za zlato, što su ga dobivali iz svoje kolonije Brazilije. Oni nijesu imali ni industrije ni trgovine. Lađe, koje su ulazile u Lisabon, bile su engleske. Trgovci, koji su se nastanili u Portugalu, bili su Englezi. Malo pomalo postali su oni gospodari trgovine i okoristili su se time, da Portugalcima nametnu svoje uvjete; vina su odsada kupovali samo za vrlo niske cijene, koje nijesu dostajale da naplate posao; potišteni i upropašćeni vinogradari voljeli su pustiti zemlju neobrađenu. Pombal je pisao engleskoj vladi godine 1759. : »Iz gluposti, kojoj nema ravne u ekonomskome svijetu, mi vam dopuštamo, da nas oblačite i da nam dobavite sve

predmete raskoša. Mi vam time pružamo sredstva, kojima uzdržavate 50 hiljada obrtnika, podanika kralja Đure, koji žive u glavnom gradu Engleske na naš trošak«.

Pombal je radio na tome, da oslobodi portugalsku vladu od gospodstva isusovaca, a portugalski narod od ovisnosti o Engleskoj.

Protiv Engleza osnovao je Opće vinogradarsko udruženje gornjega Dura, koje je jedino imalo pravo da kupuje vina ali koje ih je moralo platiti uz stalnu cijenu; osnovao je Trgovačko društvo, koje je jedino imalo pravo ovlastiti sitničare, da otvore dućan. Vlada je tako intervenirala zato, da sačuva trgovinu s vinom i trgovinu na malo svojim portugalskim podanicima. — Da potakne Portugalce na stvaranje industrije, Pombal je uveo zaštitni sistem, zabranio je izvoziti vunu i ostale sirovine; a dopustio je izvoziti bez taksa manufakturne proizvode (svilu i šećer).

Protiv vlasti svećenstva upotrebio je Pombal silovita sredstva. Isusovci su nastojali da ga obore, a on im je najavio otvoren rat; godine 1757. prognao je ispovjednike kraljevske obitelji, koji su sve bili isusovci i zabranio je isusovcima uopće da dolaze na dvor, bez naročitog dopuštenja, prijavio ih je papi, da trguju i zahtijevao je reformu njihova reda. Kardinal, koga je papa poslao, da pregleda i reformira Isusovu družbu, izjavio je, da je njihova trgovina protivna ljudskim i Božjim zakonima i oduzeo im pravo, da ispovijedaju i propovijedaju.

Pokušaj kraljeva ubojstva, u noći od 3. septembra 1758., pružio je Pombalu priliku, da započne s progonima. Nije bilo nikakva dokaza, da su bili isusovci sukrivci zločina; ali vlada je zaplijenila njihova imanja i odlučila, da ih sve izagna iz kraljevstva i iz kolonija. Ukrcaše ih na lađe, koje su ih odvezle i iskrcale u Civita-Vecchia, u papinoj državi.

Sve su portugalske škole bile u rukama isusovaca; iza njihova izgona pokušao je Pombal da ih preuredi s profesorima, laicima. Imenovao je profesore za latinski, grčki, retoriku i logiku, koje je država plaćala, da poučavaju badava, te im je dala povlastice plemstva. Na sveučilištu u Coimbru podigao je dva nova fakulteta za prirodne znanosti i matematiku, muzeje za medicinu i za kemiju i jednu zvjezdarnicu. Naročito mu je stalo bilo, da podigne obuku u znanostima i u portugalskom jeziku. »Njegovanje materinjeg jezika«, rekao je, » jedno je od najmoćnijih sredstava, da odgoji duh civiliziranih naroda«.

Pokušao je urediti disciplinu na sveučilištu u Cimbru; godine 1766. našao je 6.000 studenata upisanih, a kad je izbrisao izmišljena imena, spao je broj na 700.

Godine 1772. imenova 887 profesora ili učitelja (479 za čitanje i pisanje, 236 za latinski, 88 za grčki). On je htio obrazovati Portugalce, da ih digne na visinu ostalih evropskih naroda.

Ove reforme nijesu dugo trajale. Iza kraljeve smrti pade Pombal u nemilost, a vlada prihvati stare svoje običaje.

Ministri Karla III. u Španiji. — Španija je bila u sličnom položaju s Portugalom: bez trgovine i industrije, a izručena gospodstvu inkvizicije i isusovaca.

Karlo III., koji je ostavio napuljsko kraljevstvo godine 1759. i postao španjolskim kraljem, pokušao je da pridigne i da oslobodi svoje novo kraljevstvo. Iz početka su ga pomagali ministri, što ih je doveo iz Italije, Squilace i Grimaldi, a zatim Španjolci Aranda, Campomanes i Florida Blanca.

Da stvore industriju u Španiji, upotrijebili su protekcioni postupak; udariše carinske pristojbe na uvoz strane robe i zabraniše uvoz nekim artiklima. Da se podigne trgovina, upotrijebili su naprotiv postupka slobodne izmjene. Dali su potpunu slobodu trgovini žitom (1745.) i konačno su (1778.) dopustili svima Španjolcima, da trguju s kolonijama, što je do onda bio monopol trgovaca u Sevilli, a zatim u Cadixu. Rezultati su bili odlični: godine 1788. povečala se trgovina s kolonijama za 8—9 puta.

Nove ideje o političkoj ekonomiji raširile su se u Španiji po e k o n o m s k i m d r u š t v i m a; prvo je bilo osnovano od Baska; 54 grada zamolila su dopuštenje, da smiju osnovati slična društva; madridsko je društvo osnovalo besplatne narodne škole, u kojima su učile djevojke presti i tkati.

Ministri se nijesu usudili ukinuti inkviziciju; Arandi je uspjelo dobiti dekret, kojim se inkviziciji zabranjuje da sudi u civilnim parnicama (1770.). Ali francuski enciklopedisti došli su na nesretnu misao, da mu sastave hvalospjev u jednome članku i da navijeste, kako će on uništiti inkviziciju.

Aranda se uprepastio i pobojao se, da ne bi izgledao kao oruđe neprijatelja vjere, te sačuva inkviziciju. Godine 1778. jedan je od vladinih činovnika, po imenu Olavida, zato što je čitao zabranjene knjige i prihvatio Kopernikov sistem, bio osuđen na zapljenu imanja i zatvoren na osam godina u samostan. Ali smrtne osude postale su rijetke; u dvadeset i devet godina spalili su samo četiri osobe.

Da se nadomjeste isusovci, pokušala je vlada da organizira obuku. Ali sveučilište u Salamanki otklonilo je reformu i poslalo svoj naučni plan, osnovan na Aristotelovoj filozofiji, rekavši, da se Newtonov i Descartesov sistem slabo podudaraju s objavljenom istinom. Trebalo je raditi izvan sveučilišta; podigoše nekoliko botaničkih vrtova i jedan prirodopisni kabinet. U Španiji se kao i u Portugalu pojaviše na taj način neki odlični učenjaci. Ovaj je pokret potrajao sve do ratova protiv Napoleona.

Pokušaji oko reforme u Francuskoj. — Za vrijeme čitave vlade Luja XV. (sve do 1774.) učinila je vlada u Francuskoj samo male reforme.*) Luj XVI., koji je vrlo mlad došao na prijestolje, htio je biti dobročinitelj svoga naroda; preporučiše mu dva čovjeka, poznata zbog svoga poštenja i ljubavi za opće dobro, činovnika Melesherbesa i ekonomista Furgota; Luj XVI. ih uze za ministre. Općenita uprava vlade ostade starom dvorjaninu Maurepasu; ali kralj mu obznani svoju namjeru, da kani uvesti reforme i zapiti za savjet Furgota, koji sastavi svoje nacrte u jednom pismu na kralja (24. augusta 1774.).

Turgot je bio vrlovni nadzornik (controleur général), koji je imao upravljati financijama. Njegov je plan bio u kratko ovaj : »ne bankrotirati, ne pozajmljivati, ne dizati poreze«. Računao je, da će, prištedjevši svake godine osamnaest milijuna ukloniti deficit i malo pomalo isplatiti dug. I doista mu je uspjelo da u dvije godine isplati više od četrdeset milijuna i da snizi deficit od dvadeset i dva na petnaest milijuna.

Htio je da provede općenitu reformu ekonomske organizacije :

1. da ukine propise, koji su sprečavali prodavati i kupovati žito te pustiti trgovcima žitom potpunu slobodu;

2. da ukine privilegirane obrtne korporacije i da dade svima stanovnicima slobodu, da vrše svaku industriju;

3. da ukine porezne povlastice i da ubira porez jednako od svih posjednika. »Kako troškovi vlade«, rekao je, »nastaju u interesu svijů, moraju ih svi nositi; i što čovjek više uživa društvenih prednosti, to većom čašću mora smatrati, da dijeli i njegove terete«;

4. da osnuju skupštine posjednika u općinama i u pokrajinama, koje bi pomogle kraljeve činovnike, da upravljaju. »Vaš

*) Reorganizacija sudstva od kancelara Maupeou-a (1770.), koji je ukinuo vrhovna sudišta (parlements) i nadomjestio ih novim tribunalima, bila je više sredstvo borbe, negoli reforma. Luj XVI. je kod svog nastupa na prijestolje uspostavio vrhovna sudišta tako, kako su bila prije g. 1770.

narod«, veli on kralju, »nema ustava; to je društvo sastavljeno od različitih slabo ujedinjenih slojeva i od puka, kojih članovi imaju među sobom vrlo malo socijalnih veza i gdje se prema tome svatko bavi samo svojim izričitim interesom tako, te Vaše veličanstvo mora o svemu odlučivati samo ili po svojim opunomoćenicima ... Da se ukloni ovaj duh razrožnosti, trebao bi jedinstveni plan, koji bi vezao sve dijelove kraljevstva, jedan s drugim«.

Furgot se nalazio u vrlo teškom položaju. Njegovi se nacrti nijesu sviđali dvoru ni kraljici, koji ne htjedoše, da se umanje dvorski izdaci, — plemićima i sudištima, koji ne htjedoše jednakog poreza, — obrtnim majstorima, koji ne htjedoše industrijalne slobode. Za sebe je imao samo nekoliko spisatelja, bez velikoga utjecaja.

Nije mogao ni misliti, da će kralj prihvatiti sve njegove reforme najednom, zato mu ih prikaže jednu po jednu. Luj XVI. ih je iz početka odobravao: »dajem vam unaprijed svoju poštenu riječ, da ću se složiti sa svim vašim nazorama i da ću vas uvijek podupirati u svim smjelim pothvatima, što će te ih poduzeti«. Furgot je tako mogao provesti neke reforme :

1. uveo je slobodnu trgovinu žitom (1774.) i održao ju je unatoč jedne pobune;

2. ukinuo je cehove i njihova starješinstva, to će reći organizaciju privilegiranih obrtnih zborova, i uveo je potpuna slobodu rada (1776.);

3. postavio je načelo jednakosti sviju pred porezom; sam je rekao, »da bi bilo besmisleno, da plemstvo i svećenstvo plaća namet, t. zv. taile, kad su predrasude uz taj namet spojile ideju poniženja«. Zato je izabrao vrlo mali porez: kraljevska rabota (corvé royale, t. j. otkup javnih radnja), koji je teretio samo prosti puk, a svi povlašteni bili su od njega izuzeti; Furgot ga je ukinuo i namjesto njega uveo porez u novcu, koji su imali plaćati svi posjednici (1776.).

Furgot je zatim predložio Luju XVI. nacrt o reformi uprave, koji stvaraju pokrajiske skupštine. Ali Luja XVI. je iznorila opozicija, koja se podigla protiv reforma; vrhovno je sudište otklonilo, da unese edikte od g. 1776.; dvor, kraljica i svi ljudi tužili su se na Furgota; govorili su, da je on teoretik, koji će oboriti kraljevstvo. Kralj ga otpusti (1776.). Nasljednici Furgotovi uspostavili su, što je on ukinuo.

Njegov nacrt o provincijalnim skupštinama obnovi vrlo bojažljivo Necker (1778.—1779.). U Berri-u i Haute-Guienne-i osno-

vali su skupštinu sastavljenu od zastupnika plemstva, svećenstva i seoskih posjednika; vlada je imenovala jedan dio zastupnika, i skupština nije imala druge zadaće, nego da se bavi razdiobom i ubiranjem poreza, cestama, trgovinom i poljodjelstvom; ona je imala da nadgledniku pomaže upravljati. »Poduzete su sve nužne mjere«, govorio je Necker, »da ove upravne vlasti osjećaju neprestano, kako se moraju pokazati dostojnima povjerenja Njegova Veličanstva i da imaju moć samo uz taj uvjet... To su jednostavni upravljači, počašćeni povjerenjem kraljevim, od vladara ovlašteni povjerenici, da zajednički podupiru njegove dobrostive namjere«.

Istom g. 1787. odlučila se vlada da uredi pokrajinske skupštine u svim pokrajinama (izuzevši one, koje su već imale svoje staleže). Ali bilo je već prekasno, nezadovoljstvo je već bilo preveliko; te su skupštine stupile u borbu s nadglednicima i pripomogle su dezorganizaciji uprave.

Malesherbes htjede reformirati policiju i sudstvo; uspjelo mu je, da malo poboljša zatvor i da ukine torturu u kaznenom postupku. Ali nije mogao ukinuti uhidbene listove (lettres de cachet). Imao je iste protivnike kao Furgot te je i otpušten u isto doba.

Nastojanje oko reforme, koje se započelo u prvim godinama Luja XVI., propalo je zbog otpora privilegiranih slojeva. Godine 1781. odlučilo je ratno ministarstvo, da samo plemići mogu postati časnicima. Dohoci svećenstva, biskupije, opatije, samostani bile su određene samo za plemstvo. U provinciji dala su gospoda istraživati od pravoznanaca, što im njihovi seljaci, koji su prestali plaćati, duguju,, da to opet uspostave. A deficit je međutim neprestano rastao.

Ovaj je način vlade doveo do revolucije.

Poglavlje IV.

Francuska revolucija.

Monarhija i društvene prilike pod konac XVIII. stoljeća.

Ancien régime. — Društvo i vlada bili su još pod konac XVIII. stoljeća uređeni prema starim običajima, koji su nastali malo pomalo od srednjeg vijeka. Kad su Francuzi u XVII. stoljeću uzeli razmišljati o političkim pitanjima, većina ustanova, u kojima su živjeli, učinila im se zloupotrebama protivnima razumu i čovječnosti. Ove ustanove, što ih je revolucija razorila, poznate su pod imenom s t a r o g s i s t e m a v l a d a n j a (ancien régime).

Tomu se sistemu prigovaralo sa tri gledišta: monarhiji se spočitavalo, da izvršava apsolutnu vlast bez ograničenja i bez nadzora; društvu, da je osnovano na povlasticama; vladi, da postupa nesređeno i nepravilno.

Monarhija i apsolutna vlast. — Vladu su kraljevi pomalo tako uredili, da se sva vlast skupila u njihovim rukama. Francuski je kralj ujedinio u svojoj osobi sve vlasti; on je sam imao e k s e k u t i v n u v l a s t, pravo, da imenuje sve činovnike, čak i članove svećenstva, da odlučuje o ratu i miru, da sklapa saveze, da novači čete i da ravna cijelom administracijom.

On je imao e k s e k u t i v n u v l a s t; jedan kraljev edikt dostajao je da promijeni propise vladanja ili suđenja, jer je edikt imao snagu zakona; u Francuskoj nije bilo drugih zakona do starih običaja i kraljevskih edikata.

Imao je u načelu i z a k o n o d a v n u v l a s t; svaka presuda se izricala u njegovo ime; suce su smatrali službenicima kraljevim; on je imao pravo da im ukine čast,*) ili da uloži priziv protiv postupka te da stvar dade suditi naročitim komisijama.

*) Kako je sudačka služba postala kupovnom (u XVI. i XVII. stoljeću), kralj ju je mogao oduzeti samo ako je vratio svotu, koju je platio kupac; kraljevi, kojima je uvijek nedostajalo novaca, nijesu se nikad služili tim pravom; suci su tako bili u zbilji neodstranivi, ali ne po pravu.

Imao je i financijalnu vlast. On je sam određivao potroške i poreze, koji su se imali platiti, i ubirao je porez na način, koji mu se sviđao.

Da uzmogne izvršivati sve ove vlasti, kralj je trebao činovnika. U središtu su bili ministri, koji su tvorili kraljevsko vijeće; sačuvali su stare naslove, kancelar (chancelier) za pravdu, vrhovni kontrolor (controleur général) za financije, državni tajnici (secrétaries d' Etat) za ostale službe; svaka pokrajina imala je svoga nadglednika (intendant) i njegove podređene (subdéléques). Ali svi ovi činovnici nijesu imali nikakva prava sami po sebi; kralj ih je imenovao i skidao po volji.

Kralj i njegovi činovnici izvršavali su apsolutnu vlast. Govorilo se, da ta vlast ne smije biti samovoljna i da kralj mora vladati prema nekim izvjesnim običajima, koje su nazivali temeljnim zakonima kraljevstva. Ali ovi temeljni zakoni nijesu bili napisani, i nitko ne bi bio mogao upravo reći, u čemu su se sastajali.

Vrhovno je sudište 1787. izjavilo, da kralj ne smije stvoriti novi porez, a da ne pita državne staleže. (To je bila sasvim nova teorija; Luj XIV. i Luj XV. bijahu stvorili više poreza; a ipak se staleži nijesu sastajali već 165 godina). U sjednicu od 19. novembra došao je kancelar s kraljem, da razloži u ime kraljevo »principe monarhije«: »Ovi principi, što ih narod općenito priznaje, svjedoče, da kralju samome pripada suverena vlast u njegovu kraljevstvu i da samo Bogu polaže račun o vršenju vrhovne vlasti; zakonodavna vlast napokon leži u samoj osobi vladarevoj, bez ovisnosti i bez dijelenja .... Iz ovih starih narodnih načela proizlazi, da kralj ne treba nikakve izvanredne vlasti za upravljanje svoga kraljevstva, i da francuski kralj može u zastupnicima triju državnih staleža naći samo opširniji savjet ... i da će on uvijek biti vrhovni sudac njihovih predstavaka i žaoba«. Vrhovno sudište je s respektom prigovaralo. Kralj mu zapovjedi, da upiše edikt o zajmu. Vojvoda Orleanski zahtijevao je, da se u registru zapiše, da je edikt unesen »na naročitu zapovijed Njegova Veličanstva«; izjavio je, da je to protuzakonito. Luj XVI. reče poluglasno: »To mi je svejedno«. A zatim doda: »Jest, to je zakonito, jer ja to hoću«.

I doista nije bilo drugog pravila za vladanje, nego kraljeva volja. Kako on nije mogao osobno vršiti svu svoju vlast, to su u

zbilji ministri i nadglednici upravljali kraljevstvom i vladali despotski, jer nijesu bili podvrgnuti nikakvom stalnom propisu i nijesu dijelili vlasti ni s kim.

Od starih oblasti ostala su još dva ostatka: vrhovna sudišta i u nekim pokrajinama pokrajinski staleži. Ali vrhovna sudišta nijesu imala druge vlasti, nego da sude privatnicima (parnice, u kojima je vlada bila interesirana, sudili su naročiti sudovi ili državno vijeće); ona dakle nijesu mogla poslužiti zato, da obuzdaju vladu u zloupotrebi vlasti. Državni staleži postojali su samo u nekim pokrajinama (u Bretanji, Burgundiji, Provansi, Langedoku i malim zemljama u Pirenejama) i spali su samo na jedno zasjedanje od nekoliko dana, gdje im je bila jedina zadaća, da odglasaju zemljišni porez i da ga razdijele na pokrajinu.

Kraljevski su činovnici imali dakle odlučnu riječ u svim stvarima. Općine nijesu mogle ništa uraditi, čak niti popraviti most ili crkvu, bez dopuštenja vladina. Iznad općine nije u većini pokrajina postajalo nikakvo tijelo, pa niti za savjetovanje; tako nijesu stanovnici imali čak ni sredstava, da prikažu vladi svoje molbe ili reklamacije.

Činovnici su tako vršili svu vlast, nesamo bez diobe, nego i bez ikakova nadzora. Nitko nije imao pravo, da nadzire njihove čine, a nitko ih nije mogao niti poznavati. Nikakve skupštine nije bilo, da ispita upravu neke pokrajine ili opću vladu kraljevstva (ništa, što bi nalikovalo na naša vrhovna vijeća ili na našu zastupničku kuću). Nijedne novine nijesu imale pravo, da raspravljaju o odlukama činovnika, jer je to cenzura kratila; ponajčešće nije se za te odluke ni znalo, jer su bile stvorene potajno, a da javnost nije bila ni upućena u njihove čine. »Francuskom se upravlja iz unutrašnjosti ureda«, rekao je Necker. Nije bila poznata pače niti svota izdataka i primitaka; to je bila smjelost, kad je Necker dao sastaviti izvještaj (c o m p t e r e n d u) o izdacima, koji u ostalom nije bio točan. Tako nije bilo neovisne vlasti, nije bilo javnosti, da spriječi ili da barem zabilježi zloupotrebu vlasti; ničega, pa niti straha pred javnim mišljenjem nije bilo, da spriječe svemoguće i neodgovorne činovnike u tom, da upotrijebe svoju vlast za zadovoljenje svojih voljica, da rade u prilog svojim prijateljima ili da progone svoje lične neprijatelje.

Kralj je postupao s državnim dohocima kao sa svojim osobnim prihodom; kad je uzimao novac u državnoj blagajnici, trošio je svoj vlastiti imutak. Osim svota, koje su bile potrebne za uzdržavanje njegove kuće, razdijelio bi godišnje za 40 milijuna da-

rova u obliku penzija dvorjanicima (sama obitelj Polignac dobila ih je za 700.000 franaka). On je imao na raspolaganje sav državni novac: dosta je bilo da potpiše novčanu namiru (acquit de comptant) i donosilac namire mogao je odmah podignuti novac kod blagajnice. Ovaj je običaj učinio nemogućim redoviti proračun.

Troškovi se nijesu udešavali tako, da ostanu u ravnovjesju s primicima; primici su gotovo uvijek bili manji od izdataka, a deficit se izravnavao zajmovima.

Porez je bio isto tako izvrgnut samovolji vlade. Vijeće je svake godine odlučivalo, koju svotu treba da plati svaka pokrajina; jedino zemlje sa staležima mogle su raspravljati o svoti njihove daće. One su jedine imale također i uređenje, po kom su dijelile porez među podanike u razmjeru prema njihovu bogatstvu. U svoj ostaloj Francuskoj cijelim su postupkom upravljali činovnici: nadglednik pokrajine i izabranici dijelili su namet među župe; često im se predbacivalo, da manje opterećuju župe, u kojima su njihovi prijatelji imali posjede. Među stanovnike župe dijelio se namet ne prema posjedu svakoga, niti prema stalnim propisima, nego »prema mogućnosti« pojedinaca (takav je bio stari običaj). Ubirači poreza mogli su odlučiti o toj mogućnosti i ustanoviti, što je koji stanovnik kadar platiti: oni su povećavali ili smanjivali po miloj volji svačiji dio. Seljaci su bili prisiljeni prikazivati se siromašnima, kako bi izbjegli tome, da im se porez poveća; živjeli su u kukavnim kućama i skrivali svoje zalihe. Poreze na pića (aides) i porez na sô (gabelle), što ih je država unajmila kompanijama, ubirali su namještenici kompanija, koji su imali jednaku vlast, kao i činovnici. Oni su ulazili u kuću, da traže, nema li kupljene, prokriomčarene soli. Kriomčari soli (faux sauniers) bili su suđeni na bičevanje ili na robiju; svake godine zatvorili bi ih dvije do tri tisuće. Uprava je u nekim pokrajinama konačno ustanovila količinu soli, što ju je svaka obitelj morala kupiti, to je bila dužnosna sol. Ova se sol morala trošiti za kuhinju, a bilo je zabranjeno upotrebljavati za rasol svinjetine. Tako je taj porez na sô — la gabelle — postao mrzak cijelom pučanstvu.

Francuzi su u XVIII. stoljeću plaćali pet puta manje poreza nego danas, ali podnosili su taj porez teže, jer je bio razdijeljen, a da se nije vodilo računa o bogatstvu porezovnika, i jer se ubirao na samovoljan i tegoban način.

Jednako je bilo s narodnom vojskom (milice). Otkako je osnovana pod Lujem XIV., odlučivali su o njoj i nadglednici, koji su izuzimali od vučenja na sreću sve sinove bogatih seljaka.

Policija, koja je stvorena pod Lujem XIV. bila je od svih sredstava vlasti najstrašnija za podanike. Komisija za cenzuru ispitivala je sve spise, prije nego što su bili izdani, pa je ovisilo o mušici kojeg cenzora, da spriječi izdavanje knjige. Štampari, koji bi se usudili izdati što bez dopuštenja cenzure, izlagali su se zatvoru, pa i robiji; knjige, izdane bez dopuštenja progonili su sudovi i osuđivali na uništenje često i na to, da ih spali krvnikova ruka. To se dogodilo s Voltairovim Filozofskim listovima, s Diderotovim Listom o slijepcima i s Rousseau-ovim Emilom. Često su autora zatvorili i poslali u Bastille-u bez suda; Voltaire je bio dvaput zatvoren; zato odluči, da uzmogne raditi u sigurnosti, otići izvan Francuske (u Lorenu, u Prusiju, u Ferney). Fréret je bio bačen u Bastille-u zbog historijskih rasprava o franačkim kraljevima, gdje je dokazivao, kako su lažne neke predaje o izvoru monarhije.

Nije bilo nikakve slobode štampe. Cenzura je učinila nemogućim čak i izdanje dnevnih novina, jer članak nije mogao izaći, prije nego ga je pregledala cenzura; novine, koje je cenzura dopuštala, nijesu sadržavale drugih obavijesti, nego službena saopćenja vladina.

Osim toga nije bilo ni slobode savjesti. Katolička je vjera bila obvezatna, još je Luj XIV. prisegao kod svog pomazanja, »da će se iskreno i svom snagom trsiti, da iz svih zemalja pod svojim gospodstvom iskorijeni krivovjerce, osuđene od crkve«. Ni protestanti ni Židovi nijesu mogli vršiti javne službe. Od g. 1685. bila je protestanska vjera zabranjena u svem kraljevstvu; protestanti su i nadalje držali potajne skupštine u pustinji, to će reći u osamljenim mjestima; kad bi zatekli koju ovakovu skupštinu, pastora bi osudili na smrt, a nazočne na robiju.

Niti sami katolici nijesu bili slobodni; gostioničarima je bilo zabranjeno, da petkom i korizmom daju jesti meso, a radnicima, da rade nedjeljom ili blagdanom.

Lična sloboda pojedinaca nije bila zajamčena. Policija je mogla uapsiti, koga je htjela i držati ga u zatvoru, dokle je htjela, a da nije trebala nikomu o tom polagati računa. Dostajala je uhidbena zapovijed u ime kraljevo, koju je sadržavalo t. zv. uhidbeno pismo (lettre de cachet). Koga bi uapsili na temelju uhidbenog lista, zatvorili bi ga u tamnicu, nad kojom sud nije imao

nikakva nadzora (najznamenitija je bila Bastille u Parizu); tamo bi ostajao dotle, dok upravitelj tamnice nije dobio zapovijed, da ga pusti; katkad bi ga zaboravili kroz mnogo godina. Latude je bio zatvoren u Bastillu jer je uvrijedio gospođu Pompadour, i ostao je tamo 35 godina. Ovi uhidbeni listovi bili su na raspolaganje ministrima i njihovim namještenicima, a oni se njima nijesu služili samo za protivnike vlade, nego i za svoje lične neprijatelje; čak su se prodavali uhidbeni listovi na slijepo, te bi kupac napisao ime čovjeka, koga je htio dati uapsiti. Tim su se postupkom služili roditelji, da se riješe neposlušnih sinova. Godine 1770. rekao je Malesherbes Luju XV.: »Nijedan građanin u vašemu kraljevstvu nije siguran, da ne će izgubiti slobodu iz osvete; jer nitko nije dosta velik, da se skloni pred srdžbom ministra niti dosta malen, da ne bi zavrijedio srdžbe općinskog pisara«.

Vlada stare monarhije usredotočena cijela u osobi kraljevoj i ravnana isključivo njegovim službenicima, ustanovila je tako despotski i svojevoljni sistem uprave; nikakva ga vlast nije ograničavala, nikakvi nadzor ga nije silio na umjerenost, i nikakvo pravo nije bilo osigurano protiv njegovih zloupotreba.

Društvo i povlastice. — Društvo se u srednjem vijeku sastojalo od više k l a s â, koje nijesu imale jednaka prava. Kraljevima, da prošire svoju vlast nad svim podanicima nije bilo potrebito da unište nejednakost; ljudi iz viših klasa bijahu dakle sačuvali neka posebna prava (p o v l a s t i c e).

Službeno se narod dijelio u tri s t a l e ž a, to će reći u tri klase, koje su bile zasebice zastupane u staleškim skupštinama.

Svećenstvo, koje je imalo prednost pred drugim staležima, sačuvalo je silne posjede (od prilike četvrtinu sve zemlje u kraljevstvu) i neku vrstu poreza nad godišnjim prihodom, d e s e t i n u (a to je iznosilo godišnje od prilike 125 milijuna). Njegove zemlje nijesu bile podvrgnute nikakvu porezu, ono nije plaćalo druge daće, osim dara od neko desetak milijuna, što ih je svakih pet godina odglasala skupština svećenstva. Ono je nadziralo osnovne škole, bolnice i dobrotvorne ustanove. Ono je vodilo popise krštenja, ženidbe i ukopa, koji su nadomještali naše spise kod civilne uprave. Ono je osim toga imalo i crkvena sudišta, koja su sudila svećenicima, optuženima zbog disciplinarnih prestupaka i koja su izricala presudu u ženidbenim stvarima.

Plemstvo je nekoć posjedovalo gotovo sva zemljišta i gotovo svu javnu vlast, a sačuvalo je samo ostatke od toga.

Seljaci su malo pomalo postali vlasnicima zemlje, koju su obrađivali; posjedovali su od prilike trećinu zemljišta. Ali oni su starom posjedniku (le seigneur) dugovali neke tražbine ustanovljene još u srednjem vijeku, koje su se u XVIII. stoljeću nazivale feudalna prava. Većina tih prava bile su neznatne daće*) ali neke od njih smetale su i uzrujavale seljake, a naročito dužnost, da upotrebljavaju vlastelinski mlin i lovno pravo, po kojem su morali pustiti, da im divljač jede plodine, a lovci, da ih gaze.

Vlast je prešla na činovnike. Ali plemići su opet imali prednost, da su lakše mogli ući u službu. Sve dvorske službe čuvale su se za njih, pa je trebalo biti plemić, da budeš pušten u kraljevsku kuću. U vojsci su oni jedini mogli postići najviše stepene, a od godine 1781. pače i jedini postati časnicima; oni su jedini mogli biti dekorirani nekim redovima (Saint-Esprit, Saint-Louis, Mérite militaire). Oni su bili izuzeti od starih poreza, od nameta (taille) i od nastambe vojnika.

Osim ovih zakonitih povlastica, što su ih plemići imali, postupalo se s njima uopće s više obzira u upravi, na sudu**) i na javnim mjestima (u seoskoj crkvi plemić je imao počasnu klupu). U praksi su se gotovo sve važne službe u prvom redu njima davale, i oni su se u društvu mogli vladati kao naravno viši od svega, što nije bilo plemić. — Voltaire je imao neki spor s vojvodom od Rohana. Kad je jednoga dana ručao kod nekod prijatelja, pozvali su ga na polje zbog neke važne stvari; jedva što je izašao, ščepaše ga vojvodine sluge te ga izbatinaše. Nesamo, da Voltaire nije mogao dobiti pravo pred visokim plemićem, nego ga je, jer je htio podići buku, vlada zatvorila u Bastillu, otkud ga je pustila samo uz savjet, da ode u tuđinu, dok se stvar ne zaboravi.

Iza svećenstva dolazio je treći stalež (on je nosio oznaku samo po svom rednom broju, koji je bio treći). U širem smislu riječi, treći je stalež bio čitav narod. Ali i on se dijelio u kategorije i više njih bile su kategorije s povlasticama. Kraljevi su prodavajući sudačke i financijske službe, stvorili klasu sudbenih činovnika — gens de robe — koji su imali pravo da sude i da ubiru poreze u kraljevo ime. Od tih nasljednih činovnika

*) Gospodarevo pravo suđenja nije mu davalo nikakve zbiljske vlasti, jer je morao uzeti suca, da ga vrši.

**) Općenito se veli, da su pod anciem régime-om plemićima sijekli glavu, a ne plemiće vješali. To nije sasvim točno; kazna je ovisila o naravi zločina: razbojnik, koji bi napao putnika na cesti mogao je biti izvrgnut mukama i ako je bio plemić; za to ima i primjera.

najodličniji su ušli u plemstvo (vijećnici u vrhovnom sudištu postali su u trećoj generaciji plemeniti). Ali svi ostali, suci, financijski namještenici, pisari, bilježnici odvjetnici, ostali su neplemići, ali su zato svejedno imali uz vlast, koja je izvirala iz njihove službe, i povlasticu, da ne moraju plaćati nameta, niti davati nastambe vojnicima, posve kao i plemići.

Čak između ručnih radnika, koji su bili podvrgnuti nametu, bilo ih je privilegiranih. Pravo baviti se kojom industrijom ili držati dućan ostalo je povlasticom kao i u srednjem vijeku; ljudi od istog zanata, majstori stvorili su zatvoreni zbor, u koji nitko nije mogao biti pripušten, osim iza nekoliko godina naukovanja, ako je platio neku stalnu svotu. Kako je broj mjesta bio ograničen, to je povlastica za vršenje industrija konačno prelazila od oca na sina. Tkogod bi se usudio da proizvodi ili da prodaje, a da nije bio primljen u obrtni zbor, bio je kažnjiv zatvorom i zaplijenom.

Društvo se dakle osnivalo na n e j e d n a k o s t i. Ova je nejednakost uzbunjivala naročito građane; oni nijesu priznavali, da bi koji čovjek bio vredniji po porodu; govorili su, da građanin zaista vrijedi, koliko i plemić, i htjeli su doći do služba.

Nepravilnost i zastarjeli postupak. — Neprijatelji starog sistema uprave prigovarali su također pobrkanoj i barbarskoj organizaciji vlade. Razdioba na gouvernemente, na dijeceze i na generalitete*) nastala je kroz dugo vrijeme bez jedinstvenog plana postepenim povećavanjem ili komadanjem; zato je bila i zapletena i nepravilna; razdiobe su bile vrlo nejednake i pune anklava;**) neki su generaliteti bili veliki kao četiri do pet naših departementa, a neki kao jedan sam; Agde-ska dijeceza imala je dvadeset župa, a Rouenska više od sedam stotina. — Razdiobe si nijesu odgovarale u različitim službama; dijeceza, sudski kotar, izborništvo, vojnički gouvernement, svaka od tih razdioba stvorila se ne vodeći računa jedna o drugoj; one su se križale i isprepletale na najnezgodniji način.

Različite pokrajine sačuvale su svaka svoje običaje i svoje mjere za dužine, težine i šupljine. Nije bilo nikakova pravila i nikakva općenita propisa; to je silno otešćavalo pokrajinama. Po-

---

*) Ime p o k r a j i n a (province), kako se obično naziva geografijska razdioba Francuske pod starim režimom, nije bilo službeno ime.

**) anklava (enclave) znači zemljište, opkoljeno tuđim zemljištima. (op. prev.).

granični krajevi bili su osim toga odijeljeni od ostalog kraljevstva starim carinarnicama, koje su ostale i iza pripojenja tih krajeva.

Ova zbrka i različnost oteščavala je administraciju i usporavala komunikacije. Prosvijetljeni ljudi su se time sablažnjavali; oni su zahtijevali jednoliku i metodičnu razdiobu, jedinstvo u običajima, teretima i mjerama.

U različitim granama uprave vlasti su i nadalje postupale na stari način, koji se pričinjao barbarskim i nepravednim. U financijama bili su porezi razdijeljeni tako, da su najviše teretili najsiromašnije; namet, la taille, je bio uređen po istim načelima kao i u XV. stoljeću, pa čak i porezi za Luja XIV., glavarina, (la capitatio) i dvadesetina (le vingtième), koji su trebali pasti i na privilegirane, ipak su napokon bili nejednako razdijeljeni; privilegirani su polučili, da su ga se oslobodili na štetu ostalih. Ako porezovnik nije platio, nastanili bi kod njega ovršne vojnike (garnisaires), koji su živjeli o njegovu trošku. Ubirači nameta nijesu bili plaćeni činovnici, nego seoski stanovnici, koji su bili primljeni, da taj posao obavljaju besplatno, a osim toga su bili odgovorni za sve svote, koje nijesu mogli ubrati. Neposredni porezi bili su izdani u zakup; samo jedan dio prihoda ušao bi u državne blagajnice, a ostatak bi zadržala zakupna kompanija; ona je zloupotrebljavala vlast, koju joj je država odstupila, zato, da izbiju od porezovnika više, no što im je dužnost bila dati; u parnicama između kompanije i privatnika sudila su naročita financijalna sudišta, kojima je bilo u interesu, da presude u korist kompanije.

U vojsci novačili su novačitelji silom t. zv. dobrovoljce. Disciplina je bila okrutna; vojnici su se još kažnjavali batinanjem.

Sudstvo je bilo uređeno kao i u XVI. stoljeću. Sudska čast se prodavala, a onaj, koji ju je kupio ili baštinio koji stepen te časti, morao se podvrći ispitu prije ustoličenja, ali na tom ispitu nije nikad nitko pao, barem ne zbog nesposobnosti. U selima postojali su još gospodski sudovi, koji su imali još dosta vlasti., da muče parbenike, a da im ne učine nikakve usluge.*) Bilo je kadgod i po četiri viša sudišta, tako da se moglo od jednog prizvati na drugo. Parnice su se vukle više godina; branitelji, bilježnici i advokati, koji su od toga živjeli, nastojali su, da ih zavuku. I suci sami imali su interesa, da sve sporo ide, jer su od parbenika dobivali svotu (les épices), koja je bila u razmjeru s vremenom, što

*) Nešto starog režima postoji još i sad u Francuskoj: kod revolucije su djelomično sudjelovali i pravoznanci, a ovi se nijesu usudili, da posvema reformiraju sudstveni sistem; ali broj se pravnika umanjio, parnice su postale kraće, a sudovanje besplatno.

im ga je parnica oduzela. Često se događalo, da su troškovi parnice nadmašivali vrijednost prijepornog objekta. Kriminalno sudovanje vršilo se po starom postupku: optuženik je bio zadržan u tamnici, dokle se sviđalo sucima, stavljen na muke, suđen potajno, a da se nije mogao dati braniti advokatu; osuđen od službenih sudaca, koji su bili uvijek spremni, da u svakom optuženiku vide krivca. Još se sačuvalo barbarsko mučenje kao nekoć, žigosanje užarenim željezom, sramotni stup, bičevanje, vješala i kotač za mučenje.

Takvi su bili običaji, koje redovno nazivamo »ancien régime«, t. j. stari sistem vladanja.*) U XVII. su ih stoljeću smatrali zloupotrebama nesamo oni, koji su od njih trpjeli, nego i oni, koji su se njima koristili: plemstvo, svećenstvo i bogato građanstvo.

Revolucija.

Počeci revolucije. — Protivnici starog režima nadali su se, da će vlada sama provesti reforme; Turgotovo ministarstvo pokazalo im je, da si privilegirani ne će dati uzeti svojih povlastica bez otpora, pa su počeli govoriti, da mora doći do r e v o l u c i j e, koja će ukinuti zloupotrebe i p r e p o r o d i t i kraljevstvo.

Iz početka se nije vidjelo, na koji bi način moglo doći do revolucije. Mnogo je ljudi imalo interesa, da je spriječi, kralj i njegovi činovnici zato, da zadrže apsolutnu vlast, a privilegirani da sačuvaju nejednakost u svoju korist. A vlada i privilegirani držali su svu vlast u svojoj ruci, pa čak i tu, da spriječe nezadovoljnike govoriti. Englez Arthur Young, koji je proputovao Francusku g. 1787., primjetio je, da se u njoj manje govori o vlastitim stvarima, nego o holandijskima. Dvije godine kasnije buknula je već revolucija. Pokret je dakle naglo došao. A to zato, što su vlada i privilegirani, mjesto da se odupru nezadovoljnicima, pobijali se i uzajamno slabili.

Povod je borbi dalo jedno financijalno pitanje. Već pola stoljeća trošila je vlada preko svojih prihoda, i deficit je postao običajem. Zaostatak je dakle uvijek rastao; američkim je ratom, koji je stajao blizu pola milijarde, konačno budget izgubio ravnovjesje. Iz nezgode izvuklo se zajmovima. U pet je godina Necker posudio 450 milijuna (a da ne uračunamo 40 milijuna predujmova i 45 mi-

*) Samo neki od običaja starog režima potječu iz feudalnog doba; većma ih je nastalo istom od XVI. stoljeća dalje pod vladavinom apsolutne monarhije. Ali prosvijetljeni su ljudi XVIII. stoljeća mrzili srednji vijek i navikli su se, da mu pripisuju sve, što ih je zablažnjavalo: tako su oni smatrali sve zloupotrebe, ma kakve bile, »djelom feudalnosti«.

lijuna prijenosa); njegov nasljednik Calonne posudio ih je 650. Kamati ovih zajmova podigoše deficit na 80 milijuna god. 1783., a 1787.

vom bankara, kakav je bio Necker, koji je znao, kakvim se sredstvima može dobiti novaca: on je znao uliti povjerenje kapitalistima, izdavši izvještaj računa g. 1781., koji su pokazivali pretičak dohodaka nad izdacima*). Ali došlo je vrijeme, kad ljudi, koji su imali novaca, nijesu više htjeli da ga posude, jer su se bojali bankrota. Da se smognu nužni prihodi. trebalo se povratiti na Turgotov sistem: umanjiti izdatke tako, da se ukinu penzije i nepotrebna namještenja, i povećati dohotke tako, da se ustanovi porez, koji bi teretio jednako bogate kao i siromašne. To je predložio Calonne. Zato mu je trebala skupština, da joj razloži potrebu svoje reforme, pa je sazvao skupštinu plemića, izabranih od vlade. Računao je, da će ona odobriti njegov projekat; publika je isto tako mislila i rugala se odličnicima; prodavali su se »notables à quatre sous la pièce« (velikaši, komad po četiri sous-a; to su bile gibljive lutke, koje su klimale glavom u znak pristajanja). Ali u ovoj su stvari vlada i privilegirani imali oprečne interese. — Vladi je trebalo da ukine financijalne povlastice zato, da poveća dohodak poreza, jer im se činio u isto vrijeme neudobnim i nedoličnim. — Vlada je htjela sačuvati svoju apsolutnu vlast i ostati bez nadzora, te je sazvala privilegirane samo zato, da odobre njezine mjere; privilegirani su gledali da iskoriste nepriliku vlade, da nadgledaju njezine čine, raspravljaju o politici i nametnu joj svoju suradnju. — Vlada je htjela uvesti jednakost (barem s obzirom na porez) i zadržati apsolutnu vlast; privilegirani su htjeli uvesti političku slobodu, a zadržati nejednakost. I tako su se obadvije vlasti, koje su imale interesa, da spasu stari režim, mjesto da se slože u njegovu obranu, borile međusobom, svaka da uništiti jedan njegov dio.

Vlada je naišla uzastopce na tri otpora:

1. Velikaši, koje je sazvao Calonne, otklonili su njegov projekat. Calonne bude otpušten i zamijenjen Loménie de Brienne-om, koji je htio uvesti novi porez i sklopiti nove zajmove. Ali da ulije povjerenje zajmodavcima, trebalo je zajmovni edikt unijeti u registre od pariskoga vrhovnog sudišta.

2. Parisko je vrhovno sudište otklonilo upis u registar, osim ako mu se dokaže potreba poreza i zajma; (ono je prekoračilo

*) Taj je pretičak bio izmišljen; izvještaj je izdan zato, da se publici ulije povjerenje; mi bismo to nazvali reklamom, Mirabeau je to pokazao već u ono doba.

svoju vlast, jer je imalo samo pravo da prigovori kralju, ali nikada, da raspravlja o ediktima). A zatim je, osjećajući, da ga podupire sav narod u Parizu, izjavilo, »da jedino narod zastupan od državnih staleža ima pravo podijeliti kralju novčanu pomoć« i zaklinjalo je kralja, »da sazove državne staleže svoga kraljevstva«. (Ova teorija, koja je uzeta iz Engleske, nije se u Francuskoj primjenjivala već dva stoljeća). Vlada je oklijevala ne znajući, što da učini. Nastojala je da umiri nezadovoljnike obećavajući državne staleže i provedavši neke reforme. (Povrati građanska prava protestantima i stvori pokrajinske skupštine, da pomažu i nadziru nadglednike). Pokuša također, da smekša vrhovno sudište, prognavši ga u Troyes, održavši zatim veliko sudovanje i odrekavši mu napokon pravo da upisuje edikte u registar.

3. Pokrajinski staleži i pokrajinske skupštine stadoše na stranu vrhovnih sudišta te protestirahu protiv ministarskog despotizma. Došlo je čak i do pobuna u Bretaniji, u Provansi i Dofineji. Plemići su vodili otpor, da uzdrže svoje povlastice (u Dofineji su se plemići složili s građanima i obnovili stari oblik državnih staleža, koji su ukinuti u XVII. stoljeću. Staleži u Visille-u zahtijevali su političku slobodu, nesamo za Dofineju, nego i za čitavu Francusku; zato ih možemo smatrati prvim pokretom revolucije).

Ovaj je otpor oborio čitav stari režim. U svim se skupštinama raspravljalo o ustanovama. Cenzura knjiga gotovo je prestala da radi; g. 1787. i 1788. izašlo je na tisuće brošira, koje su kritizirale apsolutnu vlast i povlastice. Stvorilo se javno mišljenje, koje je postalo sve moćnije. Kad se Young vratio u Francusku g. 1788., našao je svu zemlju uzbuđenu i čuo posvuda, da je u predvečerje r e v o l u c i j e. Pojam i riječ stariji su čak od g. 1789.

Vlada više ne može naći novaca, pa ni za najpreče potrebe; u blagajnici nema niti pola milijuna. Ona je obećala saziv državnih staleža za godinu 1792., no saziva ih već 5. maja 1789., a dotle prestaje plaćati dug.

Državni staleži. — Da nabavi novaca, vlada je bila prisiljena zamoliti za suradnju narod i sazvati njegove zastupnike. Ali je još trebalo urediti dva vrlo važna pitanja:

1. Hoće li sazvani zastupnici zastupati društvene k l a s e ili n a r o d sav kao nekoć od zastupnika triju redova (svećenstva, plemstva i građanstva), gdje će svaki red raspravljati i glasovati posebice. U tom će slučaju dva privilegirana staleža (svećenstvo i plemstvo), imati većinu protiv trećega staleža. — Ili će se primijeniti novi sistem. koji će trećemu staležu dati moć u razmjeru

prema njegovoj važnosti? Pristaše trećega staleža isticali su, da je pravedno dati mu barem toliko vlasti, koliko dvjema ostalim redovima. Po tom bi sistemu treći stalež trebao imati toliko poslanika, kao dva ostala reda zajedno (to se nazivalo podvostručenje trećega staleža), i poslanici svih triju redova imali su da glasuju zajedno tako, da bi glasovi trećega staleža mogli održati ravnovjesje s glasovima privilegiranih (to je bilo glasovanje po glavama);

2. O kojim predmetima imaju državni staleži da raspravljaju? Zar samo o financijalnim pitanjima? Ili o čitavoj upravi? Imaju li se ograničiti na reformu poreza ili imaju pravo da provedu opću reformu sviju ustanova?

Oba pitanja bila su vezana. Privilegirani redovi prihvaćali su reformu poreza, ali su htjeli sačuvati svoje ostale povlastice; kad bi se glasovalo po redovima, oni bi imali većinu i ograničili bi reformu na financijalne stvari. Treći je stalež htio opću reformu; kad bi se glasovalo po glavama, onda bi on upravljao i proveo bi revoluciju.

Dođe dakle do borbe između privilegiranih i trećeg staleža (1778.). Vrhovna sudišta i velikaši, koji su suzbijali apsolutnu vlast, uzeše se boriti za održanje nejednakosti; zahtijevali su, da se staleži sazovu po starom obliku (glasovanje po redovima). No doskora su postali nepopularni.

Vlada je trebala odlučiti, u kojoj će formi raspravljati staleži. Ona je mogla po volji ograničiti reformu, podupirući prva dva reda ili provesti revoluciju, podupirući treći. Ona je postala sucem između privilegiranih i ostaloga dijela naroda. Trebalo se odlučiti za jednu ili drugu stranku. Ona se to nije usudila. Kad je trebalo urediti zastupstvo trećega staleža, Necker je pokušao da ostane neutralan između obadviju stranaka; on je pristao uz podvostručenje trećega staleža, ali nije odredio glasovanje po glavama. Nije niti točno odredio, koja će biti prava skupština.

Izbor se staleških zastupnika obavio zasebice za svaki od triju redova i za svaki sudski kotar. Plemići i župnici birali su izravno svoje zastupnike;*) za treći se stalež obavljao u dva stepena: stanovnici svake župe sastali su se, da izaberu zastupnike, koji su opet išli u glavno mjesto sudskoga kotara, da izaberu kotarske zastupnike. Svaka je od tih skupina imala da prema starom običaju sastavi popis, koji je sadržavao tužbe i zahtjeve za reformu. Ti zahtjevi za reformu vrlo su se razlikovali s obzirom

*) Biskupi i neki velikaši bili su po pravu već članovi staleža.

na općenito vladanje kraljevstva (tim više, što su kotarske skupštine dobile uzorke popisâ, od kojih su prepisali jedan dio). Sva tri su se staleža slagala u tom, da se državni staleži imaju smatrati skupštinom, koja zastupa narod; svi su zahtijevali financijalnu reformu i pisani u s t a v, koji će osigurati prava naroda i ograničiti vlast vlade. Treći je stalež povrh toga zahtijevao, da se ukinu povlastice i da se sva tri staleža sliju u jednu skupštinu, gdje će se glasovati po glavama.

Vlada nije poduzela nikakve mjere, da uredi tijek i prava ove skupštine. 5. maja 1789. otvorila je staleže u Versaillesu, a da nije odlučila, niti o čemu će raspravljati niti u kojem obliku.

Narodna skupština. — Borba se između obadviju stranaka započela na formalnom pitanju. Vlada je prema starom običaju pustila, da sva tri staleža odijeljeno zasijedaju; treći stalež nije htio, da se uvede ova rastava, jer kad bi se redovi jednom odjelito konstituirali, skupština bi glasovala po redovima. On je dakle otklonio sudjelovanje u raspravama, prije nego se riješi pitanje glasovanja; svećenstvo i plemstvo otkloni, da se ujedine sa zastupnicima trećeg staleža i činilo se, da je vlada sve sklonija, da ih podupire. Ova je neradinost trajala šest nedjelja. Treći je stalež tome stao na kraj stvorivši dvije načelne odluke.

On izjavi 17. juna, da on može biti i bez poslanika ostalih redova, jer da on zastupa narod; i on uze naslov N a r o d n a s k u p š t i n a. To će reći, da pravo raspravljati u ime francuskoga naroda pripada zastupnicima trećega staleža. On je pozvao članove dviju privilegiranih redova, da dođu zasjedati u narodnu skupštinu s jednakim pravom glasa.

Kad je vlada 20. juna dala zatvoriti dvoranu, u kojoj se sastajao treći stalež, pođoše zastupnici u dvoranu za loptanje i zakleše se, da »se ne će nikad razići, dok se ustav kraljevstva ne ustanovi i ne postavi na čvrste temelje«. To je značilo izjavu, da kralj ne može raspršiti skupštinu. Treći je stalež postao suverena i neovisna vlast.

Nato se vlada odluči, da donese program za raspravljanje; to je bilo na kraljevskoj sjednici od 23. juna. Kralj je predložio reformu poreza i očuvanje povlastica: »Kralj hoće, da se staro razlikovanje triju redova sačuva kao bitno vezano uz ustav njegova kraljevstva«, Treći stalež je smatrao taj program nedovoljnim i pobunio se protiv kralja ne hoteći da ode iz dvorane iza pročitane izjave.

Došlo je do borbe između dviju vlasti: vlade, koja je odlučila, da podupre privilegirane, i narodne skupštine. Vlada je imala za sebe tradiciju i materijalnu silu. Ali ona je bila dezorganizirana i osjećala je, da je ne podupire javno mišljenje. Pariz se zauzeo za skupštinu. Privilegirani su bili slabo složni; župnici i niže plemstvo pristadoše uz treći stalež i uzeše zasjedati s njime. I sam kralj je popustio, te je zapovjedio ostacima privilegiranih redova, da zasjedaju u skupštini.

Zauzeće Bastille-e. — Vlada je još uvijek imala za sebe silu. Ona je mogla upotrijebiti vojsku, da rasprši skupštinu, i rojalisti su to svjetovali Luju XVI, a pristaše revolucije bojali su se, da se ovaj savjet ne posluša. Vlada je zaista dozvala trupe u Versaille, a zatim ih je htjela poslati u Pariz, gdje je vladao silni nered.

Žetva je godine 1788. bila vrlo loša; Pariz je bio pun izgladnjelih jadnika i zločinačkih četa, koje su došle iz susjedstva; radnici, iz obadvaju predgrađa Saint-Antonie i Saint-Marceau, pristali su uz stranku protiv vlade. Parižani su se bojali silovitog udarca, pa su spriječili ulazak kraljevskih trupa. Zatim su se složili za obranu. Kralj je imao u Parizu jednu utvrdu kod ulaza u predgrađe Saint-Antoine, Bastille-u, koja je služila kao državna tamnica. Tamo su zatvarali ljude uapšene uhidbenim listovima; u njoj je bilo zatvoreno i više spisatelja. U taj mah bilo je u njoj malo uapšenika, pa nije imala druge posade do invalida i nekoliko Švajcara. Ali uloga, koju je ona igrala, učinila ju je naročito mrskom, kao simbol samovoljne i despotske vlasti.

Parižani, čim su se dokopali oružja, pođoše na Bastillu. Sva se vojska u Parizu sastojala od dviju pukovnija; jedna od njih, francuska garda, smještena već dugo vremena među Parižanima, izmiješala se sa svjetinom, umjesto da je suzbije. I tako je parisko stanovništvo moglo opsjedati jednu kraljevsku utvrdu i jedan od vođa, koji su ravnali jurišem, bio je podoficir u kraljevskoj pukovniji francuske garde.

Upravitelj je položio oružje, Bastille-a bude zauzeta i na mjestu razorena; narod je plesao na njenim ruševinama.

Zauzeće Bastille-e nije samo po sebi bilo ni od kakve važnosti; ali pristaše revolucije pozdravili su ga kao veliku pobjedu; ono je značilo, da je pariski narod svladao silom kraljevsku vladu. Kralj se uistinu osjećao pobijeđenim; on je bio u Versailles-u sa skupštinom na 14. jula; sjutradan je osobno došao u skupštinu i dao ovu izjavu: »Računajući na vjernost svojih podanika, za-

povjedio sam četama, da se udalje iz Pariza i iz Versailles-a. Ja vam dajem punomoć, ja vas čak molim, da taj nalog saopćite glavnomu gradu«. Kralj zatim ode, skupština se digne i stade ga slijediti sve do dvorca uz vesele povike svjetine; glazba je uzela igrati ariju: **Gdje bi moglo biti bolje nego u krugu svoje obitelji?**

Kralj se odrekao prava, da se služi vojskom protiv Pariza i skupštine. U isto su se vrijeme Parižani naoružali i ustrojili **narodnu gardu** pod zapovjedništvom jednog pristaše skupštine, La Faytte-a: moć je prešla od kralja na skupštinu. Zato se zauzeće Bastille-e uzelo kao službeni datum za početak revolucije; od 14. jula 1789. uzela se brojiti **I. godina slobode.**

Noć od 4. augusta. — Počevši od zauzeća Bastille-e, kraljevska je vlada bila potpuno dezorganizirana u čitavoj Francuskoj; više nije bilo policije, da uzdržava red, razbojničke čete su prolazile zemljom i plijenile; gradski stanovnici uđoše u narodne garde, da se brane. U selima, naročito na istoku, seljaci, koji su čuli, da je narodna skupština proglasila slobodu, odlučiše da je uspostave na svoj način; tereti, koji su ih najviše tištili, zakupnina i rabota što su ih dugovali velikašima (to se nazivalo feudalnim pravima). Oni su napali na dvorce, zahtijevali su popise kmetova (le terriers) i arhive, te ih spališe; na više mjesta oplijeniše dvorac, a gospodara zlostavljahu.

Kad je skupština čula za ove nerede, povjerila je jednom odboru, da sastavi nacrt zakona o sigurnosti kraljevstva. O tom se nacrtu raspravljalo u jednoj sjednici, koja je započela u 8 sati

prava«.

zanosom;

dove, pravo lova i golubinjaka,*) pravo »mrtve ruke«,**) desetine, povlastice zemalja sa staležima, povlastice gradova i sela, kupovnost služba i korporacije.

Sakovana bude medalja »da se zauvijek sačuva uspomena na iskrenu slogu oviju staleža, na napuštanje sviju povlastica i na vruću odanost sviju pojedinaca za javno dobro i mir«.

Noć od 4. augusta razorila je jednim udarcem sve ustanove, koje su podržavale odjelitost klasa: po njoj se moglo izgraditi novo društvo na načelima jednakosti.

Odluke o načelima, stvorenima u ovoj noći, sabrane su u jedan dekret, koji se počinje ovako: »Narodna skupština uništava potpunoma feudalni režim«.

Konac starog režima. — Stari su režim karakterizirala tri značajna poteza:

1. Kralj je imao potpunu vlast i bez svakog nadzora; on je bio apsolutni vladalac;

2. Stanovnici kraljevstva bili su razdijeljeni u klase s nejednakim pravima;

3. Vladanje se vršilo po starim pravilima, koja su bila zapletena zbrkana i surova.

Kad je skupština oduzela vlast kralju i odlučila ukinuti povlastice, uništila je apsolutnu suverenost kraljevu i nejednakost među stanovnicima; a zatim je poduzela, da obnovi svu vladu po jednostavnom i jednolikom planu.

Ona je uzela za zadaću, da »preporodi« kraljevstvo. Svoje je djelo počela razaranjem stare Francuske; ona je htjela, prije nego počne opet graditi, da očisti teren i da stare ustanove ukine, a ne da ih reformira. Svi običaji, koji su u popisima staležâ bili označeni kao zloupotrebe, budu ukinuti. Na čelo novoga ustava stavili su ovu svečanu izjavu:

»Narodna skupština, hoteći da osnuje francuski ustav na načelima, što ih je priznala, u n i š t a v a n e o p o z i v o ustanove, koje su vrijeđale slobodu i jednakost u pravima.

»Nema više ni plemića ni velikaša, ni razlikovanja po nasljedstvu, ni razlikovanja po staležima, ni feudalnog režima, ni nasljednog sudstva, ni ikakvih naziva, naslova ili tražbina, koje bi iz toga proizlazile, ni ikakvog viteškog reda . . . , ni ikakve druge superiornosti, doli one, koja pripada državnim činovnicima u izvršavanju njihovih služba.

---

*) Nekoć su jedino plemići imali pravo, da drže golubinjake (op.prev.).

**) »Mrtva ruka«: nesposobnost kmetova, da raspolažu svojim imanjem, ako nemaju djece. (op. prev.).

»Nema više ni kupovanja ni nasljeđivanja nikoje javne službe.

»Nema više ni za koji dio naroda i ni za kojeg pojedinca nikakve povlastice niti izuzetka od prava, zajedničkoga svim Francuzima.

»Zakon ne priznaje više ni vjerskih zavjetnih darova, ni bilo koje druge obveze, koja bi se protivila prirodnim pravima ili ustavu«.

Već godine 1790. prestale su djelovati stare ustanove: kraljevsko vijeće, državno vijeće, nadglednici, vrhovna sudišta, tribunali i porezni zakupi. Svećenička imanja proglašena su narodnim dobrima. Ništa više nije preostalo od starog režima.

Poglavlje V.

Djelo revolucije.

Proglašenje prava čovjekovih. — Ustavotvorna je skupština, prije nego stvori zakone, da preuredi »preporođenu« Francusku, odlučila na zahtjev La Fayette-ov, da proglasi načela, na kojima kani osnovati novo društvo. To je bio predmet Proglašenja čovjekovih prava, koje je objavljeno u oktobru 1789. nakon dugoga raspravljanja.

Evo glavnih točaka:

»Ljudi se rađaju i ostaju slobodni i jednaki u pravima.

»Prava su sloboda, vlasništvo, sigurnost i otpor protiv sile. Sloboda se sastoji u tom, da svatko može činiti sve, što ne škodi drugome.

»Princip svake suverenosti leži u narodu.

»Zakon je izraz opće volje. Svi građani imaju pravo da sudjeluju osobno ili po svojim zastupnicima kod njegova stvaranja. Zakon mora biti jednak za sve.

»Budući da su svi građani jednaki pred zakonom, to mogu svi jednako biti pripušteni k svim dostojanstvima i državnim službama prema svojim vrlinama i sposobnostima.

»Nijedan čovjek ne može biti optužen, uapšen niti zadržan u zatvoru, osim u slučajevima, što ih određuje zakon i na način, kako to zakon propisuje.

»Nitko ne smije biti uznemirivan zbog svojih mišljenja, pa ni religioznih, samo ako njihovo očitovanje ne smeta državni poredak, što ga je ustanovio zakon.

»Svaki građanin može govoriti, pisati i štampati slobodno.

»Zajednički porez mora biti jednako raspoređen među sve građane prema njihovim sposobnostima.

»Budući da je vlasništvo nepovredivo i sveto pravo, ne može ga nitko biti lišen, osim ako to očito zahtijeva zakonski ustanovljena državna nužda i to uz pravednu i prethodnu odštetu«.

Načelo je revolucije, da je narod suveren, da su svi njegovi članovi jednaki u pravima, ali da su svi slobodni i da moraju biti zaštićeni u svojim osobama i u svom imutku, čak i protiv vlade. Njezino je geslo: sloboda, jednakost, bratstvo.

Osnovna načela novoga društva. — Svaka je nejednakost iščeznula, i zakon više ne pravi nikakove razlike između Francuza. On ne dopušta ni poreznih povlastica, ni prava starijega, ni prava jednog vlasnika nad drugim. Zakon više ne priznaje plemstvo. Sve su službe pristupne svima, bez razlike roda i poroda i većinu ih dobivaju građani. I zaista većina ljudi, koji su upravljali Francuskom u XIX. stoljeću, nijesu bili ni plemići, niti čak članovi gornjega građanskog sloja.

Seljačka zemljišta, oslobođena od velikaških prava i nameta porasla su u vrijednosti; narodna dobra, koja su se sastojala od svećeničkih posjeda, ustupljenih narodu g. 1789., i od zaplijenjenh posjeda emigranata, prodala su se; trećina francuskog zemljišta prešla je u ruke maloposjednika,*) — Industrija je postala potpunoma slobodnom, i svatko može proizvoditi, što hoće i kako hoće. — Trgovina je slobodna, nema više ni monopola ni prodajnih zabrana. — Porez je razdijeljen jednako na sve stanovnike, u razmjeru prema njihovu imutku. Konstituanta je nadomjestila namet (la taille) zemljarinskim porezom, koji tereti zemljišta i kuće bez razlike vlasnika, a glavarinu (la capitation), osobnim porezom i porezom na pokretnine. Ukinula je neizravne poreze na piće (les aides), no Napoleon ih je obnovio pod imenom (d r o i t s r é u n i t s); ali država ih više ne daje u zakup privatnicima, nego ih ubire po činovnicima. — Državni se proračun uređuje svake godine unaprijed tako, da se može učiniti ravnovjesje između dohodaka i izdataka. Državna blagajnica ne može isplatiti nikakvu svotu, osim na propisnu naputnicu na isplatu (le mandat). — Državni su vjerovnici osigurani, da će uredno primati kamate za svoj novac; svi državni dugovi zapisani su u V e l i k o j k n j i z i d r ž a v n o g d u g a; ona je stvorena g. 1793., da se ne uzmognu razlitovati dugovi, što ih je učinila republika, od dugova »despotizma«.

Revolucija je postavila načelo, da je narod jedini suveren. Ali kako se narod ne može sam upravljati, to su iz toga načela proizašli vrlo različiti režimi, prema tomu, da li je suvereni narod podijelio vladu kralju, koga pomaže parlamenat, ili jedinstvenoj

---

*) Moguće je, da danas ima u Francuskoj toliko veleposjeda, kao i prije g. 1789. no oni su iz nova nastali iza g. 1800.

skupštini, ili caru. (Napoleon I, koji je bio najapsolutniji vladar, što ga je imala Francuska, uzeo je naslov cara istom, što je upravio p o z i v n a n a r o d, te ga od njega zatražio; ova vrsta monarhije nije bila protivna načelima revolucije.

Revolucija je ustanovila razdiobu vlasti: isti činovnik ili isto tijelo ne smije izvršavati više nego jednu od triju vlasti (stvarati zakone, suditi, davati zapovijedi).

Revolucija je stvorila administraciju pravilnu poput stroja. Svaka je državna služba skupljena u jednom m i n i s t a r s t v u, koje prima sva saopćenja i šalje sve naloge. Broj ministarstva je različit, jer se neke službe katkada odjeljuju, a katkada sjedinjuju pod istim ministrom, ali službe su nepromljenjive. To su uprava, pravda, financije, vanjski poslovi, rat, mornarica, bogoštovlje, nastava, lijepe umjetnosti, javne radnje, trgovina i poljoprivreda. Tkogod vrši koju službu u Francuskoj, ovisi o ministru, kojem odgovara njegova služba. — Da razdioba vlasti bude što pravilnija, uveo se sistem jednolike razdiobe, koji se primjenjuje na sve vrste službe. Sva je Francuska razdijeljena na okružja (departements), okružja na srezove (districts),*) srezovi na kotare (cantons), a kotari na općine (communes). Svaki činovnik izvršuje svoju vlast u granicama ove razdiobe; okružje ima svoga prefekta, svoga okružnog blagajnika i svoj porotnički sud (sudbeni stol); srez ima svoga potprefekta, svoga poreznika i svoj sreski (kotarski) sud. — Sve su službe potpuno centralizirane i uređene po sasvim jednolikom planu. Prava i dužnosti činovnika sasvim su jednaka u čitavoj Francuskoj; činovnici se mogu premještati s jednog kraja zemlje na drugi; iste se zapovijedi izdavaju svima u obliku o k r u ž n i c a (circulaires). Više dakle nema nikakve razlike u upravi između različitih francuskih pokrajina, i najmanje sitnice može na jednoliki način urediti ministarstvo u Parizu.

Centralizacija, koju su započeli kraljevi, postala je na taj način potpunom. Nijedna zemlja na svijetu nije išla u tom tako daleko kao Francuska.

Konstituanta je dala upravu izabranim v i j e ć i m a; svaka je općina imala svoje o p ć i n s k o v i j e ć e (municipalité), a svaki kotar i svako okružje imalo je svoj d i r e k t o r i j (directoire). I sudstvo je obnovljeno. Od staroga se režima sačuvao običaj, da uvijek sudi zbor (svako se sudište sastoji barem od tri

*) Od vremena Napoleona I. upotrebljava se za distrikte ime a r r o n d i s e m e n t s. (op. prev.).

suca). Ali suci nijesu više vlasnici svoje časti, nego su samo činovnici. Konstituanta je dala, da ih stanovnici biraju na nekoliko godina. — Namjesto malih velikaških sudova stvoreno je u svakom kantonu mirovno sudište (justice de paix), kojemu je zadaća da pomiri stranke i da ih spriječi, ako je moguće, da vode parnicu. — Kriminalno sudovanje oduzeto je tribunalima, pa je dano u svakom okružju prisežnom sudištu (cour d'assises), koje je uređeno po uzoru engleskog jury-a; 12 prisežnika, uzetih između stanovnika u okružju odlučuju, da li je optuženik kriv; sudski činovnik upravlja raspravom i izriče kazan. — Uspostavio se javni i usmeni postupak, kao i u srednjem vijeku; optuženi je dobio pravo, da dade braniti svoju stvar advokatu. — Konstituanta je ukinula sve posebne pokrajinske običaje; u svim sudištima mora se pravica izricati po istim propisima. — Sudovanje je postalo besplatno; to će reći, ne da parnice ne stoje ništa, nego da suci ne smiju ništa primiti od parbenika.

Revolucija je čak promijenila i odnose između crkve i države. Konstituanta je odredila civilnu konstituciju klera, koja je ukinula dijeceze i osnovala izbor biskupa. Konvent je ukinuo kršćansku crkvu i htio uvesti štovanje vrhovnog bića. No zatim je postavio načelo slobode vjeroispovijedanja i potpune rastave crkve od države. »Nitko se ne smije priječiti u izvršavanju vjeroispovijesti, koju je izabrao, dok je u skladu sa zakonima; nitko se ne može siliti da plaća za troškove bilo koje vjeroispovijesti. Republika ne plaća niti jednu«.

Pisani ustavi. — Što su pristaše revolucije najviše prigovarali starom režimu, bila je samovolja. Oni su htjeli da vlast vlade bude u buduće utvrđena pisanim zakonom, slično zakonima, koji su uređivali odnose između privatnika. Popisi o tužbama, što su bili predani državnim staležima, zahtijevali su pisani ustav, i poslanici su se smatrali obvezanima da ga stvore, pa je narodna skupština uzela ime Ustavotvorne skupštine (Constituante).

Englez Young, koji je onda putovao Francuskom, našao je vrlo smiješnom ideju, da se učini ustav. »Oni si utvaraju, da ima recept, po kojem se pravi ustav, poput onoga, po kojem se prave kobasice«. Young je bio navikao, da vidi u Engleskoj, kako politički ustav, jednako kao i civilni zakon, počiva na starim običajima, koje poštuju svi Englezi. Ali u Francuskoj nije bilo čvrste i pouzdane tradicije. Pisane propise smatrali su jedinom zaprekom samovolji vlade.

Iza prvoga ustava (g. 1791.), Francuska je često puta promijenila oblik vlade, ali nikad nije ostala bez pisanog ustava, i malo pomalo svi su se civilizirani narodi (izuzevši Englesku) privikli da pišu svoje ustave.

Ustav od godine 1791. — Narodna je skupština prisegla, da se ne će razići prije, nego stvori u s t a v; ona je na njem radila dvije godine i proglasila ga je godine 1791.; kralj se zakleo, da će ga se držati.

Ustav od g. 1791. bio je djelo stranke, koja je izvela revoluciju; njegovi nasljednici nijesu htjeli ukinuti kraljevsku čast, ali nijesu imali povjerenja u vlasti, koje su doonda gospodovale društvom i vladom; oni su se bojali a r i s t o k r a t a, to će reći svih nasljednih zborova, i d e s p o t i z m a, to će reći kraljevske vlasti; osim toga uzeli su za pravilo teoriju o rastavi vlasti, koju je uveo u narodu Montesquieu.*)

Za temeljno je načelo postavljeno to, da »suverenost pripada n a r o d u« (to je značilo razoriti temelje stare monarhije, u kojoj je jedini suveren bio kralj). Ali »narod, iz kojeg izviru sve vlasti, može ih vršiti samo po zastupstvu«.

Čitava se dakle vlast vrši po zastupnicima; dopušteno je, da kralj zastupa (reprezentira) narod po nasljednom pravu i da ima pravo birati svoje ministre. Sve je ostale vlasti trebalo birati. Ali nijesu htjeli dati pravo glasovanja svim stanovnicima; odlučeno je, da izbornik može biti onaj, tko plaća porez, jednak po vrijednosti trima danima rada; građani budu tako razdijeljeni na dvije klase, a k t i v n i g r a đ a n i, to će reći izbornici, i p a s i v n i g r a đ a n i, to jest oni bez prava glasovanja.

Prema Montesquieu-ovoj teoriji, stvorene su tri vlasti: l e g i s l a t i v n a, e k s e k u t i v n a i s u d s t v e n a. Sudstvena je vlast bila dodijeljena p r i v r e m e n i m sucima, izabranim od naroda. Eksekutivna je vlast bila »dodijeljena kralju, da je pod njegovim vodstvom vrše ministri«. Legislativnu su vlast dodijelili s k u p š t i n i izabranih zastupnika.

O dvjema se pitanjima živo raspravljalo: 1. Treba li dati legislativnu vlast dvjema skupštinama, kao u Engleskoj ili jednoj samoj? 2. Treba li uzeti ministre iz skupštine kao u Engleskoj, ili izvan skupštine?

*) Ova teorija počiva na nepotpunom poznavanju engleskog ustava: Montesquieu, držeći se engleskih pravnika, mislio je, da je u Engleskoj vlast zaista podijeljena između parlamenta i kralja, da kralj ima e k s e k u t i v n u, a parlamenat l e g i s l a t i v n u: k tima je vlastima dodao i s u d s t v e n u, za koju su mu francuska vrhovna sudišta (parlements) dala ideju.

Iskustvo je kroz stotinu godina pokazalo, da je jedinstvena skupština izložena opasnosti, da u času uzbuđenosti poduzme mjere, za koje se kasnije kaje, sve su civilizirane države uvele napokon režim dviju skupština. Ali pod konac XVIII. stoljeća nije još bilo toga iskustva, pa se činilo čudnim stvoriti jednu vlast sa dvije glave; najčuveniji američki državnik, Franklin, rugao se tome sistemu: »Jedna je zmija«, reče, »imala dvije glave i htjela je piti, ali na obadvije strane nije bilo vode; jedna je glava htjela ići na desno, a druga na lijevo; zmija je ostala na mjestu i umrla od žeđe«. Osim toga oni, koji su zahtijevali drugu skupštinu, zamišljali su je u obliku nasljednoga aristokratskog tijela, poput kuće lordova, a konstituanta, koja je ukinula jednu aristokraciju, nije htjela stvoriti novu. Zato prihvati režim jedinstvene skupštine.

Isto je tako iskustvo pokazalo, da ministarstvo uzeto izvan skupštine nema na nju potrebitog utjecaja, da može vladati, te da između vlade i parlamenta nastaju sukobi bez izlaska; dok je prirodno, da ministri, uzeti iz većine zastupstva, imaju njegovo povjerenje i njegovu potporu. Ali godine 1789., nauka o rastavi vlasti sprečavala je, da se vlada dade zastupnicima naroda; to bi značilo sjediniti u istim rukama eksekutivnu i legislativnu vlast. Iskustvo, što ga je učinila Engleska, pokazivalo je, da ona osuđuje taj sistem; mnogo Engleza pridavalo je onda tomu običaju parlamentarnu korupciju, koja je vladala u njihovoj zemlji: ministri, da sačuvaju potporu većine, kupovali su zastupnike različitim sklonostima, a kralj je mogao da kupi vođe opozicije nuđajući im mjesto ministra. Uzalud je Mirabeau zaklinjao konstituantu, da ne oduzme kralju vlasti uzeti ministre iz skupštine; to je bio jedan razlog više, da se zaključi, da ministri ne mogu biti izabrani između zastupnika; bojali su se, da Mirabeau ne postane ministrom i počeli su sumnjati o njegovim odnosima prema kralju. Da upotpune razdiobu vlasti, odlučili su osim toga, da ministri ne će imati prava govoriti u skupštini, osim o pitanjima, koja se odnose na njihovo ministarstvo.

Mnogo se raspravljalo o sudjelovanju kralja u legislativnoj vlasti. Hoće li on imati pravo, da otkloni zakon, za koji glasuje skupština? Rojalisti su tražili za njega apsolutni v e t o, pravo da poništi zakon; protivnici kraljevstva ne htjedoše kralju ostaviti nikakve zakonodavne vlasti. Stvoren je kompromis, po kom je ustav dao kralju o d g o d n i v e t o (le veto suspensif), to će reći pravo da obustavi zakon za dvije zakonodavne periode.

Vlada je tako bila predana trima vlastima, koje su bile tako uređene, da je svaka bila nezavisna od ostalih. Konstituanta je htjela poštovati nauku o rastavi vlasti, a bojala se zahvatanja eksekutivne vlasti, to će reći kralja, navikla na despotizam, pa joj je bilo stalo do toga, da je oslabi i zatvori u točno određene granice. Posljedica je bila, da se ministarstvu oduzelo svako djelovanje; jedina zbiljska vlast bila je skupština.

S obzirom na upravu, konstituanta je dala izbornicima pravo, da u svakom upravnom području bira svoje upravnike. Ali, kako je narod mnogo trpio od suviše moćnih činovnika (intendanata i subdelegata), nije konstituanta htjela da stvori jedinstvene činovnike; na svim je stepenima vlast predana jednom zboru: u općinama općinskom odboru, a u kotarima i okruzima direktoriju. Uz ove eksekutivne zborove osnovala je i savjetujuće zborove, savjete ili vijeća. Ovim je lokalnim oblastima dala vlast nesamo da uređuju poslove svoga upravnog tijela, nego i da sude, da ubiru porez i da novače narodnu gardu. Ona je tako stvorila od francuskih općina gotovo nezavisne male republike.

Konstituanta se najviše bojala tlačenja od strane kralja i ministara. Uredila je dakle vladu tako, da osigura nadmoćnost skupštine nad eksekutivnom vlašću i da učini pokrajine gotovo neovisnim od središta. Ustav od g. 1791. stvorio je tako centralnu vladu, slabu do nemoći i lokalne vlasti, jake do anarhije. Osim toga je konstituanta, odlučivši, da nijedan od njezinih članova nije izberiv u skupštinu, prisilila izbornike da biraju neiskusne zastupnike.

Ustav od godine 1793. — Ustav od godine 1791. zadržao je kralja i ministre. Ma da ih je učinila sasvim slabima, oni su pokušali da protestiraju protiv zakonodavne (legislativne) skupštine, koja je htjela vršiti svu vlast. Radilo se poglavito o svećenicima i o emigrantima; skupština ih je smatrala neprijateljima i stvorila je protiv njih zakone, kojima je kralj stavio svoj veto. Za vrijeme ove borbe stvorila se republikanska stranka, mala po broju, ali se s pomoću pariških predgrađa domogla Tuillerija i prisilila skupštinu, da proglasi svrgnuće kraljevo te da sazove novu skupštinu, konvent (la convention, 10. augusta 1792.).

Konvent uzme u ruke vladu i vršio ju je pomoću odbora, izabranih između svojih članova. On je trebao da preradi ustav bez kraljevske časti, i to je bio ustav od godine 1793., sastavljen nabrzo od jedne komisije i odglasan od konventa bez dugog raspravljanja.

Auktori su bili Rousseau-ovi učenici; polazili su od stanovišta, da je jedino narod suveren i da mora svoju suverenost direktno vršiti. Narod su tvorili svi ljudi, počevši od dvadeset i jedne godine (razlika između aktivnih i pasivnih građana ukinuta je 1792.). Izbornici su se imali sastajati u primarne skupštine, nesamo da biraju svoje zastupnike, nego i da raspravljaju o zakonima.

Skupštinu je nadomjestilo zakonodavno tijelo, birano samo na godinu dana, koje nije imalo prava da stvara zakone, nego samo da ih predlaže, a primarne skupštine su prihvaćale zakone (smatralo se, da su zakoni primljeni, kada se od polovice sviju departementa pribrojivši još jedan nije našla desetina, da prigovori). Namjesto ministarstva, stvoreno je eksekutivno vijeće od 24 člana, imenovano od zakonodavnoga tijela prema listini, koju su sastavile primarne skupštine.

Ovaj je ustav ukidao u isto vrijeme i centralnu vlast i skupštinu, te je pozivao građane, da se opiru zakonitim oblastima. »Kada vlada krnji prava naroda, ustanak je za narod i za svaki dio naroda najsvetije pravo i najpotrebnija dužnost«. Kako su u taj čas na Francusku navalile vojske cijele Evrope, pa joj je trebalo jake vlade, da je obrani, to je bilo dogovoreno, da će se ustav primijeniti istom po svršetku rata. No nije imao ni vremena da stupi na snagu; rat je još trajao, kad je stranka, koja je sastavila ovaj ustav, bila srušena s vlasti.

Ustav godine III. — Konvent je dakle trebao, prije nego se raziđe, da stvori novi ustav. Glavna mu je briga bila, da izbjegne nedostacima ustava od godine 1791. i naročito da spriječi dolazak na vlast rojalističkoj stranci.

Ustav je oduzeo svaku vlast primarnim skupštinama; preostalo im je samo pravo da označe izbornike, koji će birati zastupnike; izbornici su morali imati posjed s dohotkom od dvije stotine franaka od prilike.

Konvent je napustio sistem jedinstvene skupštine i osnovao dva savjeta, Vijeće od pet stotina, les Cinq-Cents), koje je predlagalo zakone, i senat sa 250 članova (les Anciens), koji ih je odobravao. Nijedan zakon nije mogao biti prihvaćen, osim sporazumom obadviju skupština. Obadva su se vijeća birala, ali da se izbjegne naglim promjenama, obnavljala se svake go-
republikanska stranka, zaključeno je, da će za vrijeme prve zakonodavne periode u njih ući barem dvije trećine starih članova konventa.
dine samo trećina članova; osim toga, da bi se održala na vlasti

Eksekutivna vlast bude dana direktoriju od 5 članova, koje je birao senat prema listini sa deset kandidata, koju je predložilo vijeće od pet stotina; svake se godine imao jedan član iznova birati. Direktorij je imenovao ministre, generale, poslanike i držao je svečane sjednice, gdje je primao molbe. Ali da ostanu vjerni rastavi vlasti, i dalje su držali eksekutivnu vlast odijeljenu od skupštinâ, ministri nijesu mogli biti birani između zastupnika, a direktorij nije imao prava da predlaže zakone.

Obadvije vlasti nijesu imale nikakva sredstva da djeluju jedna na drugu. Kad je došlo do spora, morale su upotrijebiti državne udare. Direktorij je dva puta ukinuo izbore u vijeća, i ustava napokon nije više štovala nijedna stranka.

Poglavlje VI.

Borba revolucije s Evropom.

Sukob između revolucije i evropskih država.

Godine 1789. živjela je Francuska u miru sa svim evropskim državama. Onda je postojalo pet velikih vlasti: dvije na zapadu, Francuska i Engleska, — dvije u sredini, Austrija i Prusija, — jedna na istoku; one su bile odijeljene slabim državicama, koje su ove velike vlasti nastojale prisvojiti ili njima zagospodariti.

Austrija je htjela steći Bavarsku u zamjenu za Belgiju, Prusija ju je htjela u tom spriječiti.

Rusija je htjela zagospodavati Poljskom; Austrija i Rusija voljele su, da je raskomadaju.

Austrija i Rusija su se sporazumjele, da će razdijeliti tursko carstvo; Prusija nije htjela dopustiti, da se Austrija poveća.

Engleska je htjela gospodovati na moru i tvrdila je, da u ratno vrijeme ima pravo zaustaviti na moru lađe neutralnih naroda i prisiliti ih, da se podvrgnu pregledbi, na kojoj je trebalo ustanoviti, nemaju li skrivene robe, koja pripada neprijateljskom narodu. Ova tvrdnja ju je dovela u sukob sa sjevernim pomorskim državama, Danskom, Švedskom i Rusijom, koje su, jednako kao i Francuska i Španija zahtijevale slobodu mora.

Tako je bilo među svim velikim vlastima uzroka konfliktima; sve su već vodile među sobom ratove za vrijeme XVIII. stoljeća. Interesi su ih rastavljali, a nikakvo zajedničko načelo nije ih spajalo. Svaka je birala svoje saveznike prema časovitom interesu. — Sistem starih saveza bio je oboren sedmogodišnjim ratom, u kojem je Francuska pomagala svoju staru neprijateljicu Austriju proti svoga nekadašnjeg saveznika, pruskoga kralja. Nijedan se drugi sistem nije mogao uspostaviti; države su gojile nepovjerenje jedna prema drugoj i ijesu se mogle složiti za bilo kakvo zajedničko postupanje.

Francuska se nalazila u vrlo zgodnom položaju: nije bila zapletena ni u koji od glavnijih sukoba; posjedovala je dosta veliki teritorij i potpuno ujedinjena, imala je na svim granicama same male i slabe države (Belgiju, njemačke izborne kneževine, kraljevinu Sardiniju, Španiju), koje nijesu mogle s njome ratovati, nego su joj služile kao zaštita protiv sukoba s velikim vlastima. Bilo je dakle lako održati mir. To je bila politika Vergennes-a, ministra vanjskih poslova za Luja XVI. To je bila i politika Mirabeau-a i Talleyrand-a. Konstituanta ju je prihvatila iza svečane rasprave; 12. maja 1790. odglasala je ovu izjavu:

»Francuski se narod odriče svakoga ratnog pothvata s osvajalačkim ciljem i nikad ne će upotrijebiti svojih sila protiv slobode bilo kojega naroda«.

Ova je izjava unesena u ustav od godine 1791.

Ali nije ovisilo o skupštini, da uzdrži sporazum s evropskim vladama. Revolucija sama po sebi bila je neprijateljski čin protiv apsolutnih monarhija. P r a v a č o v j e k a, što ih je konstituanta proglasila, ne bijahu samo prava Francuza, nego sviju ljudi. Francuska je dala primjer time, što ih je priznala svojim građanima, pa je očekivala, da će drugi narodi učiniti kao i ona. Ona nije htjela upotrijebiti svoje sile p r o t i v slobode narodâ, ali joj je teško bilo da otkloni svoju pomoć narodima zato, da izvojuju slobodu. U susjednim su se zemljama, podanici nezadovoljni svojim vladama, počeli nadati svome oslobođenju, i mnogo Francuza ih je u tom bodrilo, ne shvaćajući, zašto bi se vlada slobode zaustavila na granicama Francuske.

Do prvoga je sukoba došlo s papom zbog stanovnika Avignona, koji su se podigli i zahtijevali da budu pripojeni Francuskoj, a do drugog s carem zbog njemačkih knezova, koji su bili posjednici gospoštija u Alzaciji i protestirali su protiv ukinuća gospoštijskih prava. Konstituanta je popustila u pitanju Avignona, ali je podupirala pravo alzaških podanika, da budu oslobođeni od svojih gospodara. »Alzaški se narod«, veli jedan izvještaj predložen skupštini, »ujedinio s francuskim narodom, j e r j e h t i o, dakle je jedino njegova volja, a ne münsterski ugovor, učinila ujedinjenje zakonitim«. To je značilo osnovati javno pravo na novom načelu, na volji suverenog naroda, dok su druge vlade priznavale jedino baštinsko pravo i ugovore između kraljeva, koji nijesu vodili računa o volji podanika.

Između ovih dvaju oprečnih načela nije bilo pomirbe; ali trebalo je neposrednijih motiva, da dođe do rata. Velika masa

francuskog naroda nije ga željela, a evropske su se monarhije trebale među sobom pomiriti, prije nego uzmognu zajednički postupati protiv revolucionaraca. Još je godine 1790. pruski kralj skupio u Šleskoj vojsku, da napadne Austriju.

Rat. — Trebale su dvije godine, da dođe do rata između revolucije i Evrope. Dvije su ga stranke, obadvije Francuske pripravljale. Jedan se dio francuskih plemića, nezadovoljnih s revolucijom, iselio u Njemačku i radio kod vlada, da ih nagovori, neka bi poslale u Francusku vojsku, koja će osloboditi Luja XVI., zarobljenika pariskog naroda i skupštine. Pristaše republike nagonili su opet sa svoje strane na rat, da kompromitiraju Luja XVI., koga su smatrali potajnim saveznikom stranih vladara.

Car Leopold, koga su emigranti nastojali najprije za sebe predobiti, nije želio rata; ali nije htio otvoreno prekinuti s francuskim emigrantima, kojima se na čelo stavio sam brat Luja XVI., knez d'Artois. Car se nalazio u dvoreu Pillnitz u Saskoj s pruskim kraljem i saskim knezom izbornikom, kad ga je knez d'Artois došao zamoliti za pomoć te mu predočio ratni plan protiv Francuske. Vladari odlučiše, da se ne će uplesti u tu pustolovinu; ali da zadovolje emigrante, pristali su, da će izdati jedan manifest u prilog uspostavi reda i monarhije u Francuskoj (27. augusta 1791.). Tu se reklo, da se car i pruski kralj nadaju, da im ostale evropske vlasti ne će otkloniti pomoć kod te uspostave. »O n d a i u t o m s l u č a j u«, dodali su, »Njihova Veličanstva car i pruski kralj odlučili su raditi spremno i sporazumno s nužnim silama, da poluče cilj, što su ga zajedno postavili. »— Obadva su vladara stalno računala, da će ostale vlasti otkloniti upletanje i da će oni sami biti time riješeni svake obveze, budući da su obećali djelovati samo u s l u č a j u, ako i ostali budu postupali. »Ove riječi: ,o n d a i u t o m s l u č a j u' za mene su Sveto Pismo«, pisao je Leopold. — Taj pilnički manifest bio je dakle »uzvišena komedija«, kako je rekao Mallet-Dupan. Ali emigranti su se pobrinuli, da ga prikažu publici kao formalno obećanje. Objelodanjeno bi jedno kneževsko pismo, gdje je bilo rečeno: »Vlasti, kod kojih su oni zatražili pomoć, odlučile su da zato upotrijebe svoje sile, a car i pruski kralj sklopili su o tom uzajamni sporazum«.

Pristaše revolucije uzeše doslovce izjave emigranata i privikoše se na misao, da su evropski vladari sastavili koaliciju, da prisile Francusku uspostaviti stari režim. Već godine 1791. uzela

je skupština pojačavati vojsku, za koju se od godine 1789. prestalo novačiti; uz stare vojnike, koji su sačuvali bijelu uniformu, uvedeni su d o b r o v o l j c i s plavom uniformom.

Zakonodavnom skupštinom, sastavljenom djelomično od mladih zastupnika, zavlada doskora republikanska partija (žirondisti i klub pariskih kordeljeraca), koja je željela rat, da obori kraljevstvo. »Narod, koji je iza deset vjekova ropstva stekao slobodu, treba rat«, reče Brissot, »da učvrsti svoju slobodu, da se očisti od opačina despotizma i da makne iz svoje sredine ljude, koji bi ga mogli upropastiti«.

Emigranti su se smjestili na lijevoj obali Rajne u državama kölnskog izbornika, gdje su skupili malu vojsku, kojoj je glavni stan bio Coblentz. Zakonodavna skupština zahtijevala je od Luja XVI., neka dade prognati emigrante, a sam Luj XVI. i njegov ratni ministar Narbonne nijesu se bojali maloga rata protiv kölnskog izbornika, koji bi imao tu dobru stranu, da bi ojačao vojsku. Ali obratili su se na cara sa zahtjevom, da pozove izbornike, neka protjeraju emigrante. Car je otklonio, a zakonodavna skupština mu je navijestila rat.

I tako je Francuska počela rat protiv evropskih vladara, a da joj nije izravno prijetio napadaj; ali je sigurno, da su vladari smatrali revolucionarnu Francusku opasnošću za Evropu i da bi željeli uspostavu staroga režima. Već 7. februara 1792. sklopili su car i pruski kralj prijateljski ugovor za obrambeni savez; 17. februara pisali su francuskom kralju: »Evropa bi dopustila, da se u Francuskoj provede reforma u miru, kad napadaj na sve božanske i ljudske zakone ne bi prisilio vlasti, da se slože za uzdržanje javnoga mira, kao i za sigurnost i čast krunâ«.

U ovom prvom ratu od godine 1792., Francuska je imala protiv sebe samo cara, pruskoga kralja, njemačke knezove, sardinskoga kralja i švedskog kralja Gustava III., koji je revoluciju smatrao uvredom za sve vladare.

Ratne su operacije bile dosta jadne s obadviju strana. Francuska vojska, dezorganizirana, demoralizirana i zlo vođena bude poražena kod prvog sudara i ostavi granicu otvorenu.

Pruska vojska je mogla doći do Šampanje; ali ona je operirala s tolikim oprezom, da se nije usudila poći na Pariz, nego se vratila protiv francuske vojske, koju joj je Dumouriez postavio odostraga; a zatim se povukla bez borbe. Francuzi nato prijeđoše u ofenzivu i zaposjedoše Belgiju, lijevu obalu Rajne, Savoju i kneževinu Nicu.

Smaknuće Luja XVI. učini rat općenitim. God ne 1793. imala je Francuska, koja je postala republikom, protiv sebe, osim saveznika od god. 1792. još i Englesku, Holandiju, Španiju, Portugal i talijanske države, to će reći svu Evropu izuzevši Švajcarsku, Dansku i Veneciju. (Katarina ruska se izjavila neprijateljicom revolucije, ali je otklonila, da pošalje čete; ona je čuvala svoje vojnike, reče, da se bore protiv »poljskih jakobinaca«. Švedska se povukla iz koalicije).

To je bila neka vrsta križarske vojne protiv francuskih republikanaca, neprijatelja kraljevstva i crkve, križarska vojna za uspostavu kraljevske i svećeničke vlasti. Ali saveznici su se htjeli poslužiti ovom prilikom, da se povećaju na račun Francuske i, kako reče Franjo II. austrijski, »da pribave svaku odštetu, koju su u pravu da zahtijevaju«. Svaki je nastojao da osvoji jednu pokrajinu i da se tamo ustali. To je razbilo koaliciju. — Sile s obiju strana bile su vrlo nejednake. Francuska je vojska bila neorganizirana, većina je bivših oficira emigriralo, a nije još bilo vremena, da se obrazuju novi, a dobrovoljci ne bijahu još postali pravim vojnicima. Za prvih osam ili deset mjeseci godine 1792. Francuzi su bili svaki put potučeni i uzmaknuli su na svima granicama. Ali savezničke vojske, mjesto da pođu zajedno, ili svaka za se na Pariz, zadržavale su se osvajanjem pokrajina, što su si ih strani vladari kanili prisvojiti; generali, navikli da manevriraju po propisima, ne htjedoše ići naprijed, dok nijesu osvojili sve strateške točke, pa su se zadržavali opsjedajući svaku utvrdu.

Tako se dalo francuskim četama vremena, da se reorganiziraju; koncem godine 1793. one su već prešle u ofenzivu.

Godina 1794. bila je odlučna; Austrijska vojska bude potisnuta iz Belgije, a pruska se vojska povuče iz rata.

S Prusijom bude sklopljen mir godine 1795., a s Austrijom godine 1797.

Francuska vojska. — Revolucija je dezorganizirala francusku vojsku, a većina oficira bili su plemići, koji su se iselili. — Kad je Francuska imala da izdrži rat protiv sjedinjenih vlasti, vlada je ponajprije pokušala da sabere vojsku dobrovoljnim novačenjem kao godine 1791., upravljajući poziv na rodoljube. Zakonodavna skupština proglasi d o m o v i n u u o p a s n o s t i. Otvoreni su uredi, koji su primali prijave: u Parizu ih je bilo osam na javnim mjestima; jedan je činovnik s trobojnicom preko ramena sjedio je na povišenom mjestu i zapisivao imena. Novaci su sami birali svoje oficire. Tako se skupština nadala, da će mjesto

plaćenika, koji su ratovali iz zanata, imati za vojnike građane, koji će ratovati iz dužnosti. Ali dobrovoljaca 1792. nije bilo dosta za potrebe vojske. Vojnu od godine 1792. vodili su stari vojnici i dobrovoljci od godine 1791.

Godine 1793. prihvati konvent sistem obvezatne vojne službe. »Sve do časa, dok neprijatelji ne budu prognani sa zemljišta republike, svi će Francuzi biti trajno uzimani u vojnu službu«. Konvent je najprije unovačio 300.000 ljudi, toliko ih je trebalo naime, da se popune kadri, a direktorij ih je i nadalje šiljao po stotinu hiljada godišnje. — Novaci (les réquisitionaires) od godine 1793. budu pomiješani sa starim vojnicima i dobrovoljcima od godine 1791. i 1792.; Carnot, Dubois-Crancé ukinuše stare regimente i učiniše amalgame. Svi vojnici su pretvoreni u jedno jedinstveno tijelo, koje imalo plavu uniformu, i bili su razdijeljeni na polubrigade, koje su bile sve jednake i označene svaka jednostavnim rednim brojem. Onda je imalo 198 linijskih batalijuna i 125 dobrovoljačkih batalijuna; od toga učiniše 198 linijskih polubrigada i 15 brigada lake infanterije. Napoleon uvede opet ime regimente, ali je zadržao sistem, koji je još i danas na snazi. Vojskama od godine 1793. dadoše za generale stare subalterne oficire; promaknuće je išlo tako naglo, da je Hoche, koji je počeo kao podčasnik (sergent) postao generalom u istoj vojni.

Francuska je imala na taj način u ovim revolucionarnim ratovima prednost, da je stvorila s malim troškom velike vojske, sastavljene od vojnika, koji su nastojali da se odlikuju u bici, kako bi došli do promaknuća.

Ovi improvizirani vojnici nijesu mogli manevrirati s točnošću starih vojnika, nego su se borili bez stalna reda; čas raspršeni kao pojedinačni strijelci, čas sabrani, da pojure na neprijatelja vičući: »Na bajunete!« (a la baionnette!). Generali se više nijesu zadržavali opsjedanjem utvrda, već su vodili provalni rat.

Vlada nije vojskama slala ni novaca ni živeža ni odijela; za prvih vojna nedostajalo je vojnicima svega; oni, koji su provalili u Holandiju za ciče zime, nijesu imali niti svi cipela, mnogo ih je išlo u drvenim cokulama. Da oskrbe vojske, generali su prema tadanjem običaju rekvirirali kod žitelja napadnutih zemalja. Generali u Italiji pretvorili su rekvizicije u organiziranu pljačku. U svojoj glasovitoj proklamaciji od godine 1796. rekao je Bonaparte: »Vojnici, vi ste goli, zlo hranjeni, vlada vam je mnogo dužna, a ne može vam ništa dati. Ja ću vas odvesti u najplodnije ravnice

ovog svijeta. Prostrane pokrajine i veliki gradovi bit će u vašoj vlasti, vi ćete tamo naći čast, slavu i bogatstvo«. — Gradovima, u koje bi došli, generali bi nametnuli kontribucije; oni bi odnosili crkvene riznice, posude i umjetnine vladarâ; određivali bi čak, da im se izruče slike; Bonaparte je tako ispunio pariske muzeje slikama, uzetim iz galerija stranih zemalja. Od godine 1795. do 1798. rekvirirano je u svemu blizu dvije miljarde.

Revolucionarna propaganda. — Francuska revolucija nije bila narodna revolucija, kao što je bila engleska revolucija, ona je provedena na temelju općenitih načela, pa je tako uzela oblik religioznog pokreta. Prava čovjeka, što ih je konstituanta proglasila, nijesu bila samo prava Francuza, nego sviju ljudi. Revolucionarci nijesu bili zadovoljni, da su preuredili Francusku po načelima od godine 1789., nego su htjeli provesti revoluciju i u Evropi. uništiti zloupotrebe i uvesti posvuda vladavinu pravde i jednakosti.

Ponajprije su se nadali, da će primjer francuskog naroda povući sa sobom i ostale narode. I zaista bilo je među prosvijetljenim ljudima, naročito u Njemačkoj mnogo štovatelja revolucije. Kad je rat započeo, izjavila je vlada, da ga vodi samo s tiranima, a ne s narodima.* Kad bi francuska vojska stupila na neprijateljsko tlo, generali su izjavili, da su došli osloboditi narode od njihovih tirana. Posvuda, kuda bi dolazili, provodili bi revoluciju: ukidali bi feudalna prava i povlastice, skidali sve vlasti, sazivali stanovnike i uređivali bi novu vladu, prema uzoru francuske vlade. S ljudima iz naroda postupali bi kao s prijateljima, a s privilegiranima, plemstvom svećenstvom i građanstvom, »s aristokratima«, kako su ih zvali žakobini, kao s neprijateljima. Carnot je pisao: »Kontribucije treba da terete jedino bogataše, narodi moraju u nama vidjeti osloboditelje«.

Bazelski i kampoformijski ugovor. — Rat je započeo, da se podvrgne francuska republika. Već godine 1794. bilo je jasno, da je taj cilj promašen. Nekima od savezničkih vlasti omrazio se beskorisni postupak, te su zatražili mir. Prusija je prva popustila: ona nije imala nikakva interesa na ratu, kralj sam ga je želio, ali ga pruski državnici konačno sklonuše, da se vrati k politici velikogFridrika: uzdržavati mir i čuvati pruski utjecaj nad državama sjeverne Njemačke.

---

*) Taj osjećaj provijeva ove stihove marseljeze: Vojnici, kao velikodušni ratnici — zadavajte i sustežite svoje udarce: — poštedite ove jadne žrtve — koje se preko volje oružaju protiv vas.

Jedina zemlja, s kojom je Francuska zadržala diplomatske odnose, bila je Švajcarska; francusti zastupnik u Švajcarskoj, Barthélemy, imao je započeti pregovore s ruskim zastupnicima i ugovor bi potpisan u Baselu u Švajcarskoj. (1795.).

Pruski je kralj odstupio posjede, što ih je imao na lijevoj obali Rajne. Francuska mu je obećala, da će biti odštećen na desnoj obali, ali ugovor nije označivao, kojim sredstvima; to se hotimice nije točno označilo, ali obadvije stranke su znale, da će se ta odšteta uzeti na račun crkvenih knezova. Prusija je tako dala primjer, da se razori stara organizacija carstva i odstupila je Francuskoj komad Njemačke.

Ugovor je osim toga odredio demarkacionu liniju, pa je bilo određeno, da se sve njemačke države, na sjeveru od te linije imaju uzeti kao u miru s Francuskom. Bazelski ugovor rascijepao je tako Njemačku na dvoje: na južnu Njemačku, ujedinjenu s Austrijom, i na sjevernu Njemačku, koja je postala neutralnom pod zaštitom Prusije.

Španija je također potpisala bazelski mir.

Francuska, riješivši se rata na sjeveru i u Španiji upravila je sve svoje sile protiv Austrije. Napala ju je u isti mah u južnoj Njemačkoj i u Italiji (1796.). Napadaj na Njemačku bude suzbijen; napadaj protiv Italije uspije: Bonaparte progna austrijsku vojsku, zaposjedne [illegible] Alpa i pođe na Beč. Austrija bude prisiljena da zatraži mir; Bonaparte ga potpiše, ne vodeći računa o zapovijedima direktorija. To je bio mir u Campo-Formi-u (1797.).

Car je odstupio Belgiju i Milansku pokrajinu. Za uzvrat mu je Bonaparte dao zemljište republike Venecije, koje je francuska vojska zaposjela unatoč protesta mletačkoga senata.

Kao glavar Njemačkoga carstva, priznao je car »granice Francuske, što ih određuju zakoni francuske republike, to će reći pripojenje lijeve obale Rajne Francuskoj. Obećio je, da će sazvati kongres njemačkih država, koje će prihvatiti novu granicu i urediti odštetu, koja se ima dati na desnoj obali. Car se dakle obvezao, da će uništiti ustav carstva.

Prema tome ugovoru budu sve države njemačkoga carstva sazvane u Raastadt »na mirovni kongres carstva«. Kongres se sastao, i Francuska je na nj poslala zastupnike, koji će pregovarati o miru. Ali prije nego su se pregovori dovršili, Austrija je navijestila rat i sklopila s Engleskom i s novim ruskim carem novu koaliciju (1798.).

Historija francuske granice. — Teritorij Francuske, upotpunjen time, da je stečena vojvodina Lotaringija, bio je godine 1789. od prilike*) isti kao i u XIX. stoljeću (sve do promjena od g. 1860. i 1871.). Francuski su ga državnici smatrali tada dosta prostranim i nijesu više išli zatim da ga povećaju. Uloga Francuske, mislili su, treba da bude podržavanje mira u Evropi, podupirući male države protiv velikih vlasti. Francuska je tada bila na granici okružena pojasom malih država (austrijska Nizozemska, tri crkvena izborništva, lijeve obale Rajne, Palatinat, vojvodina Baden, Švajcarska, kraljevina Sardinija), koje su tvorile neku vrstu obruča i štitile su je protiv sudara s velikim državama.

Revolucionarni ratovi dokrajčili su tu mirovnu politiku. Od g. 1792. francuske su vojske osvojile sve susjedne zemlje Savoju i kneževinu Nicu, lijevu obalu Rajne i Belgiju — sve do Rajne i Alpa; one su ih zaposjele gotovo bez otpora; jer dezorganizirane vlade nijesu imale snage da ih brane, a žitelji su dočekali sa zadovoljstvom Francuze, koji su se prikazivali kao osloboditelji i naviještali, da dolaze uništiti zloupotrebe.

Nastalo je novo pitanje. Što je Francuska imala da učini sa zemljama, što su ih zaposjele njezine vojske? Konvent odluči, da se ima pitati stanovništvo, koje jedino, reče, ima pravo da odlučuje o svojoj sudbini. Dalo im se da glasaju, ali su uklonili kao sumnjive, zbog aristokratičkih osjećaja one, koji su vršili službe pod starim režimom. Stanovništvo, koje je bilo tako pitano pod upravljanjem francuskih činovnika, zahtijevalo je, da se njihove zemlje pripoje Francuskoj. Čitava zemlja, sve do Rajne i do Alpa bila je utjelovljena francuskoj republici (1792.).

Sjedinjene vlasti vrlo su brzo Francuskoj natrag otele ove tečevine. Ali g. 1794, francuske su ih vojske iznova zaposjele i pitanje se postavilo iznova. Tada su se u francuskoj vladi stvorile dvije stranke: jedna, vraćajući se k politici Luja XVI., držala je Francusku dosta velikom i htjela je uspostaviti smjesta mir uz odreku Belgije i lijeve obale Rajne. To je bila stranka »starih granica«. Francuska je, govorila je ta stranka, izmučena i istrošena ratom i Francuzi žele mir; a što se tiče žitelja osvojenih zemalja, pošto su ih izmučili i upropastili francuski vojnici i činovnici, oni više ne žele aneksije. Druga je stranka prihvatila osvajalačku politiku Richelieu-a i Luja XIV.: Francuska treba, govorila je ona,

*) Francuska je godine 1879. posjedovala nekoliko odijeljenih utvrda, (na sjeveru Philippeville i Marienbourg, na istoku Landau i Sarrelouis), koje su joj oduzete godine 1815.

da se proširi do svojih prirodnih granica, do Rajne, Alpa i Pireneja. Ona nije mogla prestati s ratom, prije nego ga je predobila.

Ova stranka za prirodne granice i za rat iznijela je pobjedu. A kako francuska vlada nije imala novaca da vodi rat, vodila ga je na trošak zaposjednutih zemalja. Ona je pisala zapovjedniku rajnske vojske: »Općenito je ratno načelo, da vojska ima da živi na trošak neprijateljev. Zato treba da upotrijebite sva sredstva, koja su vam na raspolaganju, da tako smognete sve za izdržavanje, što bude moguće«. Ovaj sistem nije pridonio tome, da žitelji zaposjednutih krajeva zavole Francusku, ali vlada se nije smatrala obvezanom da pita za volju onih, koji su već jednom bili pripojeni, smije li ih pripojiti iznova. Samo rat je odlučio o sudbini tih zemalja.

Francuska je dakle pripojila sve, što se nalazilo u granicama Rajne i Alpa. Austriji uzme Belgiju, Holandiji zemlje na jugu Rajne, koje su Holandijci posjedovali već od XVII, stoljeća, njemačkim knezovima sve posjede na lijevoj strani Rajne, Švajcarskoj Ženevu, sardinskom kralju Savoju i kneževinu Nicu. Sva su ova pripojenja u obliku zakona,*) a zatim potvrđena ugovorima.

Zapletena i izvještačena granica, koju su stvorila osvajanja francuskih kraljeva, bila je zamijenjena jednostavnom i prirodnom granicom, Pirenejima, Alpama, Jurom i Rajnom.

*) Što se tiče Ženeve, ženevska je vlada tražila pripojenje, ali je zaključak stvarala opkoljena četom francuskih vojnika.

Poglavlje VII.

Konzulat i carstvo.

Ustav od godine VIII. — Ustav od g. III., što ga je ustanovio konvent, potrajao je samo četiri i po godine (1795.—1799.). On je bio proračunan na to, da uzdrži republiku, ostavljajući vlast starim pristašama konventa. Ali kod svakoga novog izbora bili su republikanci, koji su izlazili iz obadvaju vijeća nadomješteni rojalističkim zastupnicima ili barem takvima, koji su bili neprijateljski raspoloženi prema vladi. Kad je direktorij vidio, da se većina obratila protiv njega, riješio se neprijateljski raspoloženih zastupnika fruktidorskim državnim udarom pomoću vojnog odjela, što ga je poslala vojska, koja je bila u Italiji.

Odsele se ustav nije više respektirao, i obadvije su stranke nastojale da zadrže ili da steku vlast poništavajući zakonite izbore.

Stanovništvo je bilo nezadovoljno s ratom, kojem nije bilo kraja, lošim stanjem cesta, po kojima su plijenili razbojnici, bankrotom i progonima protiv svećenika. Nije mu više bilo stalo do republike, ali se bojalo povratka Bourbonaca, koji bi upostavili stari režim. Jedini vojnici ostali su privrženi republici, za koju su se borili; ali oni su se radije pokoravali svojim generalima negoli civilnoj vlasti. Francuski su državnici osjećali, da se direktorij ne će moći održati i tražili su jednog generala, da učine poglavarom vlasti. Bonaparte, koji je postao slavan svojim vojnama u Italiji i u Egiptu, vrati se u Pariz, sporazumije se s većinom direktorija i sa senatom te dade rastjerati vijeće od pet stotina po svojim vojnicima. To je bilo 18. brumaire-a (1799.).

Ustav od g. III. bio je tako srušen, pa bude jednoj komisiji povjereno da sastavi novi; i to je bio ustav od g. VIII. On je bio sastavljen po volji Bonapartovoj. Francuska je postala po imenu

republika; ali eksekutivna vlast je bila predana prvom konzulu, izabranom na deset godina, koji je imenovao sve činovnike, zapovijedao cijelom vojskom i sklapao ugovore o miru i o savezu; njemu budu dodana dva druga konzula, koja su ga imala potpomagati, a nijesu imali nikakve vlasti; u istinu je prvi konzul bio apsolutni suveren.

Legislativna je vlast ostala razdijeljena prema načelu, postavljenom g. 1789.; Sieyes, koji je volio zapletene mehanizme, razdijelio je posao oko izrađivanja zakona među četiri tijela: d r ž a v n i s a v j e t pripravljao je zakonske nacrte; t r i b u n a t je o njima raspravljao; z a k o n o d a v n o t i j e l o, koje je diskusiju šutke slušalo, odglasalo ih je: a s e n a t ih je kontrolirao i zabacio, ako ih nije našao u skladu s ustavom. Državni savjet i senat imenovali su konzuli, a tribunat i zakonodavno tijelo sastavljali su članovi, koje su konzuli izabrali na listinama odličnika, koji su bili od izbornika označeni pomoću niza postepenih izbora.

Na prvi pogled izgledala je vlast vrlo podijeljena; eksekutivna vlast između prvog konzula i njegovih dviju drugova, legislativna vlast između konzulâ i četiri zakonodavna tijela. Ali dva konzula bila su samo figure, a državne savjetnike i senatore imenovao je izravno prvi konzul; a senat je votirao proračun i pučko-ustaške smotre, a osim toga mogao je kao tumač ustava, stvarati senatske zaključke, koji su imali zakonsku snagu. Pače i tribunal i zakonodavno tijelo, za koje je izgledalo, da bivaju birani, zavisjeli su o izboru vlade. Sav ovaj komplicirani oparat služio je samo zato, da skrije apsolutnu vlast prvoga konzula.

Bonaparte se prikazivao jedino kao zastupnik francuskoga naroda. On je izjavljivao, da je narod jedini suveren; svaki put, kad je izmijenio ustav, podvrgao je promjene glasovanju izbornika. Ali ovaj poziv na narod bio je uvijek samo ceremonija. Od godine 1800. bio je Bonaparte apsolutni gospodar u Francuskoj; to je bio smisao ustava od godine VIII.

Carstvo. — Vlada konzulata trajala je četiri godine; već godine 1802. dade se Bonaparte imenovati doživotnim konzulom. Ali doživotna vlast i naslov konzula nijesu mu više dostajali. Iz početka se nije usudio da ukine republikanske forme, misleći, da je Francuzima do njih stalo; većina njegovih visokih činovnika bili su stari članovi konventa; on je pače sačuvao republikanski kalendar i naziv g r a đ a n i n (citoyen).

Ali iza smaknuća vojvode d'Enghien-a, godine 1803., želio je svoju vlast učiniti nasljednom, da zastraši pokušaj umorstva i da uzme naslov, koji bi mu dopustio da pregovara s evropskim vladarima kao sebi jednakima. Senat predloži carski naslov i taj bude proglašen nasljednim u njegovoj obitelji; to je bio ustav od g. 1804. Ime francuska republika sačuvalo se do g. 1808., a onda bude zamijenjeno imenom carstvo.

Mehanizam od g. VIII. malo se pomalo pojednostavnio. Već g. 1802. našao je Napoleon, da neki tribuni govore suviše slobodno, pa ih je isključio iz tribunata. Zatim je ukinuo i sam tribunat, sjedinivši ga sa zakonodavnim tijelom (1807.). Malo pomalo postao je senat prava zakonodavna vlast; mjere, kojih se car nije usudio poduzeti jednostavnim dekretom, bile su objavljene u obliku seljačkih zaključaka.

Napoleon je htio da dade svojoj novoj monarhiji izvanjski sjaj, po kojem bi nalikovala na stare monarhije; zato prekine s republikanskim formama i povrati se k običajima evropskih kraljevstva. On obnovi dvor, okruži svoju ženu počasnim gospođama, stane davati velike svečanosti i uznastoji čak da obnovi etiketu staroga francuskog dvora. Pozove gospođu Campara, koja je služila Mariju Antoinetteu i zapovjedi, da se zabilježe obavijesti, što će ih ona dati o običajima na dvoru Luja XVI. Budući da je bio nazočan u Njemačkoj kod jedne svečanosti, gdje su dvorjani defilirali pred bavarskim kraljem klanjajući mu se, htio je, da se i pred njim klanjaju. Kad je dvor boravio u Fontainebleau-u, car je sastavio propise, po kojima je svaki knez i visoki dostojanstvenik trebao naizmjence primati kod sebe, a oblik toga primanja bio je propisan; na određene dane morali su se davati lovovi, i dame su onamo morale doći u posebnom kostimu. Ovaj je dvor bio improviziran s generalima i njihovim ženama, koji su gotovo svi nikli iz naroda, pa su se osjećali vrlo tuđima posred ovoga raskoša i toga ceremonijala: »U ono vrijeme«, veli gospođa de Rémusat (jedna od caričinih počasnih gospođa), »trebalo je zaista sve obnoviti. Sloboštine revolucije prognale su iz svijeta sva pravila udvornosti. Više se nije znalo, šta to znači pozdraviti, kad se ljudi sretnu, i sve mi, koje smo bile dvorske gospođe, otkrile smo najednom, da nam u odgoji fali nauk o tom, kako se pravi naklon. Despreause, koji je bio kraljičin učitelj plesa, morao je svakoj od nas davati satove«.

Jedini vješti dvorani bijahu stara gospoda na kraljevskom dvoru, koja su se povratila iz emigracije i pristala su, da se po-

kažu na carskome dvoru. Napoleon ih je tražio za službe komornika i počasnih gospođa. »Jedino ovi ljudi znadu služiti«, govorio je.

Doskora je opazio, da ne može biti monarhije bez plemstva i stvorio je carsko plemstvo (1806.). Obnovi stare naslove p r i n c, v o j v o d a, k n e z, b a r u n, a zabaci naslov m a r k i z a, koji je Molière učinio smiješnim;*) obnovi također majoratsko pravo, to će reći, da su posjedi bili neotuđivi i prelazili od najstarijega sina na najstarijega. Davao je naslove generalima, visokim činovnicima i članovima instituta. Vojvode su dobili osim toga i darove, koji su išli gotovo svi na račun talijanskih gradova, kojih su ime uzeli (duc de Rovigo, de Trévise, de Feltre i t. d.). Ovi su naslovi bili nasljedni. Napoleon je ipak tvrdio, da postupa demokratski. »Ja postupam kao monarh«, govorio je, stvarajući nasljedne časti; »ali ostajem u revoluciji, jer moje plemstvo nije ekskluzivno. Moji naslovi, su neka vrsta građanske nagrade; čovjek ih može zaslužiti svojim djelima«.

Napoleonov rad i unutarnje vladanje. — Preuzevši vlast rekao je Napoleon: »Revolucija je utvrđena načelima, koja su je počela; ona je svršena. Svršili smo roman revolucije, govorio je, još treba da započnemo s historijom, da vidimo samo, što ima realno i moguće u primjeni njezinih načela«. Napoleon se uvijek izdavao za nastavljača revolucija; ali revolucija je bila bez reda, a on je htio uspostaviti red.

Počeo je s mjerama neposredne obnove. Vlada direktorija našla je Francusku u neredu, nastalom zbog ratova unutarnjih i vanjskih, a nije mogla da je sredi: 1. našla je proračun u deficitu i zemlju poplavljenu papirnatim novcem; porez se plaćao asignatima ili se uopće nije plaćao, pa je trebalo troškove pokriti izdavanjem papirnatog novca u sve većoj količini; došlo se do svote 40 miljarda asignata; 338 franaka u asignatima vrijedilo je jedan franak u srebru; z e m a l j s k e n a p u t n i c e (mandats territoriaux), kojima je direktorij nadomjestio asignate, napokon su postale jednako bezvrijedne. Kako nije bilo novca, da se plaćaju kamati državnih dugova, načinio se bankrot na dvije trećine, pa je državnim vjerovnicima ostala jedna trećina (tiers consolide), ali i ta trećina nije se više plaćala i kredit francuski bio je uništen; živjelo se samo od ratnih davanja, koja su se ubirala u osvojenim zemljama, direktorij je u Parizu uredio nadzornu službu

*) Za restauracije više je obitelji carskoga plemstva namolilo naslov markiza, da sakriju svoje podrijetlo i da se izmiješaju sa starim plemstvom.

nad ljudima, sumnjivim zbog rojalizma; ali više nije bilo sigurnosne službe na cestama, pa su bjegunci i zločinci stvarali razbojničke bande, koje su zaustavljale poštanska kola. — 3. Svećenstvo i plemstvo bilo je progonjeno, i direktorij, ne ukinuvši katoličko bogoslužje, nastavio je deportirati svećenike i strijeljati emigrante, koji su se vraćali.

Bonaparte uvede red u financije, uredivši državnu blagajnicu; blagajnike je izabrao između ljudi, koji su mogli plaćati i koji su bili obvezani da predujmljuju svote, koje su onda utjerali; država je lako imala tekućega novca, morala je plaćati državni dug i dokrajčiti vladu papirnatog novca. — Da se uspostavi sigurnost putova, bilo je dosta razaslati po njima čete i postrijeljati nekoliko razbojnika; zatim su se popravljali putovi. — Da se smiri uzrujanost katolika, Bonaparte je dopustio svećenicima da se povrate i da vrše službu Božju. Progoni emigranata također su se umanjili, ali nijesu posve prestali. Godine 1807. još se sastavila lista emigranata.

Ovo djelo popravljanja počelo je već prve godine. Bonaparte je u isto vrijeme počeo i djelo preuređenja, koje je trajalo sve do 1814. On je preuredio sve francuske ustanove. Posao je pripravilo državno vijeće ili naročite komisije; ali Bonaparte nije vjerovao nikome, pa je sam pregledao sve nacrte i izjavio svoje mišljenje o svim reformama. Sve je uređenje zemlje bilo obnovljeno po planu, koji je odgovarao idejama Napoleonovim i koji je bio kombinacija onoga, što su stvorile revolucionarne skupštine, zatim nekih tradicija starih režima i nekih ustanova, što ih je on sam zamislio.

Vlada je ostala centralizirana u Parizu; svaka služba, kao i prije 1789. imala je na čelu ministra (stvoreno je ministarstvo policije). Državno vijeće zadobije opet svoju vlast: kao prije 1789.; bila mu je dužnost da priprema rad za vladu, da sudi u parnicama privatnika protiv države i protiv činovnika.

U pokrajini je Napoleon zadržao razdiobu na departemente, arrondissemente, kantone i općine, što ih je stvorila konstituanta, ali nije htio pustiti upravu izabranim skupštinama (što je bio princip za vrijeme revolucije). »Djelovati može samo jedan čovjek«, govorio je. On se dakle povratio na sistem nadglednika za starog režima. U svakoj upravnoj jedinici postavio je jednog činovnika, koga je vlada imenovala i mogla ga opozvati po volji: p r e f e k t a (préfet) u departementu; p o t p r e f e k t a (sous-préfet) u arrondisementu; n a č e l n i k a (maire) u općini. Zadr-

žao je zbog forme generalno vijeće (conseil d'arrondissement) uz potprefekta; ali ova vijeća nijesu se više birala i nijesu imala više nikakve vlasti; jedino je općinsko vijeće uz načelnika ostalo birano tijelo.

Uz općenitu administraciju zadržao je Napoleon i naročite službe, ali ih je preuredio.

Što se tiče pravde, sačuvao je mirovna sudišta, kotarske sudove, sudbeni stol, kriminalne prisežnike u departementu i kasaciono sudište, što ih je stvorila konstituanta; ali je prihvatio od starog režima prizivna sudišta, kojima je bila dužnost, da revidiraju presude sudova prve molbe. Nije htio više biranih sudaca, nego se vratio k stalno namještenim činovnicima, kao i prije 1789. Obnovio je sve osoblje, što ga je revolucija ukinula, ministarstvo unutrašnjih posala (sa starim državnim odvjetnicima i njihovim zamjenicima), advokate, branitelje, sudske činovnike i bilježnike, davši tako korporaciji zakonoznanaca veći utjecaj nego ikad prije, jer sad nije bilo drugih klasa starog režima, da im prave protutežu.

Barem je način sudovanja ostao isti kao iza revolucije; sudovanje je bilo besplatno, a rasprave javne. Napoleon se nije usudio ukinuti prisežnike. Napoleon je obnovio također administrativno sudstvo državnog vijeća i vrhovnog državnog računovodstva; činovnike su mogli progoniti samo pred državnim vijećem. U svakom departementu bude ustanovljeno okružno vijeće (conseil de préfecture).

U financijama stvorio je povrh kotarskih poreznika još i generalne poreznike u svakom departementu. Poreze nijesu više raspisivale izabrane skupštine kao za revolucije nego vladini činovnici.

Napoleon je zadržao izravne poreze, takve, kakve je našao (zemljarina, porez na pokretnine, osobni porez, obrtni porez konstituante i porez »porte et fenêtre« direktorija), a postavio je činovnike (percepteurs), koji su ubirali porez i zapovjedio je, da se uredi katastar za zemljišni porez. Isto tako je zadržao carinare, postavljene na granici. Ali kako ovi dohoci nijesu dostajali, povratio se k neizravnim porezima starog režima i obnovio je najprije tecivarinu na pića pod imenom »droits réunis«, zatim porez na sol i napokon (1810.) monopol duhana.

Kredit Francuske, koji je propao za revolucije, pridigao se. Zadržana je Velika knjiga državnoga duga, stvorena od konventa, ali je uspjelo ukinuti bezvrijedni papirnati novac revolucije. Da stvori solidni papirnati novac, Napoleon se povrati na

postupak, okušan već iza monarhije, i stvori Francusku banku. Ova je imala povlasticu da izdaje bankovne note, ali uz uvjet, da u kasi ima dovoljno gotova novca za jamstvo njezinim notama; banka je bila državna ustanova.

Vojnička organizacija ostala je onakva, kakvu su je stvorile revolucionarne vlade: s razdiobom na polubrigade (samo bude prihvaćeno staro ime regimenta) i s promaknućem po zasluzi i po godinama službe, ne vodeći računa o podrijetlu. Napoleon je samo stvorio elitnu trupu gardu (konzularnu, zatim carsku). Čak je i narodnu gardu sačuvao za unutarnju službu. — Novačenje vojske osnivalo se na načelu obvezatne vojne službe, što ga je postavio konvent, a Napoleon je sačuvao konskripciju uređenu od direktorija; ali dopustio je, kao i u staroj vojsci, vučenje na sreću i nadomještavanje.

U pogledu policije Napoleon se povratio na postupak starog režima; obnovi policijsku prefekturu u Parizu, cenzuru novina i državne zatvore.

Što se tiče običaja, zadržao je metrički sistem, stvoren od konventa i povratio se na kalendar starog režima. Htio je također obnoviti jedan viteški red, ali koji bi bio otvoren svima, bez razlike podrijetla; tako je stvoren pod starim imenom red počasne legije; u nj je mogao biti primljen svatko, tko se iskazao, bilo u ratu, bilo u službi, bilo u znanosti u umjetnosti ili industriji; obuhvaćao je više stepena: vitez (chevalièr), časnik (officier), zapovjednik (commandeur) i t. d. Kasnije bude stvoreno carsko plemstvo (1806.).

Napoleon je htio također preurediti i podvrći pod svoju vlast crkvu, obuku i štampu.

Crkvu je za vrijeme revolucije država prestala podupirati: Napoleon ju je obnovio na starom temelju, učinivši konkordat s papom (1800.), koji je dopunio organičkim člancima. To su bile uredbe, što ih je francuska vlada stvorila vlastitom vlašću i nametnula francuskom svećenstvu. Konkordat ustanovljuje kompromis između crkve, kakvom ju je htjela učiniti konstituanta, i crkve starog režima. Kao i prije 1789. crkva se osnivala ne na francuskom zakonu, nego na ugovoru između Francuske i pape (konkordat). Kao i prije 1789. vlada je imala pravo da imenuje biskupe, a papa pravo da ih ustoliči. Ali crkva se odrekla svojih dobara, koja su postala narodnim dobrima. Kao i u ustavu od g. 1791. država se obvezala, da će davati plaću svećenstvu, a svećenstvo je moralo polagati prisegu i dijeceze su ostale-

uređene prema istim granicama kao i departementi. Katolicizam nije više bio kao prije 1789. državna vjera; ograničili su se na to, da ga označe »vjerom većine Francuza«.

Ovo je uređenje stavilo francusko svećenstvo u ruke Napoleonove; da prisili papu, da ga prihvati, zagrozio se Napoleon, da će razoriti ono, što je još preostalo katolicizma u Francuskoj. Napoleon je svećenike uvijek smatrao vladinim činovnicima i govorio je »moji biskupi«, kao što je govorio i »moji prefekti«. Za prvih godina svoje vlade štedio ih je. »Vi ne znate«, rekao je g. 1804. jednom državnom savjetniku, »što ja sve mogu da učinim pomoću svećenika, koje sam znao steći. U Francuskoj ima 10 departementa dosta religioznih, a da ne poželim, da se moram u njima boriti za vlast protiv pape«. Ali počevši od g. 1808., kad je bio u otvorenom ratu s papom, gledao je da prisili biskupe, da se sastanu na koncil i stanu na njegovu stranu, skinuo je i dao zatvoriti one, koji su se opirali i dao unovačiti u vojsku sve učenike jednog seminara, koji je protestirao.

Obukom se mnogo bavio i konvent. On je postavio načelo, da imaju biti tri stepena obuke; niži, srednji i viši; imao je vremena samo da stvori nekoliko specijalnih viših škola, centralnih srednjih škola i i n s t i t u t (koji je imao biti u isto doba i učeni zbor i ustanova za visoku obuku). Napoleon je ujedinio sve stepene obuke u jedan jedini zbor, koji je nazvao u n i v e r z i t e t (iskrivivši pravi smisao ovog starog imena); njemu na čelo stavi velikog meštra. Francuska bude razdijeljena na pokrajine, koje nazove a k a d e m i j a m a; svaka bude povjerena jednom r e k t o r u, koji je imao vlast nad svim osobljem. Preuzeo je od starog režima f a k u l t e t e za visoku izobrazbu. Uspostavio je k o l e g i j e (t. j. gimnazije) za srednju obuku, koje je građanstvo zahtijevalo (kolegiji u glavnim gradovima zvali su se l i c e j i); prihvatio je također sistem internata te dodao uniformu i vojničku disciplinu. Kao i u starim crkvenim kolegijima, htio je imati profesore neženje, podvrgnute vlasti p r o v i z o r a i c e n z o r a (naslovi, preuzeti iz isusovačkih kolegija). Taj je sistem bio nešto srednje između samostana i kasarne. Ništa nije učinio za nižu obuku i otklonio je, da se pruži obuka ženama. »Javna odgoja ne dolikuje im«, govorio je, »jer nijesu pozvane da žive u javnom životu; one su određene samo za udaju«.

Štampa se Napoleonu činila opasnom moću i htio je da upravlja njome. Najprije je obustavio sve novine osim njih trinaest, i stvorio je u ministarstvu policije tiskovni odsjek, koji je

imao nadzirati novine. Prijeteći se vlasniku, da će obustaviti njegove novine, prisilio bi ga da štampa samo članke, koje vlada odobrava. Poslije je Napoleon imenovao upravitelje novina i preobrazio ih u državne činovnike. »Pravedno je tražiti«, pisao je godine 1804., »da novine budu potpuno odane vladarskoj dinastiji i da suzbijaju sve, što bi moglo pobuditi uspomene sklone Bourboncima ... Svaki put, kad vlada dobije neugodnu vijest, ne treba je dotle objaviti, dok nijesmo tako sigurni o njezinoj istinitosti, da je uopće ne treba ni reći, jer je već svima poznata«. Godine 1805., za vrijeme rata, piše ministru policije: »Pritisnite malo novine i dajte u njih staviti dobre članke. Objasnite uredniku Journal-a des débats i Publiciste-a, da nije daleko vrijeme, kad ću ih opazivši, da mi ne koriste, obustaviti sa svim ostalima i sačuvat ću samo jedan ... Vrijeme revolucije je svršeno, u Francuskoj ima samo jedna stranka, i ja ne ću nikad trpjeti, da moje novine govore ili rade što proti mojih interesa«.

Godine 1807. zapovijeda, da se uapsi Guérard, jer je u Merkure-u pisao protiv sloboština anglikanske crkve; »Crkvom se treba baviti samo u propovijedima«. Publiciste je govorio o grofu de Lille (Luju XVIII.): »Prvi put, kad bude govorio o tom stvoru«, reče Napoleon, »uzet ću mu upravu novina«.

Zakonodavstvo. — Konstituanta je postavila načelo, da čitavom Francuskom treba upravljati po jednakim zakonima. »Načinit će se Zbornik civilnih zakona, zajedničkih čitavom kraljevstvu«, kazano je u ustavu. Načelo se nije moglo primijeniti, jer su se zastupnici južne Francuske bojali, da će biti lišeni rimskoga prava i podvrgnuti običajnom pravu.

Konvent je opet prihvatio to načelo. »Zbornik civilnih i kaznenih zakona jednolik je za čitavu republiku. — On je počeo raspravljati o tom zakoniku 22. augusta 1793.; odglasan bi nacrt, poznat pod imenom Code (zakonik) Cambacérès, a zatim upućen jednoj komisiji. Ovaj nacrt, o kom se triput raspravljalo, nije još postao zakonom, kad je Bonaparte došao na vlast.

Državnom je savjetu bila već g. 1800 dana zadaća, da pripravi civilni zakonik; on je sastavio komisiju od pravnika, koja je počela raspravljati; prvi je konzul došao nekoliko puta u nju, da bude kod rasprava i da daje svoje mišljenje. Komisija je našla pripravljeno tlo radom konventa, pa je mogla vrijeme iznijeti civilni zakonik, koga je zastupnička kuća odglasala i koji je onda stupio na snagu. On je bio razdijeljen na numerirane članke, da se olakša iskanje i citiranje. Po njemu su

uvedeni u čitavoj Francuskoj jednoliki pravni propisi, uzeti iz obadva režima, koji su upravljali zemljom prije 1889.; vlasništvo i ugovori uređeni su po načelima rimskoga prava, za osobno pravo i za nasljedstvo ravnalo se prema običajnom pravu Pariza; za ženidbu zadržan je jednako sistem zadruge, uzet iz običajnog prava i sistem miraza uzet iz rimskog prava. Civilni zakonik prešao je tako brzo u običaj, da su zemlje, pripojene Francuskoj zatražile, da ga zadrže iza odcjepljenja g. 1814.; Napoleonov zakonik, kako su ga nazivali, ostao je na snazi u Belgiji, na lijevoj obali Rajne i u Italiji.

Drugi su zakonici bili sastavljeni polaganije. Posao je bio svršen istom g. 1811. i Francuska je tada imala potpuni skup zakona, pet zbornika: civilni, trgovački, građanski postupnik, kazneni, istražni postupnik.

U svojoj cjelini ovo je zakonodavstvo uredilo Francusku po načelima revolucije: 1. Čitava je zemlja bila podvrgnuta istim propisima, imala je napokon pravno jedinstvo, koje su kraljevi željeli, ali im nije uspjelo da ga uvedu. 2. Zakon je bio jednak za sve, nije više poznavao nikakve povlastice. To je bila jednakost pred zakonom: Jednakost građana, koji su imali biti pripušteni jednakim službama, podnositi jednake terete i biti suđeni po jednakim propisima — jednakost djece u nasljedstvu, koje je imalo biti razdijeljeno jednako, ne vodeći računa ni o dobi ni o spolu. — Jednakost stranaca, koji su mogli trgovati u Francuskoj kao i Francuzi; — jednakost između vjeroispovijesti; — jednakost među vlasništvom, koje više nije moglo biti opterećeno osobnim kmetstvom. 3. Zakon je zaštićivao slobodu pojedinaca, davao je optuženomu pravo, da bude javno suđen od svojih sugrađana i branjen od advokata; on je davao djetetu potpunu slobodu, počevši od punoljetnosti, puštao svakom slobodu, da izabere svoju religiju, obrađuje, proizvodi, prenosi, da posuđuje uz kamate. To je bilo ostvarenje privatne slobode.

Francuska je postigla jedinstvo, jednakost i slobodu.

Javne radnje. — Napoleon je poput Rimljana volio velike javne radnje i vidio je u njima sredstvo, da učini svoju vladu slavnom i popularnom. Poput Rimljana dao je naročito izgraditi ceste za transport svojih četa i zato, da spoji različite dijelove svoga carstva; dizao je spomenike, da sačuva svoju slavu za potomstvo.

Glavne su ceste bile: cesta gorskoga vijenca (la route de la corniche), isječena u pećini uzduž obale Sredozemnoga

mora, između Toulona i Nice, da spoji Provansu i Italiju; Simplonska cesta, koja se uspinje visokom dolinom Rone i simplonskim klancem pa se spušta u Italiju na visoku dolinu Ticina.

Glavni su spomenici podignuti u Parizu. Vendôme-ski stup, koji imitira Trajanov stup u Rimu, saliven je iz bronce kanona, otetih neprijatelju u vojni g. 1805.; pokriven je basrelijefima, koji prikazuju prizore iz toga rata. — C a r r o u s e l - o v, sagrađen na Tuillerie-skom trgu, bio je također imitacija antike; imitira slavoluk Titov; nad njim su bila dva brončana konja Sv. Marka, što ih je Napoleon odnio iz Venecije; oni su g. 1815. natrag odvezni. — S l a v o l u k Z v i j e z d e (L'arc de triomphe de l'Etoile), koji je sagrađen na zapadu Pariza i silno je visok, bio je originalno djelo, određeno, da sačuva uspomenu Napoleonovih ratova; na njem su napisali imena njegovih generala. — Napoleon je izdao natječaj za nacrt spomenika H r a m S l a v e, gdje su imali biti prikazani svi njegovi generali. Zgrada, sagrađena po uzoru grčkog hrama bila je malone gotova g. 1814.; od toga su onda načinili crkvu Sv. Magdalene (M a d e l e i n e). Iz tog vremena datira također ulica R i v o l i s pročeljem od arkada, fontena D e s a i x, Z a k o n o d a v n o t i j e l o, b u r z a, Bercysko s k l a d i š t e v i n a.

Znanost, književnost i umjetnost. — Napoleon je htio, da se njegova vladavina odlikuje velikim znanstvenim i umjetničkim djelima, kao što se odlikovala velikim osvojenjima i velikim gradnjama. Nastojao je da potakne učenjake, pisce i umjetnike na rad nagradama i počastima. »Da je Corneille živio u moje doba«, rekao je, »ja bih ga učinio knezom«. On je učinio barunima slikare, Grosa i Gérarda; učenjake Lagrange-a, Laplace-a, Monge-a i t. d., htio je, da počasna legija bude otvorena učenjacima i umjetnicima i činovnicima. Davao je penzije i osnovao desetgodišnje nagrade od 100.000 franaka.

Ali on je htio upravljati znanošću i umjetnošću, kao što je upravljao ratom i politikom. Htio je, da se umjetnost i znanost shvate, kako ih on shvaća. — Progonio je dva glavna pisca onoga vremena Chateaubrianda i gospođu de Stael, i dao je zaplijeniti njihova djela, jer su izricale ideje, koje mu se nijesu sviđale. — Javno je izgrdio prirodoslovca Lamarcka, jer se bavio metereologijom. — Uskratio je svoju protekciju Cherubini-u, jer je njegovu muziku nalazio previše bučnom.

Prema kazalištu se vladao kao apsolutni gospodar. Dao je zabraniti prikazivanje dvaju komada Duval-ovih, jer su mogli po-

služiti kao izlika manifestacijama za plemstvo ili protiv njega. Komad Don Sanche sa sadržajem iz španjolskog života bio je zabranjen, jer su Španjolci upravo podigli ustanak; autor je bio prisiljen da prenese mjesto radnje u Asiriju i da komad nazove Ninus. Većina igrokaza J. Chénier-a i N. Lemercier-a nije se moglo prikazivati, jer se njihovi autori nijesu svidali Napoleonu.

Napoleon nije imao na znanost i umjetnost svoga vremena tolikoga utjecaja, kako si je umišljao.

Znanost je vrlo napredovala; ali u Francuskoj, kao i u Engleskoj ona se nastavila razvijati putem, kojim je pošla prije Napoleona.

U matematici bilo je to vrijeme Lagrange-a, Laplace-a, Monge-a i astronoma Lalande-a: ali svi su se formirali prije konca stoljeća, i dva glavna djela Laplace-ova, koja su obnovila astronomiju; Razlaganje o sistemu svijeta (1796.) i Traktat o nebeskoj mehanici (1799.) izašli su za vrijeme direktorija.

U fizici Gay-Lussac i Arago; u kemiji Guyton de Morveau; Berthollet, Fourcroy, Vauquelin, Thénard; u prirodnim znanostima Lamarck Cuvier, Geoffroy Saint-Hilaire, botanika Laurent de Jussieu; fiziolozi Bichat i Cabanis, bili su takoder svi ljudi XVIII. stoljeća i za Napoleona su nastavili samo prije započete radove.

Utjecaj Napoleona na literaturu bio je znatniji. Službeno poticanje pridonijelo je tome, da su se uzdržale neke literarne vrste, od kojih se publika bila počela odvraćati; klasična tragedija na način Voltaire-ov, zastupana od Raynouard-a, Jouy-a, Luce de Lancival-a; epska pjesma (Campenon, Fontanes, Briffaut, Dorion i t. d.); deskriptivna poezija (Delille, Saint-Lambert, Legouvé, Chênedollé); lirska oda zastupana od Lebrun-a, nazvanoga Pindare. Nijedno važnije djelo nije nastalo u ovim vrstama. Ali počele su se stvarati nove vrste, historijska drama, popijevka, roman, i dva su znamenita pisca, Chateaubriand sa svojima Martys (1809.) i sa Génie du Cristianisme (1802.), Gospođa de Stael sa L'Allemagne (1910.), započela u Francuskoj romantički pokret.*) Obadvoje je bilo u borbi s Napoleonom i prisiljeno da živi izvan Francuske. Car je bio donekle svijestan svoje nemoći. »Ja imam za sebe«, reče Fontanesu, »malu literaturu, a protiv sebe veliku«.

---

*) Dva francuska pisca onoga vremena, Josepf i Zavier de Maistre bili su savojski plemići, podanici sardinijskoga kralja.

Napoleon je bio sretniji s umjetnicima. Njegov se ukus redovno podudarao s ukusom njegova vremena, pa je poticao umjetnosti, da pođu

Imitacija starine, koja je vladala graditeljstvom od XVII. stoljeća i kiparstvom od XVIII., protegnula se i na slikarstvo. Najglasovitiji slikar onoga vremena bio je David (1748.—1825.), koji je redovito slikao antikne sujete, S a b i n j a n k e, L e o n i d a u T e r m o p i l a m a. Davidova škola gospodovala je slikarstvom za vrijeme revolucije carstva. Njezini su glavni zastupnici bili Gérard, Girodet, Gros, slikar bitaka. Prud'hon (1758.—1723.) ostào je izvan škole; mladi slikari Géricault i Ingres, počeli su iz nje izlaziti.

Skulptura je proizvela malo velikih djela; francuski kipari Cartelier, Esparcieux, Giraud, daleko su ispod svojih suvremenika Danca, Thorwaldsena i Talijana Canove.

Graditelji Percier, Fontaine, Chalgrin, Brongniart, kojima je Napoleon dao graditi svoje spomenike, nastavili su s kopijom antiknih oblika; nije nastala nikakva originalna umjetnost.

U muzici se nijesu pojavili drugi veliki skladatelji, nego oni iz revolucionarne periode, Méhul, Lesueur i Cherubini. Napoleon je poticao talijanske muzičare Paisiella, Paer-a, Spontinija.

Poglavlje VIII.

Borba Napoleona s Evropom.

Mir u Evropi. — Rat između republikanske Francuske i monarhijske Evrope trajao je sve do god. 1801. Napoleon bijaše našao Francusku u borbi protiv nove koalicije, stvorene g. 1798., koja se sastojala od tri između četiri velikih vlasti (Engleska, Austrija, Rusija) i od talijanskih knezova. Saveznici su natrag osvojili Italiju i pokušali su da natrag osvoje Francusku, ali su bili odbijeni u Švajcarskoj i u Holandiji, prije nego su dospjeli do francuske granice (1799.). Nato je Napoleon sklonuo ruskoga cara, da odustane od rata, istjerao Austrijance iz Italije i iz južne Njemačke i odrekao se Egipta Englezima za volju. Tako je mogao uspostaviti mir između Francuske i Rusije, Austrije i Engleske. Revolucionarni ratovi bili su svršeni. U čitavoj je Evropi došlo do mira, za kojim su čeznuli svi narodi. Francuska je zadržala nove ustanove, što ih je dala protiv volje Evrope, zemlje, što ih je pripojila, i saveznike, što ih je stekla te stavila pod svoj utjecaj (Holandija, Švajcarska, talijanske pokrajine i Španija). Engleska je vratila Francuskoj i njezinim saveznicima kolonije, što ih je stekla, ali je ostala najveća kolonijalna i pomorska vlast. Tri zapadne velevlasti: Austrija, Prusija i Rusija potisnute sa zapada od Francuske odštetile su se diobom Poljske (1793. i 1795.); Austrija se povrh toga raširila sve do Jadranskoga mora, pripojivši venecijanski posjed.

Sukobi s velikim vlastima. — Mir je trajao samo dvije godine. Pojavila su se dva gibanja, koja revolucionarni ratovi nijesu mogli riješiti: 1. Tko će upravljati malim državama srednje Evrope (Njemačkom i Italijom)? 2. Tko će biti gospodar mora i kolonija?

U ovim dvjema pitanjima došla je Napoleonova politika u sukob s politikom drugih velikih vlasti.

1. U centralnoj Evropi kanio je on gospodariti i uređivati sam granice i unutarnju upravu malih država: on je mijenjao svojom vlastitom vlašću ustav batavske i helvetske, ligurske i cizalpinske republike; nalagao je svim svojim susjedima ofenzivni i defenzivni savez s Francuskom, te ih silio, da stave u njegovu službu, za njegove ratove svoju mornaricu, svoju vojsku i svoju državnu blagajnicu; to je značilo učiniti od Holandije, Švajcarske, Italije i Španjolske vazalne zemlje Francuske. On je svojevoljno baratao s teritorijima; uz veliku vojvodinu Toskanu, stvorio je kraljevstvo Etruriju; Već g. 1802. pripojio je Piemont Francuskoj, prelazeći tako prirodnu granicu Alpa.

U Njemačkoj je trebalo urediti odštetu, obećanu svjetovnim knezovima, koji bijahu izgubili posjede na lijevoj obali Rajne; taj se posao imao izvršiti njemačkim saborom ili kongresom. Ali car bi bio mogao imati dosta utjecaja, da spriječi razaranje crkvenih država, koje su na saboru davale većinu katoličkoj i austrijskoj stranci. Napoleon je volio, da se izravno sporazumi s njemačkim svjetovnim knezovima: oni su poslali u Pariz poslanike, koji su svaki za sebe pregovarali s Francuskom (pruski kralj i bavarski vojvoda dali su primjer). Napoleon je raspolagao s njemačkim zemljama, kao da su njemu pripadale; uništio je gotovo sve male države (crkvene države, slobodne gradove, kneževine i gospoštije) i dao je njihova zemljišta glavnim svjetovnim knezovima njemačkim, koji su nesamo dobili odštetu, kako je bilo dogovoreno, nego i povećanja (1803.). Zatim si je za jednog putovanja u Aachen, koji je onda pripadao Francuskoj, dao iskazivati jednake časti kao i njemački car.- Austrijska vlada nije htjela ostaviti Napoleonu Italiju i Njemačku, gdje je već jedno stoljeće car imao priznati utjecaj.

2. Na moru i u kolonijama nije Napoleon htio gospodariti sam, ali je htio gospodstvo dijeliti s Engleskom. U njegovoj su službi bile nesamo francuska flota, nego i holandijska i španjolska. On je htio da obnovi francusko kolonijalno carstvo; dao si je od Španije vratiti Louisiane-u (to će reći sjevernu Ameriku, na zapad od Mississipi-a); godine 1793. opet je osvojio nakon pobune crnaca veliki otok Haiti. Htio je otvoriti francuskoj trgovini nesamo francuske nego i španjolske i holandijske kolonije. — Englezi su za vrijeme rata zaposjeli kolonije Francuske i njezinih saveznica; razorili su njezinu ratnu mornaricu i zaustavili njezinu

trgovinu; kako su bili oni gospodari mora, mogli su oni jedini šiljati trgovačke lađe; oni su privukli sebi gotovo čitavu trgovinu Evrope, Amerike i Indije. Rat je dakle obogatio engleske brodovlasnike i industrijalce. Budući da im je mir oduzeo monopol trgovine, umanjili su se njihovi dohoci. Francuzi su im slobodno mogli konkurirati na svim tržištima, a imali su pače i prednost, da su ih favorizirali njihovi saveznici. Amienski ugovor nije čak odredio za englesku robu obnovu starih povlastica, pa su ih Francuska i njezine saveznice mogle ukloniti, uvodeći povišene tarife. Engleski trgovci i državnici opaziše doskora, da je mir bio za Englesku loš trgovački posao, pa su prihvatili prvu priliku, da opet započnu rat. Rat je buknuo g. 1803.

Savezi protiv Napoleona. — Svojom trgovačkom politikom bijaše Napoleon neprijatelj Engleza, a svojom evropskom politikom neprijatelj Austrije i njezinih saveznih vlasti. Ali Engleska nije imala vojske, a Austrija i Rusija nijesu imale dovoljno novaca da uzdržavaju rat. Zato su mogle raditi proti Napoleona samo kao saveznice. Zajednički ih je interes približio i kroz deset godina neprestano su slijedili, jedan za drugim, savezi između velikih vlasti protiv francuskog carstva. Engleska je vlada vodila rat na moru i davala novaca velikim vlastima, da vode rat na kopnu. Tako su se na dva bojišta u isti mah vodile dvije usporedne borbe, a ovaj je rat ujedno bio dvoboj između Engleske i Napoleona.

Engleska je započela sama, i to pomorskim ratom. Napoleon je vidio, da bi njegova mornarica, čak i ujedinjena sa španjolskom i holandijskom, bila slabija od engleske, pa je htio pretvoriti taj rat u kopneni rat. Najprije je pokušao dva iskrcavanja u Irskoj, u augustu i oktobru 1804. Zatim je sakupio svoju vojsku u Boulogni i spremao se, da je preveze u Englesku, kad njegova ujedinjena mornarica uspije, da progna iz kanala engleske lađe; za to bi dostojala dva dana; ali njegova mornarica nije mogla izbjeći engleskim eskadrama, koje su je progonile i konačno uništile kod Trafalgara (1805.). Napoleon se morao odreći nesamo ofenzive protiv Engleske, nego i toga, da brani francusku trgovačku mornaricu. Englezi ostadoše gospodari mora.

Napoleon razočaran pomorskom borbom baci se na kontinenat. On je silno razdražio evropske vladare, što je dao uhvatiti na neutralnom zemljištu i ustrijeliti jednog princa francuske kraljevske obitelji, vojvodu d'Enghien-a (1803.). — Austrijski car Franjo, ruski car Aleksandar I. i pruski kralj Fridrik Vilim III.

približiše se jedan drugome i nastojahu da se sporazume, kako bi se oprli Napoleonu, koji je prijetio sam postati moćniji nego svi drugi.

Austrijski i ruski car sklopili su savez, ali sasvim defenzivan i u nj nije ušao pruski kralj (novembar 1804.). Car Aleksandar je direktno pregovarao s Engleskom, a da nije obavijestio svoga saveznika (april 1805.); Austrija se dakle našla zapletena u rat, prije nego se pripravila. Tako se sastavio prvi savez protiv Napoleona između Engleske i istočnih vlasti; on nije bio potpun; pruski kralj nije se usudio u nj ući, jer je osjećao, da mu je opasniji Aleksandar s poljske strane; a kad se ipak odlučio, iza prvih poraza Austrijanaca kod Ulma i na Dunavu, bilo je prekasno; Napoleon je već uništio austrijsko-rusku vojsku kod Slavkova (Austerlitz 2. decembra 1805.) i prisilio austrijskog cara, da zamoli mir.

Napoleon, oslobođen od Austrije ustali konačno svoje potpuno gospodstvo u zemljama, koje mu je Austrija htjela osporiti. U Italiji oduzme napuljsko kraljevstvo Bourbonima i dade ga svome bratu Josipu. Od holandijske republike učini kraljevstvo, koje dade svome bratu Luju. U Njemačkoj razori konačno staro germansko carstvo. Kao godine 1803., tako je i sada pregovarao s njemačkim svjetovnim knezovima, povećao je njihove teritorije na uštrb onoga, što je još preostalo od slobodnih gradova i crkvenih posjeda i dao je najglavnijima nove naslove (stvorio je dva kralja i dvije velike vojvodine); Nato je šesnaest njemačkih knezova izjavilo, da se odvajaju od carstva i ujedinjuju u Rajnsku konfederaciju; Napoleona su priznali za protektora i obvezali se, da će mu u slučaju rata pružiti 63.000 ljudi. Franjo se odreče naslova njemačkog cara i uze naslov austrijskog cara (1806.).

Kad je Napoleon postao tako gospodarom južne i zapadne Njemačke, nastojao je da zavlada i sjevernom Njemačkom. Već na početku rata s Engleskom, g. 1803. dao je zaposjesti Hanover, vlasništvo (engleske kraljevske familije) i prisilio pruskoga kralja, da ga uzme u zamjenu za vojvodinu Clèves, te prisilio tako prusku vladu, da se uplete protiv volje u rat s Engleskom (decembar 1805.); zatim uze pregovarati s engleskom vladom, obećavajući joj restituciju Hanovera (1806.). Tako je dakle postupao s pruskim kraljem kao s malim njemačkim vladarom; njegovo se kraljevstvo prestalo brojiti među velike vlasti, pa je prijetila opasnost, da će izgubiti čak i utjecaj na sjevernu Njemačku, što ga je

imalo od Fridrika II. Ali Napoleon je još imao svoju vojsku u Njemačkoj. Prusija nije imala vremena, da sklopi novi savez, pa je sama morala izdržati čitav rat; njezina je vojska bila uništena, a čitavo su kraljevstvo zaposjeli Francuzi (1806.).

Godina 1806. donijela je promjenu u položaju Napoleonovu: 1. Pregovori s Engleskom vladom su se prekinuli, i Napoleon nije više ni mislio na to, da sklopi kakavgod mir s Engleskom, nego je nastojao samo, da je uništi; 2. Napoleon, koji se doonda zadovoljio, da gospoduje centralnom Evropom, zapleo se u poslove istočne Evrope i htio je da raspolaže sa sjevernom Njemačkom, Prusijom i Poljskom.

Kontinentalna blokada. — Napoleon, videći, da više ne može napasti Engleske izravno, jer nije više imao mornarice, nastojao je, da je dosegne neizravno, koristeći se svojim gospodstvom na kopnu, da uništi englesku trgovinu. Prije, nego je dovršio pruski rat, izdao je berlinski dekret (decembar 1806.) koji proglašuje kontinentalnu blokadu.

Bilo je načelo, priznato od svih evropskih naroda, kad je koja luka zaraćene zemlje bila blokirana od flote neprijateljske vlasti, da nijedna lađa, pa niti ako je pripadala neutralnom narodu, nije smjela ući u tu luku. Engleska je vlada znala štaviše spriječiti ulazak neutralnim lađama, a da i nije zaista blokirala luku, nego se tek ograničila na izjavu, da je luka u stanju blokade. Napoleon je ovu tvrdnju protegnuo na čitav kontinenat i izjavio, da nitko više u Evropi ne smije trgovati s Engleskom. Nijedna engleska lađa nije više smjela ući u koju kontinentalnu luku, a nijedna evropska lađa nije smjela stati u luci Engleske ili njezinih kolonija. Zabrana se protezala na englesku robu, pa je bilo zabranjeno podanicima Francuske i svih kontinentalnih zemalja, da prevoze englesku robu; takve su lađe imale biti zaplijenjene, a roba prodana u korist države.

Napoleon se nadao, da će uništiti Engleze, spriječivši ih, da raspačavaju proizvode svojih manufaktura, rudnika i kolonija i da nabavljaju žito i drvo, bez čega nijesu mogli biti.

Engleska je vlada odgovorila na dekret zabranom (ordres en conseil), koja nije dopuštala lađama bilo kojeg naroda, da vode trgovinu s ikojom lukom kontinenta, prije nego je prošla kroz englesku luku, pod prijetnjom, da će biti zaplijenjene. To je značilo, da se odsele sva trgovina imala obavljati preko Engleske. — Napoleon je izjavio, da će svaka neutralna lađa, koja prođe preko Engleske, biti denacionalizirana i smatrana engleskom, to će reći, da će biti zaplijenjena.

Ova je mjera prevrnula sve običaje evropske. Već od revolucionarnih ratova svi su se evropski narodi privikli da primaju od Engleske sukna, željezo i kolonijalnu robu, kavu, čaj i šećer (onda je bio poznat samo šećer od trstike). Oni su tako iznenada bili lišeni stvari, bez kojih nijesu mogli živjeti. Trgovci, a naročito iz Holandije i iz hanseadskih gradova (Bremen i Hamburg), koji su živjeli od trgovine s Engleskom, vidjeli su se osuđeni na potpunu propast.

Bilo je nemoguće, da se dekret točno primijeni. U zemlje, kojima su izravno upravljali francuski činovnici, ulazila je engleska roba potajno, kriomčarenjem; trgovci su prevarili ili potkupili nadzorne činovnike; ili su izigrali zabranu na ovaj način: poslali bi u francusku luku tovar engleske robe, vlast bi je zaplijenila, a onda prodala dražbom, trgovci, kojima je ona bila namijenjena, kupili bi je, pa bi je onda mogli slobodno dalje prodavati. Da se spriječi ova prevara, trebalo je naložiti, da se zaplijenjena roba spali; tako su stanovnici vidjeli, kako se pred njihovim vlastitim očima spaljuju stvari, kojih su se oni sami morali odricati. U zemljama, koje nijesu pripadale Francuskoj, bilo je kriomčarenje još lakše; tu su pomagali i činovnici, koji se nijesu smatrali obvezanima, da žrtvuju interes i blagostanje svojih sunarodnjaka Napoleonovoj politici.

I sam je Napoleon bio prisiljen da ublaži zabranu. Bilo je engleskih artikla, koji su se samo u Engleskoj proizvodili, a bez kojih Francuska nije htjela da bude. Napoleon je ovlastio francuske ili strane trgovce, da te artikle kupuju u Engleskoj. Vlada im je dala dozvolu (l i c e n c e), to će reći naročito dopuštenje. Za uzvrat im je nalagala, da moraju u Engleskoj prodati francuske robe u jednakoj vrijednosti engleskih proizvoda, što su ih uzeli. Trgovci su ovu obvezu izvršivali na svoj način: oni su natovarili najlošiju francusku robu i kad su došli do engleske luke, bacili su je u more, a zatim su se vratili sa svojim engleskim tovarom. U tu su se svrhu pravila u Francuskoj sukna i željezna roba.

Ekonomske i političke posljedice kontinentalne blokade. — Blokada je ponajprije dovela do trgovačke krize, i svi su poslovi bili spriječeni ovim zabranama i zapljenama. Sve su zemlje od tog stradale. U Engleskoj su industrijalci, koji nijesu više mogli prodati svojih proizvoda, bili prisiljeni svoje radnike, ili da u magazinima natovaruju robu, od koje nijesu imali nikakove koristi; bijeda je bila velika, čete besposlenih radnika bludile su zem-

ljom i kidale tkalačke mašine, koje su optuživali, da su ih lišile njihove zaslužbe. No Engleska je bila dosta bogata, da prebrodi krizu i da neporažena dočeka konac blokade.

Na kontinentu su ljudi trpjeli zbog nestašice engleskih artikla, a još više zbog kolonijalne robe. Kava i šećer podigli su se tako visoko u cijeni, da se mnogo građanskih obitelji, koje su osiromašile dugim ratovima, moralo odreći njihova uživanja. Najviše su trpjeli Nijemci i Holandijci, a bez naknade. Kad je blokada prestala, oni su obnovili svoje odnose s Engleskom, ali bijahu siromašniji nego prije.

U Francuskoj je skupoća robe, koja se doonda nabavljala iz Engleske, ponukala industrijalce, da proizvode te artikle, pa da ih prodaju francuskim trošačima: podignute su predionice i tkaonice vune i pamuka, i tvornice za željezo i čelik. Da se nadomjesti šećer iz trstike, pronašli su šećer iz repe. Francuska industrija, koja je propala za revolucionarnih ratova, počela se tako pridizati. Blokada, koja je uklonila stranu robu, djelovala je na proizvodnju kao zaštitni sistem. Ali ove industrije tkanina i željeza, rođene iz zabrane nijesu se mogle priviknuti na slobodno natjecanje. Čak i iza pada Napoleonova nastavili su gospodari željeznih tvornica i predionica zahtijevati prohibitivni sistem, pa kako su imali veliki utjecaj na zastupstvo, uzdržali su ga još dugo vremena.

Blokada je imala i političkih posljedica. — Zemlje Sjevernog mora (Holandija i velike njemačke luke) nijesu se htjele izvrći propasti, pa su nastavile trgovati s Engleskom; oblasti su zaštićivale kriomčarenje; štaviše i holandijski kralj Luj, Napoleonov brat, stao je na stranu svoga naroda. Napoleon, da uzdrži blokadu, odluči podvrći ove zemlje pod francusku upravu. Tako on pripoji francuskom carstvu čitavu Holandiju i njemačku obalu, sve do Danske, prekoračivši prirodne granice s te strane, kako ih je prekoračio u Italiji.

Ova želja, da poveća teritorij blokade, djelovala je čak i na vanjsku politiku Napoleonovu. On se zaplete u rat s Portugalom, ne bi li ga prisilio, da zatvori svoje luke Englezima. Isti je režim htio nametnuti svome savezniku, caru. To je bio glavni uzrok njegova preloma s Rusijom.

Gospodstvo Napoleona u Evropi. — Od g. 1806. Napoleon se vladao kao gospodar Evrope. Pruski kralj, pobijeđen i natjeran u istočni kut svoga kraljevstva, pozva ruskog cara u svoju pomoć, pa je došlo do nove koalicije između Rusije, Prusije i Engleske.

I ona je bila nepotpuna, jer je Austrija bila suviše iscrpljena, a da stupi u nju. Rat je doveo francusku vojsku sve do granica Rusije u Tillsit (1807.) Tada je car promijenio politiku i ostavio Prusiju, a sklopio savez s Napoleonom. Obadva saveznika podijeliše Evropu. Napoleon ostavi Aleksandra gospodarom istoka, ovlasti ga, da osvoji Finlandiju od Švedske i Rumunjsku od turskoga carstva, te mu obeća, da ne će uspostaviti poljsko kraljevstvo. Aleksandar je ostavio Napoleona gospodarom sve ostale Evrope.

Napoleon je počeo da svodi Prusiju na stepen države drugoga reda; uzeo joj je njezine stare pokrajine i nove na zapadu od Elbe. Otme joj poljske pokrajine na istoku i ostavi joj samo četiri pokrajine (Brandenburg, Šleska, Pomoranija i Prusija): htio je, da to krnje kraljevstvo uđe u njegovu rajnsku konfederaciju; pruski se kralj opirao i nije htio postati niti saveznik Napoleonov, niti odreći se svoje vojske. Napoleon, kad ga nije mogao podvrći, pokušao je da ga upropasti; ostavi svoju vojsku u garnizoni u tvrđavama i u zemlji, pritisnu stanovnike rekvizicijama i kontribucijama (računa se, da je odatle izvukao oko jednu miljardu), i zabrani kralju, da drži pod oružjem vojsku veću od 42.000 ljudi.

Od zapadnih pruskih provincija i od Hessena, što ga je oduzeo njegovu vladaru, učinio je Napoleon Westfalsko kraljevstvo i veliku vojvodinu Berg, od kojih je jedno dao svome bratu, a drugo svome šurjaku. I oni su stupili u rajnsku konfederaciju. Tako je zavladao čitavom Njemačkom do Elbe.

Kad se vratio u Francusku, nastojao je da postane gospodarom španjolskog poluotoka. Najprije prisili španjolsku vladu, da podijeli s njime Portugal. Kad je francuska vojska ušla u Španiju, on se okoristi time, da se učini gospodarom zemlje. Španjolska se vlada uvijek vladala kao pokorni saveznik; ali ona je bila nesposobna i puštala je, da joj propada vojska i mornarica. Napoleon je mislio, da bi francuska uprava bolje iskoristila španjolska vrela prihoda; on se okoristi svađom između kralja Karla i njegova sina Ferdinanda, te ih prisili na odreku obadvojicu i dade krunu svome bratu Josipu. Ali Španjolci, koji su se bez otpora pokoravali lošoj vladi španjolskoga kralja, nijesu podnosili stranoga kralja; za nekoliko se dana pobuniše svi gradovi i proglasiše kraljem Ferdinanda VII. To je bio prvi narodni ustanak protiv Napoleona. Ustaše zlo upravljani i bez redovite vojske, nijesu mogli spriječiti francusku vojsku, da podjarmi Španiju i Portugal. Ali oni su nastavili voditi ustaški rat (guerillas), koji je zaposlio jedan dio francuskih vojnih sila; osim toga oni su se složili

s Engleskom i dopustili joj da iskrca englesku vojsku, koja se ustalila u Portugalu iza opkopa, iz kojih je Francuzi nijesu mogli istjerati.

Ovaj je primjer potakao patriotizam Nijemaca; oni su počeli mrmljati protiv francuskog gospodstva; a naročito se u Rusiji nastojalo oko pripreme za oslobođenje. U to je doba filozof Fichte, profesor u Berlinu, govorio svoje »Govore na njemački narod« i Scharnhorst počeo je reorganizirati prusku vojsku. U Austriji su se tirolski seljaci pobunili protiv bavarskog kralja, kojemu je Napoleon dao njihovu zemlju. To je bio drugi narodni ustanak (1809.). — On bi brzo utišan. Austrijska je vlada držala, da je došao čas, da se opet započne borba; ovaj put je pokušala s patriotizmom i upravila je poziv na »njemački narod«. Ali ovaj je poziv privukao samo nekoliko dobrovoljaca i jedan batalijun pruskih husara, koji su prebjegli s majorom Schillom, da vojuju protiv Napoleona. Austrija sklopi savez s Engleskom, ali one su bile same u koaliciji; ruski car je ostao saveznik Napoleonov, a pruski kralj, suzdržavan od 160.000 ljudi francuskih četa, odbio je, da uđe u rat. Austrija bude pobijeđena i osvojena g. 1809., kako je bila i g. 1805.; morala je odstupiti svoje pokrajine na Jadranskom moru.

Gospodstvo Napoleonovo bilo je potpuno. Od triju velikih kontinentalnih vlasti smrvio je dvije, Prusiju i Austriju a od treće (Rusije) učinio je svoga saveznika. Nato je uzeo za ženu kćerku austrijskog cara, da tako uđe u obitelj evropskih vladara.

U centralnoj Evropi učinio je posljednju promjenu. U Italiji prekinuo je s papom, koji mu se nije htio pokoravati, dao ga je oteti i prenijeti u Francusku, a njegovu je državu pripojio francuskom carstvu. Pripojio je također i Toskanu. — U Njemačkoj pripojio je obalu Sjevernoga mora, a isto tako i Holandiju. Francusko carstvo, kojim je izravno upravljao Napoleon, imalo je tada 130 departementa i protezalo se sve do Elbe i do Tibera.*)

Sva centralna Evropa i Španija bijahu razdijeljene u države drugoga reda, kojima je Napoleon neizravno upravljao; najznatnije: kraljevstva Španija, Italija, Napulj i Westfalija, dobila su za kraljeve Napoleonove rođake. U unutrašnjim stvarima, koje se nijesu odnosile na politiku, Napoleon je ostavljao slobodne ruke vladi svake države; ali svi su bili obvezani da uzdržavaju vojsku

---

*) Napoleon je povrh toga zadržao alpinske zemlje na sjeveru Jadranskom moru, što ih je oteo Austriji g. 1809., od njih je učinio i l i r s k e p o k r a j i n e (les provinces illyriennes), kojima su izravno upravljali francuski generali.

u Napoleonovoj službi, da ga podupiru u svim njegovim ratovima i da primijene u svojoj zemlji kontinentalnu blokadu. Osim toga francuski su princevi doveli sa sobom francuske činovnike, koji su upravljali zemljom na francuski način.

Dvije velike države, Austrija i Prusija, koje su u XVIII. stoljeću dijelile s Francuskom utjecaj u centralnoj Evropi, bile su još neodvisne po imenu, ali raskidane, upropašćene, svedene na stepen vlasti drugoga reda, nesposobne da se opiru zapovijedima Napoleona, koji je držao u Prusiji francuske garnizone i prisilio austrijskog cara, da mu dade svoju kćerku.

Napoleon se osjećao gospodarom Evrope; on se prikazivao carem nesamo Francuske, nego i zapada; u dekretu, kojim je oduzeo papi njegove države, izjavio je, da mu oduzima ono, što mu je dao Karlo Veliki »naš predšasnik«. U Evropi je smjela u buduće da ostane samo jedna velika država francusko carstvo, a sve bi se ostalo razdijelilo u male države, kojih bi vladari imali svaki svoju palaču u Parizu; svi bi arhivi Evrope bili također sabrani u Parizu u jednoj jedinoj palači, sagrađenoj od kamena i željeza.

Međutim dvije su mu se krajnje točke Evrope još opirale. Na zapadu su ostali Englezi izvan dosega napadaja na svom otoku; Portugalci i španjolska vlada pobjegavši na kraj Španije u Cadix, branile su se pomoću engleske vojske. Na istoku su Švedska i Rusija sačuvale svoju neovisnost i držale luke otvorene engleskim lađama.

Napoleon je htio prisiliti ruskog cara, da se priljubi njegovu sistemu i da zatvori Rusiju američkim lađama, koje su prenosile englesku robu. Aleksandar je to otklonio. Napoleon nije više htio dopustiti Aleksandru da vojuje po svojoj volji u Turskoj i u Poljskoj. Savez od g. 1807. raspadne se, i Napoleon objavi rat Rusiji.

Za sobom je povukao sve evropske države; nesamo svoje njemačke, španjolske i talijanske saveznike, nego i Prusiju, koju je bio zaposjeo (poslao joj je na potpis posve gotov ugovor) i Austriju, koja je upravo bankrotirala i nije se mogla izložiti ratu protiv Napoleona.

Vojska, koja je napala Rusiju, bila je evropska vojska: od dvanaest vojničkih zborova, šest ih je bilo sastavljeno od samih stranaca, a šest ostalih od Francuza i stranaca. Bilo je tu 80.00 Talijana, 147.000 Nijemaca, 60.000 Poljaka (iz velike vojvodine varšavske), 30.000 Austrijanaca i 20.000 Prusa.

G. 1793. navalila je združena Evropa na Francusku. G. 1812. navalila je Francuska združena s Evropom na Rusiju. Ali g. 1793. vodila je Francuska nacionalni rat, a g. 1812. vodili su nacionalni neprijatelji francuskog carstva.

Poglavlje IX.

Restauracija u Evropi.

Uništavanje Napoleonova sistema. — Napoleon je navalio na Rusiju s vojskom od 600.000 ljudi, dok se rat protiv Engleske i Španije dalje nastavljao. Po svom običaju išao je ravno na glavni grad, držeći, kad ga bude zauzeo, da će dobiti mirovnu ponudu. Uspjelo mu je doista, da uđe u Moskvu (septembra 1812.). Ali se prevario u računu zbog okolnosti, kojih nije unaprijed vidio. Moskva je bila samo religiozno i nacionalno središte Rusije, središte vlade bio je Petrograd; gubitak Moskve nije uništio rusku vladu; Aleksandar nije zamolio za mir. Napoleon je odlučio, da mu pođe u susret, pa je poslao mirovne ponude, no Aleksandar izjavi, da ne će pregovarati prije, nego što je neprijatelj ostavio rusko zemljište. Trebalo bi bilo čekati, a Napoleon to nije mogao; njegova vojska već u početku vrlo slabo disciplinirana, sastavljena od ljudi sviju zemalja, rastepla se prelazeći te velike ravnice bez živežnih sredstava, gdje su loše oskrbljivani vojnici mogli živjeti samo rastrkavši se po krađi; prije bitke na Moskvi nije bilo više nego 155.000 boraca; oni su polako napredovali, preopterećeni kolima, na kojima je bio natovaren plijen, i slični barbarskoj hordi.

U Moskvi se vojska nije mogla reorganizirati; stanovnici ustrašeni pred krivovjernim napadačima ostavljali su grad i u njemu su ostali samo strani trgovci; isto veče, kad su Francuzi došli, bio je grad potpuno uništen. Tu se nije dala sprovesti zima, trebalo se dakle vratiti u Evropu. Napoleon se na to odlučio istom poslije 18. oktobra. Te godine bila je zima vrlo rana i vrlo oštra, bilo je do 30° ispod ništice. Vojska, primorana da prolazi kroz zemlju, koju je opustošila, izgibala je od studeni i od gladi. Vratili su se samo rastrkani vojnici i to bez oružja. Rusija je bila oslobođena, a Napoleon je izgubio svoju vojsku. To je bio prvi čin

njegova poraza. Nesamo da mu se Rusija oprla, nego su ga i saveznici počeli ostavljati. Zbor pruske vojske je pregovarao s ruskom vojskom i obećao, da će ostati neutralan; osim toga je pruski kralj, pod izlikom, da ide organizirati rat protiv Rusa, umaknuo iz Berlina, gdje ga je nadzirala francuska posada, i povukao se u Šleziju gdje je sklopio savez s Rusijom i Engleskom (januar-februar 1813.).

Pruski je kralj upravio poziv na svoj narod, koji je odgovorio novčanim prinosima i prijavama za dobrovoljce; pored redovne vojske bude organiziran pučki ustanak, koga su odijevale i oružale pokrajine na svoj trošak. Pruska i ruska vojska marširale su ujedinjene protiv Njemačke, da je pobune protiv Napoleona; vladari, koji bi se nećkali pristati uz saveznike, imali su biti svrgnuti; na Sasku su najprije navalili i ona je ostala veliko bojno polje. Saski knez izbornik, koga je Napoleon učinio kraljem, nije se usudio odlučiti ni za koju od obiju stranaka. Napoleon ga je prisilio, da ostane njegov saveznik. Proljetna vojna od g. 1813. sastojala se od dviju krvavih bitaka (Lützen i Bautzen); Napoleon je ostao gospodar Saske, ali nije imao kavalerije, pa je zamolio primirje od šest nedjelja. Saveznici su pokazali, da su kadri boriti se; pučki ustanak, s kojim se malo računalo, borio se vrlo žilavo. — Austrijska vlada, koja je doonda ostala neutralna bojeći se iznenadnog napadaja ohrabri se, videći Napoleona u škripcu, pa se izjavi spremnom, da posreduje između zaraćenih stranaka; Napoleon prihvati posredovanje, ne bi li opet osvojio Austriju. Ali sporazum je bio nemoguć: Napoleon je htio da sklopi mir s kontinentalnim vlastima bez Engleske; saveznici su htjeli pristati samo na opći mir, jer su se obvezali Engleskoj, koja im je pružala novaca, da ne će sklopiti nikakva ugovora bez njezina pristanka. — Praški je kongres bio dakle samo jedna komedija. Austrija se unaprijed obvezala, da će se pridružiti saveznicima, ako bi Napoleon otklonio njihove uvjete, a znalo se, da će ih on otkloniti. 10.augusta pristupio je austrijski car u savez. Taj je bio odsada potpun; prvi put su četiri velike evropske vlasti zajedno vojevale protiv Francuske. To je bio drugi akt poraza (mart-august 1813.).

Saveznici (to su ime oni odsele uzeli) odlučiše da otmu čitavu Njemačku Napoleonu; napustili su metodički i polaki rat, koji je doveo do njihova poraza g. 1793. i prihvatili su strategiku Napoleonovu. Imali su tri velike vojske, u svemu 480.000 ljudi; odlučili su, da će glavna vojska poduzeti ofenzivu, ići ravno na neprijatelja i razoriti njegovu vojsku, ne zaustavljajući se time, da

opsjeda. »Sve savezničke vojske«, veli se u planu od 12. jula, »poduzet će ofenzivu, i neprijateljev tabor bit će njihovo mjesto sastanka«. Ljetni se rat vodio na tri zemljišta, u Saskoj, Šleskoj i Brandenburgu; Napoleon, pobjednik kod Dresdena, održao se u Saskoj, ali njegove ostale vojske bile su uništene i protjerane iz susjednih zemalja. 9. septembra sastaviše saveznici plan, koji će primijeniti na Njemačku: uspostavit će Prusiju i Austriju, kakove su bile g. 1805., povratiti Hanover kući Braunschweig, uspostaviti u starom obliku njemačke zemlje, koje su pripojene francuskom carstvu ili dane francuskim princevima, raspustiti rajnsku konfederaciju, osigurati potpunu i bezuvjetnu neovisnost malih država sve do Alpa i do Rajne. Radilo se o tome, da se uništi gospodstvo Napoleonovo u Njemačkoj, kad mu se oduzmu njegovi saveznici. Bavarski je kralj dao primjer; otkinuo se od konfederacije i ušao u savez. To je bio treći čin poraza Napoleonova (august-septembar 1813.).

Tri savezničke vojske pođoše zajedno na Leipzig, glavni stan Francuza; tu su se borili tri dana. Napoleon se spase sa 100.000 ljudi, što ih odvede u Francusku. Francuski princevi pobjegoše, a njemački stupiše u savez; Njemačka je bila izgubljena za Napoleona. To je bio četvrti čini poraza (oktobar-novembar 1813.).

Kad su saveznici prispjeli u Frankfurt, ponudili su Napoleonu, da će mu ostaviti Francusku, takovu, kakova je bila godine1800., ali su si pridržali pravo, da napreduju za vrijeme pregovora. Pošto je Napoleon naredio ustanak od 300.000 ljudi, izdadoše saveznici frankfurtski proglas. »Vlasti su«, rekoše, »u ratu ne protiv Francuske, nego protiv otvoreno istaknutih vlasti, što ih je Napoleon vršio izvan granica svoga carstva . . . One jamče francuskom carstvu teritorijalni opseg, što ga Francuska nikad nije imala pod svojim kraljevima«. — Izatoga prijeđoše tri savezničke vojske Rajnu, navališe na Francusku i pođoše prema Parizu, na jugu preko Franche-Comté-a i Seine, u sredini preko Marne, a na sjeveru preko Nizozemske i Oise. Napoleon je ostavio svoje vojnike, rasipane po svim tvrđavama Njemačke, a preostala mu je samo garda i nekoliko ostataka vojske; uvrstivši u njih novake i narodne gardiste, stvorio je vojsku, s kojom je vodio francuski rat. Za vrijeme ove vojne ponudili su mu saveznici još jedamput pregovore u Châtillonu, ali su Francuskoj ostavljali granice od g. 1782.; Napoleon se sklonuo da prihvati, ali napokon ipak otkloni. 18. marta 1814. zaključen bi kongres u Chatillonu.

Saveznici su iz uhvaćenih depeša doznali, da se Paris ne može braniti, pa su pošli ravno na grad, koji se predao iza polu-

dnevne borbe. Francuska je bila u vlasti saveznika. To je bio peti i posljednji čin u borbi. Kad je ona započela, saveznici su mislili samo na to, da protjeraju Francuze iz Njemačke, htjeli su samo uništiti djelo Napoleonovo; ali pobjeda ih je dovela sve do u Francusku, pa su razorili djelo revolucije.

Konac carstva. — Saveznici gospodari Evrope i Francuske, uzeli su za zadaću, da odrede sudbinu jedne i druge. Počeli su s Francuskom. Nijesu više htjeli Napoleona, a nije im ni napamet palo, da se vrate k republici; iskali su dakle vladara, koji bi mogao uspostaviti monarhijski režim i stvoriti mir s Evropom. Tri su rješenja bila predložena: 1. Sin Napoleona i Marije Lujze; ali su se bojali, da bi to dalo suviše utjecaja njegovu djedu, austrijskom caru. — 2. Bernadotte, kojega je pokušao predložiti Aleksandar ruski; ali nijedna od drugih vlasti nije htjela o tome ni čuti, bojeći se pretijesnog saveza između Francuske i Rusije. — 3. Bourbonci: ali saveznici, došavši u Francusku opaziše, da nitko u zemlji nije na njih više mislio i da su ih sasvim zaboravili za dvadeset godina ratovanja; Engleska izjavi, da ne će Francuzima nametati nikakve vlade, da narod ima ostati gospodarom u izboru svoga vladara.

Austrijski ministar Metternich, koji je već onda imao mnogo utjecaja među evropskim državnicima, zauzme se za Bourbonce i stane raditi za njih. On primi njihove poslanike i isposluje zaključak, da će francuske pokrajine, koliko će ih saveznici zaposjesti, biti predane pristašama Bourbonaca, ako se izjave za njih. Iza dolaska saveznika u Pariz, vladari odlučiše uspostaviti Luja XVIII., i na savjet Talleyranda izjaviše, »da ne će pregovarati ni s Napoleonom ni s ikojim članom njegove obitelji, da će poštovati staru Francusku, kakova je bila pod svojim zakonitim kraljevima, da će priznati i štititi ustav, koji će si francuski narod dati.« — Prema tome oni su »pozvali senat, da imenuje provizornu vladu, koja će preuzeti administraciju i pripraviti konstituciju«. Obratiše se na dva ustanovljena tijela, senat i zakonodavno tijelo, ili bolje reći na članove ovih dviju skupština, za koje se znalo, da su skloni Bourboncima. Senat zastupan sa 63 člana od 142 proglasi Napoleona, svrgnutim s prijestolja, a narod i vojsku odriješenima njihove prisege i stvori provizornu vladu od pet članova: zakonodavno tijelo, zastupano sa 77 članova od 303 potvrdi ovu odluku. Vojska, povučena na jugoistok od Pariza, dobije zaključke skupština; maršali sami, koji su okruživali Napoleonov Fontainebleau, svjetovali su mu da se odreče prijestolja.

Bourbonci su na to mogli prihvatiti vladu; saveznici ih obvezaše, da uspostave liberalni režim, da prihvate promjene, nastale u Francuskoj od g. 1789. i da ne upotrebljavaju emigrante u administraciji. Luj XVIII. imao je biti natrag pozvan ne po nasljednom pravu, nego po ustavu, što ga je izradio senat. U tom je aktu bilo rečeno: »Francuski narod poziva slobodno na prijestolje Luja Francuskog«. Senat je odredio, da će kralj poštovati prava vojske, državni dug i prodaju narodnih dobara. Iza ovih izjava vratio se Luj u Francusku i bio je priznat kraljem od senata i od zakonodavnoga tijela.

Ugovori od g. 1814. i 1815. — Nova vlada pregovarala je u ime Francuske; ponajprije je potpisala primjere (francuska je vojska imala isprazniti one utvrde, što ih je zaposjela), a zatim mirovni ugovor. Saveznici su zahtijevali jedino, da se Francuska povrati u granice od g. 1792. (dopustili su neka povećanja); nijesu zahtijevali nikakve ratne odštete (odbili su čak, da se povrati Prusiji dužnih 169 milijuna); ostavili su pače u francuskim muzejima umjetnine, što ih je Napoleon oteo u podjarmljenim zemljama. Htjeli su izbjeći tome, da ponize Francuze i izjavili su »da pokažu svoju želju, kako bi se izbrisao svaki trag iz vremena nesreće, da se vlasti odriču sasvim odštete, koju bi mogle zahtijevati«. Saveznici ne htjedoše ostaviti posade u Francuskoj; čim je Luj XVIII. proglasio novi ustav, izađoše oni iz Pariza i ispražniše kraljevinu.

Ovi su uvjeti bili promijenjeni g. 1815. Čim se je u Beču saznalo za povratak Napoleonov, evropske vlasti izjaviše, »da se Napoleon Bonaparte stavio izvan građanskih i društvenih odnosa i da se kao neprijatelj i narušitelj svjetskoga mira izvrgao javnoj odmazdi«. Niti časka nijesu mislili na to da pregovaraju s njime; njihove vojske nijesu još bile otpuštene i one ih smjesta upraviše na Francusku, koju su poplavile sa svih strana.

Iza poraza Napoleonova smatrali su saveznici ugovor od g. 1814. prekinutim. Pošto Bourbonci nijesu mogli odgovarati za to, da će biti kadri održati svoj ugled, odlučiše saveznici, da Francuskoj nametnu jamstva i terete, što će je držati u njihovoj ovisnosti. Sporazumješe se, da će zahtijevati znatnu ratnu odštetu, da će povratiti umjetnička djela zemljama, u kojima ih je Napoleon zaplijenio, da će ostaviti čete u posadi i da će sagraditi na trošak Francuske utvrde u pograničnim zemljama. Zatim razdijeliše francusko zemljište i svaka je vlast imala svoje pokrajine, kuda je poslala vojsku, da živi na trošak stanovništva; okupacija je trajala dvije godine, sve dok nije bila plaćena odšteta.

Dogovorili su se također, da će suziti granice Francuskoj. Prusi i nekoliko malih njemačkih država htjedoše oteti Francuskoj Alzaciju Lorenu pače i Flandriju; od tih bi se zemalja učinila jedna država za nadvojvodu Karla; Austrija je zahtijevala najmanje, da se razore utvrde na granici. Engleska vlada i ruski car opriješe se komadanju; ograničili su se na to da uzmu nekoliko utvrda i Savoju i kneževinu Nicu (28. septembra 1815.). Ovaj ugovor, relativno povoljan, smatrali su ondašnji Francuzi poraznim; vojvoda Richelieu, komu je uspjelo da ga dobije, potpisao ga je »više mrtav, nego živ«. Francuska je platila povratak Napoleonov jednom miljardom i dvjema godinama okupacije, ali izbjegla je raskomadanju.

Bečki kongres. — Iza poslova Francuske, saveznici su imali da urede poslove Evrope; dali su si sastanak u Beču, gdje se održao opći kongres; tamo su došli zastupnici sviju država (90 saveznih država i 53 oslobođena kneza). Iza toliko godina ratovanja bio je ovaj sastanak diplomata zgoda za svečanosti i ceremonije; austrijska je vlada imenovala jednu dvorsku komisiju sa zadaćom, da učini boravak u Beču što je moguće ugodnijim.

Kongres se trebao otvoriti 30. maja 1814., zatim 1. oktobra, a zatim 1. novembra; u zbilji nije bio nikad otvoren. Saveznici nijesu htjeli dopustiti, da o evropskim poslovima raspravljaju male države, oni su htjeli međusobno riješiti ta pitanja, a posao su imala izvršiti dva odbora; zatim su oni imali da donesu sasvim priređene odluke pred kongres, koji bi onda trebao samo da ih odobri. Talleyrand, koji je zastupao Francusku, protestirao je protiv toga postupka i protiv izraza saveznici, koji je imao smisla samo za vrijeme rata; polučio je, da se proglasilo, da će se kongres formalno otvoriti 1. novembra »prema načelima javnoga prava«. Pruski poslanici su prosvjedovali; Hardenberg, stojeći, udarivši šakama o stol, zaviče: »Ne, gospodo, javno pravo to je suvišno. Čemu govorimo, da radimo po javnom pravu? To se razumije samo po sebi«. Talleyrand odgovori, da »ako se to razumije samo po sebi, razumjet će se još bolje, ako se reče«. Humbold zavika: »Što radi ovdje javno pravo? — E pa to, da ste vi ovdje«, odgovori Talleyrand i on je pisao Luju XVIII.: »Tvrde, da smo iznijeli pobjedu, jer smo unijeli izraz javno pravo. Ovo mišljenje može vam dati pojma o duhu, koji vlada na kongresu«.

To je bila samo formalna pobjeda; načela javnoga prava nijesu nikad bila čvrsta u Evropi, a posljednje godine rata ko-

načno su ih oborile. Talleyrand je izjavio u ime Luja XVIII., »da nipošto ne priznaje, da osvajanje samo, da je suverenost«; ali on sam nije u vrijeme Napoleonovo primjenjivao drugoga prava, doli prava osvojenja. Budući da je Francuska prestala biti osvajačica, pokušao j
pada po pravu, govorio je, zakonitom suverenu, to će reći nasljednom vladaru, treba dakle svakoj kneževskoj obitelji vratiti, što joj je pripadalo. Ali saveznici, koji su sada postali osvajači, izgubili su respekt pred legitimnošću; staro načelo bilo je oboreno, a nikoje novo nije ga jošte nadomjestilo. Nijedan državnik ne bi htio upitati stanovnike same, da odluče o svojoj sudbini, jer je to bio revolucionarni postupak, a onda se išlo za tim, da se izbrišu tragovi revolucije.

Ostalo je dakle samo jedno jedino pravilo, volja saveznika. To je ruski car nazvao »suglasje Evrope«. Talleyrand ga je išao pitati za njegove namjere: »Treba da svatko nađe svoje suglasje«, reče Aleksandar. — »I svaki svoja prava«, odgovori Talleyrand. — Vaše će Veličanstvo htjeti zadržati samo ono, što će mu zakonito pripasti... Ja stavljam na prvom mjestu pravo, a onda suglasje. — Suglasje Evrope je pravo (les convenances de l'Europe sont de droit), reče Aleksandar.

U istinu kongres nije bio otvoren; pitanja su bila uređena od komisija, sastavljenih jedino od zastupnika velikih država, sad od pet velevlasti (četiri saveznika i Francuska), sad od osam (osim saveznika i Francuske još Švedska, Španija i Portugal). Druge vlade nijesu bile ni pitane. Zemljišta su bila razdijeljena među vladare po bogatstvu zemlje i po broju duša, ali ne po suglasju stanovništva. — Uredbe pojedinih komisija bile su redigirane u obliku naročitih ugovora između pojedinih vlasti; ovi su ugovori zatim bili sabrani u jednoj općoj zbirci, koja bude nazvana Konačni akt bečkog kongresa (Acte final du congrès de Vienne).

Napoleon je zagospodovao čitavom Evropom i svu ju je preokrenuo. Saveznici su mu je natrag oteli, ali je nijesu mogli niti htjeli uspostaviti takvu, kakva je bila g. 1899., pa su odlučili, da je iznova preurede. Već 30. maja, prije nego su ostavili Paris, dogovorili su se potajnim ugovorom, da će Francusku držati po strani i da će urediti među sobom prema nekim općim dispozicijama sudbinu zemalja, otetih Francuskoj. Ove zemlje bile su Belgija i lijeva obala Rajne,*) Holandija i Švajcarska, Njemačka i

*) Francuskoj su ostavili Savoju i kneževinu Nicu.

Italija, Velika Vojvodina Varšava. Saveznice urediše najprije pitanja, u kojima su bili sporazumni.

Holandija bude vraćena obitelji Orange i ujedinjena s Belgijom, da tvori kraljevinu Nizozemsku. — Švajcarsku je opet postala konfederacija i dobila je tri nova kantona: Genève, Valais i Neuchâtel. — Lijeva obala Rajne bude određena za odštetu njemačkim knezovima. — U Španiji i Portugalu stari su vladari već bili uspostavljeni. — U Italiji sve je bilo uspostavljeno kao i prije revolucije,*) izuzevši dvije republike Genovu i Veneciju; Genova bude dana, kao odšteta sardinskomu kralju, a Venecija je ostala Austriji. — Švedski je kralj kao odštetu za Finsku dobio Norvešku, koju su uzeli danskomu kralju, savezniku Napoleonovu.

Ostala su tri pitanja, o kojima se velevlasti nijesu mogle sporazumjeti, jer su imali protivne interese: 1. uređenje Njemačke (Prusija je htjela uspostaviti carstvo, a Austrija je voljela konfederaciju); 2. odšteta, koja se ima dati Prusiji (Prusija je htjela pripojiti kraljevinu Sasku, a Austrija nije htjela da ima Pruse na svojoj češkoj granici; drugi su se saveznici bojali, da će Prusija postati suviše moćna u Njemačkoj); 3. Velika Vojvodina Varšava (Aleksandar ju je htio zadržati i učiniti od nje kraljevinu Poljsku, Engleska i Austrija su otklonile, da dopuste caru doći tako daleko u Evropu). O ova tri pitanja raspravljalo se u Beču i Talleyrand se okoristio neslogom, da natrag uvede Francusku u evropski koncerat; on se izjavio protiv namjere, da se Saska otme zakonitom kralju. Prusija se oslanjala na Rusiju, a Aleksandar je dopustio uzeti Sasku, da uzmogne imati Poljsku. Talleyrand se sporazumio s Engleskom i Austrijom, Francuska bude puštena u komisiju, i one tri zaključiše defenzivni savez. Talleyrand je pisao Luju XVIII. »Sada je, Sire, koalicija raspršena i za vazda. Francuska nije više osamljena u Evropi«. Prijetio je čak, da će doći i do rata. Napokon dođe do sporazuma: Aleksandar dobije Poljsku, a ostavi Prusku, koja nije polučila ništa od onoga, što je tražila. Odbili su, da svrgnu saskoga kralja. Prusi su predlagali, da će mu dati u zamjenu za njegovu državu jedno novo kraljevstvo, koje bi se stvorilo na lijevoj obali Rajne; onda su pruski državnici željeli izbjeći neposrednom susjedstvu francuske granice. Izgledalo je povoljno za Francusku, da ima između sebe i Prusije slabu

*) Privremeno je ostavljen napuljskim kraljem Mura, za nagradu, što je ostavio Napoleona, ali nije bio priznat službeno; g. 1815. došli su natrag napuljski Bourbonci; Mura, koji je pokušao, da se natrag vrati, bude uhvaćen i ustrijeljen.

državu, kojom bi upravljao saveznički vladar; ipak je Talleyrand otklonio ovaj uređaj kao protivan legitimitetu i opasan za ravnotežu Njemačke. Prusi se konačno dadoše skloniti da prihvate odštetu, koja se sastojala od četiri komada: sjever Saske sa 782.000 duša; 810.000 duša u Poljskoj; 829.000 u sjevernoj Njemačkoj; 1,044.000 na lijevoj obali Rajne. Prusija je tako protiv svoje volje došla na francusku granicu i imala da brani Rajnu.

U Njemačkoj su domoljubi, koji su radili za »oslobodilački rat« protiv Napoleona, željeli, da se uspostavi staro njemačko carstvo; pruski su državnici predlagali, da se za cara uzme austrijski car; te dvije velike države tvorile bi direktorij, koji bi vladao Njemačkom, Prusija na sjeveru, Austrija na jugu. Austrijski car otkloni ponovni prihvat naslova njemačkog cara i nije htio opće vlade, gdje bi mu valjalo dijeliti vlast s Prusijom. Malim je suverenima ostalih njemačkih država stalo naročito do toga, da sačuvaju suverenost, koju su stekli g. 1806. i nije im bilo stalo do toga, da se nad njima postavi još viša vlast, a naročito ne, da se pokoravaju pruskome kralju, kojega su smatrali samo sebi jednakim. G. 1813., da bi privukli u savez njemačke knezove, obećali su im saveznici ugovorima, da će im ostaviti i njihovu suverenost. Ove suverene države nijesu mogle tvoriti jedinstvenoga naroda. Odustalo se od uspostave carstva, koje je uništio Napoleon; zadovoljili su se time, da se stvori konfederacija (Deutscher Bund), to će reći, vječiti savez između država sa saborom (Bundestag); to je trajna konferencija izaslanika svake države.

Takvo je bilo djelo bečkoga kongresa, gdje su sve evropske vlade bile zastupane. Ono je bilo upotpunjeno g. 1815. iza drugoga pada Napoleonova. Nesamo da su se poduzele mjere, kojima se imala spriječiti Francuska, da opet ne započne rat, tako da su joj uzeli sve, što je osvojila, i podigli protiv nje liniju utvrda; nego se pokušao također spriječiti u buduće svaki rat između vladara. Metternich, koji je onda upravljao drugim državnicima, nastojao je da se prihvati načelo, nepoznato u XVIII. stoljeću, da svi vladari tvore jednu veliku obitelj i da sve vlade imaju interesa da se podupiru protiv svojih podanika i da urede svoje sporove arbitražom. Odlučili su, da će često držati kongrese sa zadaćom, da se uzdrži sporazum među vladama, a u isto doba da se poduzmu mjere protiv nezadovoljnih naroda. To se nazvalo Metternichov sistem. On je djelovao dosta pravilno kroz deset godina; diplomati su držali više kongresa i ugušili više ustanaka;

kongres je poslao jednu austrijsku vojsku, da podupre napuljskog kralja, a jednu francusku vojsku, da podupre španjolskog kralja protiv njihovih podanika.

Ugovori od g. 1815. ostadoše temeljima međunarodnog prava za vrijeme od 40 godina (sve do krimskoga rata); i za to vrijeme nije bilo velikog rata u Evropi. Djelo bečkog kongresa bude razoreno između 1860. i 1870.; ali sačuvao se običaj evropskih kongresa i ideja sudišta za arbitražu, koje bi spriječilo ratove.

Evropa u g. 1815. — Evropa je bila preuređena po četiri savezničke vlasti i u njihovu interesu. U načelu trebala je ona da bude uspostavljena takva, kakva je bila prije revolucije. U zbilji jedina je Francuska bila svedena na svoj teritorij od g. 1792.; sve druge velike države izađoše iz tog preuređenja povećane ili zaokružene na štetu malih država, a naročito na štetu talijanskih republika i njemačkih crkvenih država, koje je Napoleon razorio i koje nijesu nanovo uspostavili. Poljska, rastrgana za vrijeme revolucije, ostala je razdijeljena između triju istočnih velikih vlasti; jedini grad Krakov postade slobodan i nezavisan grad.

Austrija, kao izmjenu za Nizozemsku, do koje joj nije bilo stalo, da je zadrži, zadržala je državu Veneciju, po kojoj se njezin teritorij protegnuo na jugoistoku sve do Jadranstog mora i sezao je do Ticina. Kao izmjenu za svoje posjede, razasute u Schwarzwaldu, zadržala je biskupiju Salzburg, koja se doticala njezine granice na jugozapadu.

Prusija je zadržala poljsku Poznaniju koju je stekla kod diobe g. 1793.; kao odštetu za ostale poljske pokrajine, koje si je prisvojila g. 1795., dobila je provinciju Saksonsku i Rajnsku; zadržala je Westfaliju, koju je dobila kao odštetu za neke male posjede na lijevoj obali Rajne. Tako je imala četiri provincije više, nego g. 1789., a njezin se teritorij protezao ne više u pojedinim komadima, nego u gotovo kompletnoj masi*) po čitavoj sjevernoj Njemačkoj od Rusije do Francuske.

Ruski je car zadržao raskidane pokrajine Poljske i Finske, koju je oteo Švedskoj g. 1809.; uzeo je natrag dio Poljske, što ga je podijelio Prusiji g. 1795., te je od toga načinio kraljevinu Poljsku, kojoj je ostao suverenom.

Engleska nije zahtijevala od Evrope ništa osim otočića Helgolanda; ona je stekla svoju odštetu na račun francuskih i holandijskih kolonija.

---

*) Još su ostale dvije anklave, na istoku Meklenburg, a na zapadu tri države Hanover, Hessen i Nassau.

Između triju istočnih velevlasti (Rusija, Austrija, Prusija) i dviju zapadnih velevlasti (Francuska i Engleska) ostala je centralna Evropa razdijeljena u male države. Njemačka nije više bila ono carstvo bez snage, sastavljeno od tri stotine teritorija, koji su zadirali jedan u drugi, razdijeljeni među tri stotine nesložnih i polusuverenih vlada; ona je iza prolaska Francuza ostala pojednostavljena, oslobođena suverene gospode, sviju crkvenih knezova i gotovo sviju slobodnih gradova; ona je postala ono, što je od nje načinio Napoleon, konfederacija knezova, ali uprava ovih knezova pripadala je Austriji.

Italija je bila iznova rascjepkana u male suverene države: na jugu napuljsko kraljevstvo; u sredini crkvene države i tri vojvodine, Toskana, Parma i Modena; na sjeveru Sardinija, povećana teritorijem Genove, i dvije austrijske provincije, Milanska pokrajina i Venecija, ujedinjene u zajedničku upravu pod imenom lombardijsko-venetsko kraljevstvo. Austrija, gospodarica padske doline, i triju vojvodina, koje su pripadale austrijskim princevima, držala je Italiju u svojoj vlasti.

Njemačka i Italija ostale su tako ono, što su bile već od srednjega vijeka: raskomadane narodnosti. Obadvije su bile pod utjecajem Austrije, koja je imala interesa, da sačuva ovu raskomadanost, jer se više nije željela povećati i jer joj je bilo lakše upravljati slabim državama.

Na Francuskoj su se granici sačuvale dvije male države otkinute od starog njemačkog carstva: Švajcarska, povećana za Ženevu, Neuchâtel i Valais, koja je postala konfederacija od 22 kantona; Holandija, koja je postala kraljevinom Nizozemskom i podvostručila se aneksijom Belgije. Obadvije su bile proglašene neutralnima i stavljene pod zaštitu sviju evropskih vlasti.

Na istoku bila je ukinuta Poljska, a Švedska natjerana na skandinavski poluotok; ali kraljevina Norveška bila je otkinuta od Danske i prisajedinjena kraljevini Švedskoj.

Evropa od g. 1815. bila je uređena kao i Evropa u XVIII. stoljeću tako, da se uzdrži slaboća centralnih krajeva, gdje su se utjecaji velikih vlasti imali držati u ravnovjesju. Ovo uređenje trajalo je pô stoljeća, sve dok ljubav za ravnovjesje nije uzmaknula pred željom za ujedinjenje u Italiji i u Njemačkoj.

Poglavlje X.

Ustavno vladanje u Evropi.

Restauracija u Evropi. — Evropski vladari došavši opet u posjed svojih država g. 1814. trsili su se, da restauriraju, t. j. uspostave vladu, onakvu, kakva je bila prije revolucije. Neki su se htjeli jednostavno vratiti natrag: Sardinski je kralj mislio na to, da razori cestu zvanu de la Corniche, jer je bila djelo Francuza; hesenski je izbornik htio svrgnuti na stari stepen oficire, koji su avansirali za vrijeme njegova odsuća. — U zbilji su restaurirane vlade zadržale jedan dio reforama, učinjenih za revolucije: slobodu agrikulture i industrije, jedinstvo zakona, redovitu administraciju i uopće sve, što se započelo već za prosvijećenog despotizma, a što nije umanjivalo državne moći. Ali postavili su kao načelo, da je revolucija bila nezakoniti atentat i treba uspostaviti apsolutnu monarhiju. Luj XVIII. je nazivao Napoleona uzurpatorom i brojio je godinu 1815. kao 21. godinu svoje vlade.

Ovaj povratak k apsolutnoj monarhiji nazivljemo restauracijom. Od onda su nastala u Evropi dva suprotna načina shvaćanja vlade, teorija apsolutistička i teorija konstitucionalna; u svakoj zemlji su nastale dvije protivne stranke, stranka za apsolutistički sistem i stranka za ustavni sistem (ova se naziva liberalnom). Diferencija između njih nije u obliku vlade, konstitucionalna stranka ne stavlja republiku pred monarhijom; diferencija je samo u principu vlasti.

Teorija apsolutizma je od prilike isto kao što i stara teorija božanskoga prava. — Kralj ima sam svu vlast u zemlji; Bog ju je povjerio njegovoj obitelji i htio je, da se ona predaje od oca na sina. Kralj ima svoja prava iz religije i iz tradicije, a nije ih dobio od svojih podanika; dakle im ne duguje nikakva računa. On vlada, kako smatra dobrim, prema svojoj sa-

vjesti; nije podvrgnut nikakvu pravilu. Sva vlast dolazi od njega; on ima pravo nesamo da upravlja, nego i da stvara zakone i propisuje poreze. U nekim su državama podanici sačuvali običaj da biraju zastupnike, koji su se sabirali u skupštini. Vladari obično nastoje da vladaju u skladu s tom skupštinom, ali ako se vladar i zastupnici ne mogu sporazumjeti, moraju zastupnici popustiti; jer suverenost ne pripada narodu nego vladaru.

Apsolutisti ne priznaju, da bi kralj mogao imati obaveza prema svojim podanicima, zato zabacuju svaki pisani ustav; oni ne prihvaćaju drugog pravila doli tradiciju i kraljevu volju. Kako misle, da religija ulijeva poštovanje prema vladaru, hoće da religiju učine obvezatnom i da crkvi sačuvaju i političku vlast (to se nazivalo »savez prijestolja i oltara«). — Kako goje nepovjerenje prema novinama, koje mogu kritizirati vladine čine, hoće da ih drže pod trajnim nadzorom; oni su redovno pristaše c e n z u r e, koja ispituje sve članke, prije nego dopusti, da budu objavljeni.

Apsolutistička stranka sastojala se u svim zemljama od dvorskih ljudi i činovnika; imala je za sebe najveći dio plemstva, svećenstva i seljaštva. Njezino temeljno osjećanje bilo je stvaranje prošlosti i ljubav za red.

Konstitucionalna teorija polazi iz principa o s u v e r e n o s t i n a r o da. Ona je od prilike teorija engleske parlamentarne vladavine. Ona priznaje kralju pravo da vlada, ali samo po sporazumu s narodom i po snazi ugovora. On nema prava ni da stvara zakone ni da ubire porez ni da bira ministre sam po svojoj volji; on može vladati samo u sporazumu sa skupštinom, koja zastupa narod, pa ako dođe do sukoba između kralja i naroda, kralj treba da se podvrgne, jer suverenost pripada narodu.

Da se zajamče prava naroda, sastavi se pisana k o n s t i t u c i j a (ustav), koja postaje temeljnim zakonom zemlje; kralj i njegovi ministri moraju se obvezati, da će ga vršiti; ako to ne učine, narod ima pravo, da im se opre, a ministri su o d g o v o r n i. Najsigurnije je sredstvo, da se spriječe zloupotrebe vlasti, da se objave publici, pa konstitucionalna stranka zahtijeva slobodu govora, pisanja i sastajanja. Ona zahtijeva i slobodu savjesti, pa čak i jednakost među vjeroispovijestima.

Konstitucionalna je stranka brojila pristaše naročito u gradovima; ona je obuhvaćala građane, radnike, ljude od zakona i spisatelje. Njezino je geslo bilo: n a p r e d a k i s l o b o d a.

Odmah iza restauracije započela je borba između ove dvije stranke; ona se odnosila poglavito na dva pitanja:

1. Liberalci su zahtijevali od vlada, da objave pisani ustav, te tako utvrde prava svojih podanika, a vlade su otklanjale da preuzmu obavezu protivnu pravu i dostojanstvu vladara.

2. Liberalci su zahtijevali slobodu štampe, a vlade su otklanjale, da dopuste publikaciju prevratnim spisima (to su oni, koji su napadali organizaciju društva ili države), i zadržali su cenzuru.

Apsolutisti su g. 1815. bili na vladi gotovo u svim državama evropskim. Oni su progonili pred sudištima opozicionalne spisatelje, zabranjivali su strane knjige i novine i bacali u tamnicu one, koji su ih čitali. U Njemačkoj su se vlade pobojale studentskih udruženja; karlsbadski kongres sastao se naročito zato, da rasprši »Burschenschaft«, da uvede nadzornike po univerzitetima i da zabrani sve studentske skupštine; više studenata bilo je zatvoreno po tvrđavama. — Liberalci su opet uređivali potajna društva i pokušavali urotama i ustancima da obore vladu, ili da je prisile, da dade ustav.

Parlamentarni režim u Engleskoj. — Engleska je zemlja, gdje se parlamentarni režim rodio i utemeljio. Engleske su običaje ostali narodi prihvatili.

Parlamentarni režim bio je u Engleskoj ustanovljen već u XVII. stoljeću i djelovao je već za dva prva kralja Đurâ (1715. do 1760.) od prilike tako, kao u XIX. stoljeću. Ni onda, kao ni danas nije bilo pisanoga ustava nego pravila, što su se običajem ustalila. Smatralo se, da se vlada ima dijeliti među tri vlasti: nasljednoga kralja, kuće nasljednih lordova i donje kuće, koju su tvorili izabrani zastupnici. Smatralo se, da parlamenat nema druge uloge nego da glasuje zakone i budget; smatralo se, da kralj ima birati ministre i vršiti eksekutivnu vlast. On je bio (i ostao je) neodgovoran; uzima se, ako on počini nezakoniti akt, da je bio zlo svjetovan; ministri, a ne on odgovorni su pred parlamentom. U zbilji kralj je uzimao za prvog ministra vođu stranke, koja je imala većinu u zastupničkoj kući; dao mu je za zadaću da izabere svoje drugove i pustio ga je vladati, dogod je imao većinu. Tako je pripadala čitava vlast zastupničkoj kući. Kralj i lordovi služili su samo za ukras.

Pod vladom Đure III. od g. 1760. dalje, a naročito za ratova protiv Francuske, taj se režim promijenio. Kralj je uzeo vršiti svoja prava, birao je ministre po svojoj volji, pače i izvan većine, a otpuštao ih čak i onda, kad ih je većina podupirala; uzeo je prisustvovati ministarskom savjetu i nametati mu svoju volju. —

Stranka whig, koja je vladala od g. 1815., izgubila je definitivno većinu g. 1783. i spala je za vrijeme rata na šezdeset članova. Stranka tory, sklona kraljevskoj prerogativi, pustila je kralju da upravlja politikom; radilo se onda o tom, da se odupru Francuskoj. Mjere protiv kontinentalne blokade stvorene su ne u obliku zakona, nego jednostavnih kraljevih naredaba u savjetu.

Francuska revolucija, koja je prolila krv jednoga kralja, dezorganizirala crkvu, zaplijenila privatni imutak, oborila ustav i krunu, ulila je Englezima toliko straha, da im je bila odvratna svaka promjena; za vrijeme od trideset godina nije bilo u Engleskoj moguće prodrijeti ni s najmanjom reformom. Dok su Francuzi razarali svoj stari režim, Englezi su ustaljivali »staru Englesku«.

Kad se mir uspostavio g. 1815., započeo je dvostruki pokret, da se poluče od vlade reforme na staroj organizaciji i da se opet uspostavi parlamentarni režim, podizanjem ugleda zastupničke kuće i smanjivanjem utjecaja kraljeva.

Zahtjevi za reformama odnosili su se: 1. Na kaznene zakone, koji su djelomično potjecali iz XVI. stoljeća (oni su još sačuvali okrutne kazne žigosanja, zločinačkog stupa i bičevanja; oni su određivali smrtnu kazan za više od 200 delikata; tako je smrtni zločin bilo ukrasti iz izloga vrijednost od pet šilinga, uzeti jednoga kunića iz kuničnjaka ili posjeći drvo); reforma se polučila djelomično g. 1820.

2. Na ekonomski režim, koji je bio organiziran od Cromwella i upotpunjen za vrijeme ratova s carstvom (bilo je zabranjeno puštati u engleske luke druge lađe osim engleskih, takse na stranu robu bile su vrlo visoke i tako zapletene, da je trebao tarif od dvanaest stotina artikla; uvoz žita u Englesku bio je zabranjen, dok žito nije doseglo vrlo visoku cijenu, i ako zemlja nije imala dosta žita za svoj potrošak); reforma je učinjena između 1823. i 1828. godine.

3. Na religiju, koja je bila još podvrgnuta progonima organiziranim u XVIII. stoljeću (katolici su bili isključeni od svih funkcija i nijesu mogli zasjedati u parlamentu, jer se zahtijevala od svakoga, tko je htio vršiti zastupničke dužnosti, deklaracija protiv jedne od katoličkih dogmi). Emancipacija katolika bude odglasana g. 1829.

4. Najteže se polučila reforma izbornog sistema, koji je potjecao još iz XIV. stoljeća. Zastupnici su bili birani jedni od pokra-

jinskih skupština, koje su se sastojale od posjednika čitave jedne pokrajine, a drugi su bili birani od zastupnika izvjesnih povlaštenih starih gradova. Ali niti razdioba zastupnika, koji su se imali birati, niti postupak kod izbora nijesu se promijenili od srednjega vijeka, i tako je režim bio pun zloupotreba i besmislica.

Ponajprije je broj zastupnika bio razdijeljen među stanovnike na veoma nejednaki način. Od 658 zastupnika Irska je birala 100, Skotska 45, Walles 24, a Engleska sama 489. U Engleskoj je deset južnih pokrajina s manje od tri milijuna duša biralo 237 zastupnika, a ostale s više od osam milijuna duša birale su samo 252. Skotska sa 2 milijuna duša slala ih je 45; Cornoualles s 300 hiljada duša slao ih je 44. Nejednakost je naročito upadala u oči kod pokrajina i starih gradova; pokrajine, koje su predstavljale gotovo čitavo pučanstvo, imale su samo 186 zastupnika, gradovi su ih birali 467; pokrajina Middlesex, koja je obuhvatala gotovo čitav London, nije imala više zastupnika negoli stari grad Old Sarum, gdje je ostala samo još jedna obitelj. Većina tih starih gradova imala je smiješan broj izbornika. 46 njih imalo je manje od 50 izbornika; 19 njih manje od 100, 46 manje od 200; a 34 napušteni već od srednjega vijeka nijesu više ni imali izbornog tijela; te su bili razrušeni gradovi: Baralston je imao jednu kuću, Gatton bio je samo park, Dunwich je bio pod vodom više stoljeća, a svi su ipak slali i dalje svoje zastupnike (obično dva). Naprotiv gradovi osnovani od XVI. stoljeća među ostalima Liverpol i Manchester, koji su imali više od 100.000 duša nijesu bili zastupani. Sračunalo se, da su g. 1793. bila u zastupničkoj kući 294 člana, izabrana od izbornih tijela i manje od 260 izbornika i da je većina bila izabrana s manje od 15.000 glasova.

Odakle je proizlazilo, da zastupnici, barem onih gradova nijesu bili pravi zastupnici naroda; oni su uistinu bili izabrani od vlasnika staroga grada ili od vlade. Od 458 mjesta 424 bila su tako na raspolaganju 252 gospodara ili vlade. Ovi su se gospodari smatrali vlasnicima tih mjesta, na koja su dali birati zstupnike; kad ih nijesu čuvali za sebe i za svoju djecu, davali su ih svojim kreaturama. G. 1829. vojvoda Newcastle, vlasnik velikoga staroga grada Newark, prisilio je jednoga zastupnika grada da dade demisiju i iznio je svoga kandidata stanovnicima, koji su svi bili njegovi zakupnici; 587 njih usudilo se glasovati za protivnika i svi su bili otpušteni. Netko se potužio u komori; vojvoda odgovori: »Zar nemam sa svojim vlasništvom činiti, što hoću?« — Često su se prodavala mjesta; koncem XVIII. stoljeća mnogo

si je parvenu-a, koji su se obogatili u Indiji (nabobi) ili u trgovini, dopustili luksus, da imaju mjesto u parlamentu; bila je zato i kupovna cijena, koja je rasla i padala.

Čak i u pokrajinama i starim gradovima, gdje su izbornici bili nezavisni, bilo ih je redovito smiješan broj. U čitavoj Skotskoj bilo je samo 2500 izbornika; jedna pokrajina ih je imala 9, jedna druga 21, ali je samo jedan stanovao u zemlji. Jednoga dana na skupštini, koju je održao šerif, da obavi izbor u pokrajini Bute, došao je samo jedan izbornik: on zauzme predsjedništvo, proglasi sjednicu otvorenom, pozdravi skupštinu, odgovori u njezino ime, održi govor u prilog svojoj kandidaturi, stavi se na glasanje i bude izabran jednoglasno.

Izbor se obavljao još u starim formama. Kandidati su se uspinjali na povišeno mjesto i držali govore usred buke i meteža, jer je običaj bio, da se izbornicima daje piti i da izbornici obiju stranaka dođu manifestirati; često je došlo do tučnjave. Svi su se izbornici sastali pod vedrim nebom, ali često se u masu uvuklo i mnogo ljudi, koji nijesu bili izbornici; šerif je dao, da se glasa dizanjem ruku, i onda je objavio rezultate. Ponajčešće je rezultat bio poznat unaprijed, jer je bio samo jedan kandidat; kad ih je bilo više, ako je protivnik zahtijevao, moralo se pristupiti glasovanju (p o l l); svaki je izbornik došao i na glas rekao ime svoga kandidata i to se zapisalo; taj postupak je trajao katkada više nedjelja.

Od XVIII. vijeka stali su se tužiti na izbornu korupciju, a ona se još i povećala bogatstvom; komora, koja je imala zastupati narod, zastupala je samo gospodske obitelji i veliki imutak. Whigsi su zahtijevali reformu gotovo svake godine, počevši od 1808.; ali stranka tory, koja je zadržala većinu od 1783.—1830., odbijala je uvijek taj projekat.

Whigsi su nastojali da predobiju za reformu široku publiku. Doonda se građanstvo samo malo zanimalo za politiku; sjednice parlamenta bile su tajne, a novine još malo raširene. Ali je došlo do velike promjene koncem XVIII. stoljeća; gradsko se žiteljstvo silno povećalo, otkad se industrija obnovila pomoću strojeva, i stvorila se publika, željna novosti; od g. 1769.—1792. osnovano je šest velikih dnevnih novina, koje su počele donositi vijesti o onome, što se zbivalo u komori. Broj prodanih eksemplara na godinu, koji je g. 1753. iznosio 7 milijuna, dignuo se 1801. na 16, a 1821. na 25 milijuna. G. 1808. i 1809, utemeljene su dvije velike

revije.*) Godine 1801. počela je publikacija parlamentarnih izvještaja. — Iza g. 1815. stranke su počele agitirati u javnom mišljenju, držeći pod vedrim nebom velike političke skupštine (meetings), gdje su govornici govorili s povišenog podija ili s kola (to je bio običaj, preuzet od sekte metodista). Prije ili poslije ovih skupština išli su redovi pristaša stranke ulicama, noseći zastave i proklamacije. Zatim su se organizirala politička udruženja, kojih su članovi platili neki prinos i imenovali odbor u propagandu neke reforme; g. 1823. katoličko udruženje za aboliciju testa; g. 1830. Birminghamsko udruženje za izbornu reformu. Tako su se u Engleskoj organizirale dvije nove sile,**) štampa i javno mišljenje, koje su pravile protutežu kralju i velikoj gospodi te vratile većinu whigsima i uspostavile ugled parlamenta. Danas ne bismo mogli shvatiti parlamentarnog režima bez novina i bez javnog mišljenja. Veli se za glavne engleske novine Times, da je četvrta vlast; veli se također, da je javno mišljenje suvereno.

Ova preobrazba običaja dovela je napokon do izborne reforme g. 1832. Kralj Đuro IV., koji tvrdoglavo nije htio nikakve promjene, umr'o je 1830. Whigsi, sjedinjeni s nezadovoljnim toriesima imali su većinu; oni su zahtijevali reformu. Glava ministarstva tory bio je stari general, pobjednik kod Waterloo-a, vojvoda Wellington. On se uspne na tribunu i izjavi »da nije ništa čuo, što bi dokazalo, da sistem reprezentacije mora biti promijenjen; on ide i dalje, kad bi mu tko dao zadaću da stvori zakon za koju zemlju, on ne bi našao bolje forme od sadanje, jer je ljudska narav nesposobna, da dosegne takvu odličnost«. Iza ove izjave zastupstvo je odglasalo protiv ministarstva, koje je odstupilo. Ministarstvo whig, koje ga je naslijedilo, trebalo je dvije godine, da dobije reformu; iznijelo ju je tri puta.

Reforma od g. 1832. bila je kompromis; nijesu htjeli ustanoviti regularan sistem, koji bi se osnivao jedino na broju stanovnika.

Zadržan bi postupak javnog glasanja, odlučeno je samo, da skrutinij ne može trajati više od dva dana.

Zadržan bi isti broj poslanika (658) i dvije kategorije zastupnika pokrajina i starih gradova; zadovoljili su se time, da uzmu

---

*) Edinbourgh-Reviero, osnovana po Whighsima, a Auarterly-Reviero, osnovana po Toriesima.

**) Dugo vremena predočivali su si život engleski jednakim u XVIII. kao i u XIX.: razlika je, što su se u XVIII. stoljeću poslovi obavljali gotovo potajno, a sada se obavljaju javno. Nova je javnost.

starim gradovima jedan dio njihovih mjesta, pa ih daju pokrajinama. 56 porušenih gradova s manje od 2000 izgubilo je svojih 111 zastupnika. 30 starih gradova s manje od 4000 duša dobilo je samo po jednog zastupnika mjesto 2, a dva stara grada dobila su tri. Tako su dobili 143 mjesta, koja su nanovo razdijeljena; 65 ih je dano pokrajinama (koje su mjesto 94 imale sada 159), 44 su dana 22 velikim gradovima, koji dosad nijesu bili zastupani, a 20 je dano 20 srednjih gradova; a ostatak bude razdijeljen između Irske i Skotske.

Izborno pravo je ostalo privilegij sačuvan za one, koji su imali zemljišni prihod; ograničili su se na to, da proširе taj privilegij, davajući pravo glasa u pokrajinama svim pojedincima s prihodom od 40 šilinga i svima zastupnicima s prihodom od 50 funti, u starim gradovima svakom stanaru sa stanarinom od 10 funti.

Ova je reforma povećala za 50% broj izbornika; mjesto jednog izbornika na 32 stanovnika, dolazio je sada jedan na 22. Novi izbornici bili su naročito zakupnici i trgovci. Radnici su još ostali isključeni od prava glasa.

Mnogi su bili nezadovoljni i stvorili su veliko radničko udruženje. Već g. 1816. i 1819. jedna je stranka, koja se nazivala radikalnom, pokazivala volju da zahtijeva opće pravo glasa; g. 1837. preuzeše nezadovoljni radnici program radikala i sastaviše jednu peticiju na parlamenat, u kojoj su razlagali zahtjeve svoje stranke; to su oni nazvali karta naroda. — Ova je zahtijevala, da svi stanovnici imaju pravo glasovati i biti izabrani za članove parlamenta; da se zastupnicima daje odšteta, da zemlja bude razdijeljena u jednake izborne kotare i da se glasuje tajno, predavanjem glasovnice, mjesto da se zapisuje u javni popis. — Šartisti (pristaše Karte) tužili su se i na bijedu naroda. »Engleski ustav«, govorili su, »znači za nas samo prisilni rad ili smrt od gladi«. Držali su velike skupštine noću s oružjem i defilirali bakljama; tri puta (1839., 1843., 1848.), dali su potpisati veliku peticiju, na kojoj su sabrali oko tri milijuna potpisa. Ali nijesu ništa polučili od parlamenta. Istom g. 1872. uvelo je ministarstvo Gladstone tajno glasovanje.

Zastupstva izabrana iza reforma bila su pokornija javnom mišljenju, više su se brinula za interese narodne mase i bila su radinija. Tiskanice komore, koje su od g. 1824. do g. 1832. tvorile prosječno 31 svesku, dosegle su počevši od g. 1832. prosječno 50 svezaka. Parlamentarne rasprave bile su bolje poznate publici; stari

zakon, koji je zahtijevao, da budu tajne, nije bio ukinut, ali uveo se običaj, da se stenografski izvještaj publicira po novinama, pa je sagrađena i tribina za novinare. Što se tiče glasovanja zastupnika, koja je bila zabranjeno odati javnosti, njih od g. 1836., komora sama publicira.

U isto vrijeme snižena je cijena novinama, otkad je ukinuto frankiranje (prodavale su se po jedan penny); pomoću željeznica i pošte one su mogle prodrijeti brzo posvuda; svaki dan se znade u čitavoj Engleskoj, što se dogodilo veče prije toga u komori. Novine su ostale malobrojne (7—8 od prilike u Londonu), ali one se prodaju u vrlo visokom broju primjeraka, a to svakoj od njih znatno povećava moć. Meetingi su postali gušći, udruženja jača i bolje organizirana.

Ništa se nije promijenilo u formi, nikakav ustav nije bio napisan, obje kuće su nastavile raspravljati po istim običajima, akti se sastavljaju po istim formulama.

Predsjednik nosi još uvijek vlasulju, uz njega je glasnik, koji na stol polaže masu grbova; zastupnici i dalje govore sa svoga mjesta. Ali što je politički postao aktivniji, tim se povećala važnost donje kuće; lordovi su se manje usuđivali opirati poslanicima, koji su zapravo zastupali narod. Većina lordova i ne prisustvuje sjednicama svoje kuće, često ih ne ima niti 15, obično prihvaćaju bez otpora zakone prihvaćene od donje kuće. Kralj je zadržao svoju prerogativu, u njegovo se ime uvijek vrše svi akti vlade, on ima uvijek pravo da izbere svoje ministre i da raspušta komoru. Ali danas je ukorijenjen običaj, da kralj mora izabrati za ministre vođe većine i da ministri svi skupa odstupe, čim jedan od njih ima manjinu. Kraljica Viktorija, koja je došla na prijestolje g. 1837., nikad nije odstupila od tog običaja, pa nije vjerojatno, da bi mu se koji kralj mogao oprijeti u budućnosti.

Od godine 1832. vlast je dakle uvijek zavisjela o većini komore, to će reći neizravno od volje izbornika; ona je dakle prešla u druge ruke kod svake promjene javnog mišljenja. Od g. 1715. do g. 1832. obadvije su stranke whigsi i toriesi držale ministarstvo svaka kroz pola stoljeća; između g. 1832. i g. 1896. svaka je stranka pala devet puta i povratila se deset puta. Obadvije su bile organizirane tako, da su ostale ujedinjene u opoziciji kao i na vladi, svaka ima svoga priznatog vođu (leader), koji je postajao prvim ministrom, kad je stranka bila na vlasti, i svaka je stranka imala svoje ministarstvo uvijek spremno.*)

*) Iza god. 1832. uzela je stranka tory ime konservativne, a stranka whig ime liberalne stranke.

Tako se je upotpunio u Engleskoj u XIX. stoljeću klasični parlamentarni režim, koji se započeo u XVIII. stoljeću; tako su se ustanovili svi temeljni običaji, koje smo u Evropi navikli promatrati kao nerazdvojive s takvim režimom.

Ima samo jedan nasljedni suveren, u čije se ime vlada zemljom, ali koji ne vrši nikakve vlasti. »Kralj kraljuje, ali ne vlada«. (Le roi règne, il ne gouverne pas).

Parlamenat se sastoji od dviju kuća (komora), ali nebirana komora (gornja kuća) ima samo vlast da ratificira i nadzire vladanje ministara.

Ministarstvo se bira od stranke, koja ima većinu u komori, a glava mu je vođa stranke (u Engleskoj nije službeno ime ministarstvo; ministarstvo se sastoji od 3 dostojanstvenika, 5 državnih tajnika i od predsjednika nekih ureda).

Ministri raspravljaju zajedno u vijeću o mjerama, koje treba prihvatiti, i kad je većina ministarstva stvorila neku odluku, svaki ministar mora da je podupire ili da odstupi.

Ministri su odgovorni pred komorom; nesamo, da ih ona može staviti pod optužbu, nego čim ona glasuje protiv jedne mjere, koju oni zahtijevaju, oni daju svoju demisiju, Oni su solidarno odgovorni, svi moraju odstupiti najednom, čim jedan od njih ima manjinu.

Čim se zastupstvo sabralo, sluša prijestolni govor, gdje ministarstvo obrazlaže u ime kraljevo stanje zemlje i označuje svoju politiku; zastupstvo odgovara adresom, u kome odražava svoje osjećaje. Svake godine glasuje komora proračun za iduću godinu; nijedan porez ne može se ubrati, prije nego je bio odglasan; otklon poreza je oružje, koje bi komori dopustilo sigurno da obori ministarstvo, ako bi ovo tvrdoglavo ostalo bez većine. — Kod svakoga nacrta zakona ili kredita ministarstvo može postaviti komori pitanje povjerenja, to će reći izjaviti, da će odstupiti, ako mu komora ne da većine. Komora opet može posvjedočiti svoje nezadovoljstvo, ako stavi na dnevni red izjavu nepovjerenja. Poslovi, koji se imaju obaviti u svakoj sjednici, određeni su unaprijed dnevnim redom; ali prije nego započne rasprava, svaki zastupnik ima pravo da pita ili interpelira ministarstvo; interpelacija se svršava glasovanjem komore, koja izjavljuje, da prelazi na dnevni red. Ali često ona izražava svoje mišljenje o interpelaciji rečenicom, koja dolazi prije formule: prelazi se na dnevni red, pa ako je to mišljenje nesklono ministarstvu, ono treba da odstupi.

Kad ministarstvo dobije manjinu, ima pravo da traži od kralja raspust komore; na taj način čini izbornike sucima između zastupnika i vlade. Ministarstvo ostaje na mjestu za vrijeme izbora. Ako mu nova komora ne da većine, mora se povući; smatralo bi se državnim udarom raspust komore, koja je ponovno izabrana, budući da se narod za nju izjavio, a narod je suveren. (U Engleskoj traje po zakonu ustanovljeni rok za parlamenat 7 godina; ali običaj je, da se komora raspusti prije toga roka. Nijedna komora nije zasjedala dulje od 6 godina).

Obično su ministri, koji predlažu komori zakonske osnove; ali i svaki zastupnik ima pravo da predloži ili osnovu ili a m e n d e m e n t e; to je p a r l a m e n t a r n a i n i c i j a t i v a.

Svaka mjera, prije nego se ona raspravlja u javnoj sjednici, mora biti ispitana od o d b o r a (često tvori čitava komora odbor, no u tom slučaju se samo raspravlja, a ne glasuje). Drugi odbori se sastoje od nekoliko članova, koje označi predsjednik.*)

O svakom zakonskom nacrtu mora se raspravljati u tri maha, u tri č i t a n j a i svaki članak valja odglasati posebno svaki put; osim ako je komora odglasala p r e š n o s t (onda je dosta jedno čitanje).

Da jedna odluka ili glasanje vrijedi, treba da jedan razmjer zastupnika, k v o r u m, prisustvuje sjednici i sudjeluje kod glasovanja.

Osnova, koju komora odglasa, postaje zakonom, istom kad je odglasa gornja kuća i potpiše kralj. Ali nije običaj, da kralj odbije svoj potpis.

Sav je ovaj mehanizam organiziran u Engleskoj pod režimom p r e v a g e između dviju stranaka; on je funkcionirao uredno, jer su bile samo dvije stranke, koje su vrlo štovale stare običaje i bile spremne da odstupe svoje mjesto protivnoj stranci, čim se promijeni većina. Ove dvije stranke su kao dvije ustanovljene vlade, između kojih izbornici biraju, a da ne mogu izaći iz te alternative.

Nikakva nagla promjena nije dakle moguća, a nijedna od obadviju stranaka ne može predugo zloupotrebljavati svoju vlast, jer zloupotrebe ozlovoljuju izbornike i nagone ih u protivnu stranku. Zato se smatrala igra ravnovjesja između dviju stranaka kao temeljni uvjet parlamentarnog režima.

---

*) U evropskim zemljama, koje su prihvatile parlamentarni režim, odbore bira komora, razdijeljena u sekcije. Ovaj je sistem upotrijebljen u Francuskoj već g. 1789.

Karta od g. 1814. i restauracija u Francuskoj. — Bourbonci, vrativši se na vladu u Francuskoj g. 1814. obećali su, da će stvoriti ustanove revolucije i carstva. U društvo se nije diralo, ono je ostalo demokratsko. Francuzi su imali biti jednaki pred zakonom i pripušteni svim službama; stare povlastice ostale su ukinute, a narodna su dobra ostala njihovim novim posjednicima. Nije se diralo u administraciju, ona je ostala centralizirana; sve javne službe, financije, pravda, administracija, policija, vojska, pače i razdioba na departemente ostalo je kao iza revolucije; kreacije Napoleonove, zakonik, počasna legija, francuska banka i univerzitet, ostale su sačuvane. Narod se podigao protiv carstva s povikom: »Dolje vojničke konskripcije i porezne daće!«. Trebalo je proglasiti ukinutima ove dvije omražene institucije; na mjesto njih stvoreni su r e k r u t i r a n j e i n e i z r a v n i p o r e z i.

Francuska je tako bila već g. 1814. providena socijalnom i administrativnom organizacijom, koja se odonda nije promijenila i koja je stvorila solidan temelj francuskog života. Ali ona nije još imala poput Engleske pravilnoga mehanizma vlade; trebalo joj je ustanoviti pravila, po kojima će se dijeliti vlast, d a t i u s t a v, kako se govorilo, i prožeti njime običaje. Zato je trebalo 60 godina (1814.—1875.). Prvi ustav datira od g. 1814. Saveznički suvereni i francuski državnici, neprijatelji Napolenova apsolutizma divili su se engleskom parlamentarnom režimu, koji im se činio najliberalnijim od sviju vlada; oni svjetovahu Luju XVIII. da ga uvede u Francusku. Senat je čak i sastavio jedan ustav, koji je postavio načelo narodne suverenosti: »Francuski narod poziva s l o b o d n o na prijestolje Luja Stanislava-Xavier-a, brata p o s l j e d n j e g a kralja. Kad narod prihvati ustav, kralj će morati na nj priseći i potpisati ga, p r i j e nego bude proglašen kraljem«.

Novi kralj otkloni ratifikaciju ovoga ustava; htio je najprije da zasjedne na prijestolje, i istom kad su ga priznali kraljem, dao je redigirati ili sastaviti novi akt. On je hotimice izbjegavao ime ustav (constitution) i prihvatio je jedno ime iz srednjega vijeka, K o n s t i t u c i o n a l n a k a r t a; sam on uzeo je naslov Luj XVIII. po m i l o s t i B o ž j o j kralj Francuske, datirao je kartu d v a d e s e t i p r v o m g o d i n o m s v o j e v l a d e i upotrijebio je izraz: p o d j e l j u j e m o i d o p u š t a m o (faisons octroi et concession). Sve su ove forme bile izabrane, da označi, kako u kraljevim očima nijedna francuska vlada iza smrti Luja XVI. nije bila zakonita; pravi suvereni bili su njegov nećak Luj XVII. i iza nećakove smrti on sam; vlast mu je pripadala po bo-

žanskom pravu nasljedstvom, a bila je to apsolutna vlast, koju je jedini on imao pravo da dobrovoljno ograniči jednim aktom. To je značilo, da u Francuskoj suverenost pripada kralju, a ne narodu. Odatle nezadovoljstvo liberalne stranke.

Ali pod apsolutističkim formama karta od g. 1814. uvodila je ustavni režim: ona je prenosila u Francusku engleske političke običaje, kako ih je provodila stranka tory. Vlada je bila podijeljena između tri vlasti: između kralja i dviju komora. Kralj je imao eksekutivnu vlast, imenovao je i opozivao ministre i imao je pravo da raspusti komoru; ministri bijahu odgovorni. Gornju kuću su tvorili p a i r - o v i, koje je imenovao kralj, a čast im je ostala nasljedna kao i lordovima; gornja je kuća ratificirala zakone. Donja kuća je bila birana, ona je glasovala zakone i proračun; pairovi i zastupnici nijesu dobivali nikakve odštete. — Štampa je bila slobodna kao i u Engleskoj. To je bio engleski režim točno kopiran, čak i u detaljima (prijestolni govor, adresa komore, komisije i t. d.).

Karta je ostavljala neriješena dva praktična pitanja, koja su imali urediti zakoni: 1. kako će se birati komora; 2. kako će se urediti sloboda štampe? Ovi zakoni, budući da nijesu spadali u kartu, mogli su se uvijek iznova staviti u pretres.

I sam engleski režim u doba, kad je služio za uzor, bio je još nesiguran u jednom pitanju: koja su prava kralja nasuprot komori? je li on obvezan uzeti ministre iz većine? Pitanje nije još bilo riješeno ni u Engleskoj, a još manje je bilo riješeno u Francuskoj.

I tako su od g. 1814. do 1835. izborni zakon, zakon o štampi i vlasti kraljevoj bila velika bojna polja u parlamentu.

Za izborni režim i štampu kao i za ustav uzeli su francuski državnici svoj uzor u Engleskoj.

Nije bilo ni govora o tome, da se dade svima Francuzima pravo birati zastupnike, jer je revolucija stvorila strah pred općim pravom glasa; tako opasno pravo, kao što je birati zastupnike, smjelo se povjeriti samo malenom broju izabranih ljudi; o načelu, po kome bi se imao taj izbor stvoriti, nije bilo krzmanja, to se učinilo na sreću kao i u Engleskoj, jer je o tom imao odlučiti izravni porez; c e n z u s je postao (sve do 1848.) mjerom za pravo glasa i jedini izbornici bili su oni, koji su plaćali porez. G. 1814. ustanovila se za cenzus vrlo visoka brojka: da budeš izbornik, trebalo je plaćati 300 franaka izravnog poreza, a 1000 fr., da možeš biti biran. Izbornici su se sastajali u glavnom mjestu de-

partementa ili arrondissementa. Taj je režim trajao sve do godine 1830.; za to vrijeme nije bilo više od 110.000 izbornika za stanovništvo od 25—30 milijuna duša. Francuzi su bili razdijeljeni u dvije klase: u masu naroda, isključenu od svakog političkog prava i u porezovnike, koji su imali povlasticu, da sami zastupaju čitav narod (porezovnike su iza g. 1830. nazivali les p a y s l é g a l, t. j. zakonita zemlja; pred političkim zakonom oni su uistinu tvorili čitavu zemlju).*)

Politička štampa bila je uređena na engleski način; svaki je broj morao nositi marku od 5 cent., pošiljka poštom stajala je onda 10 centima; prodaja po broju bila je nepoznata, postojali su samo pretplatnici. Novine su dakle bile skupi luksus, sačuvan za građanstvo; g. 1830. imalo je samo 60—70 hiljada pretplatnika; narod nije čitao; on je živio u potpunom nepoznavanju političkog života, koji je ostao privilegij građanstva. Da se osnuju novine, trebalo je položiti visoku jamčevinu; tako je bilo samo vrlo malo novina, tri ili četiri od svake stranke; svaka je imala na svoje čitaoce tim moćniji utjecaj. Njezin je utjecaj još povećavalo to, što prema engleskom običaju članci nijesu nosili potpisa. Stisnuta u ove uske granice štampa je bila proglašena slobodnom, kao i u Engleskoj, ali joj je bilo zabranjeno napadati kralja ili ustav.

Tako je bio u Francusku prenesen engleski politički režim. Ali nijesu se mogli prenijeti i običaji engleski, i stranke su se sasvim drukčije organizirale nego u Engleskoj. Francuski poslanici, koje je bilo teže disciplinirati, nijesu se htjeli svrstati u dvije stranke; oni se sabraše u više malih g r u p a; grupe su u Francuskoj bile kao i stranke u Engleskoj glavne crte političkog života. Kako je svaka grupa provodila svoju politiku i htjela imati svoju vlast, bio je engleski sistem vage (njihala) neprovediv; osim ako bi jedna grupa sama imala većinu. Nije se znalo, kako bi se mogao naći vođa većine, koji bi ustanovio ministarstvo. Ministarstvo se moglo držati samo istodobnom potporom od više grupa, ali i ovi kompromisi dali su mu samo kratkotrajnu eksistenciju, jer su sve grupe izvan vlade mogle stvoriti k o a l i c i j u i srušiti ministarstvo glasujući protiv njega. To je bila za ministre velika napast, da podmite ili uplaše izbornike, pa da ovi izaberu sigurnu većinu. I tako je u Francuskoj vlada uvijek, mnogo više nego u

---

*) Glavna je razlika bila u primjeni općeg načela, da jedino imutak daje pravo glasa; engleska izborna f r a n c h i s e čak i prije 1832., bila je mnogo manja, nego francuski c e n s; s manje stanovništva; politički život nije bio tamo isključivo građanski.

Engleskoj vršila izborni pritisak, a imala je i više sredstava, da to učini, jer su iza Napoleona svu vlast u pokrajini vršili vrlo brojni činovnici, koji su zavisjeli o ministrima.

Parlamentarni režim trebao je također dosta umjerenih stranaka, koje će poštovati običaje, što tvore ustav. Činilo se godine 1814., da će karta biti prihvaćena od svih; ispoređena s Napoleonovim režimom ona je izgledala vrlo liberalna; Bourbonci bili su nesumnjivo familija, koja je donosila tako željeni mir. Vladino osoblje nije se promijenilo, Luj XVIII. zadržao je Napoleonove ministre, 84 senatora i čitavu komoru; činilo se, da se nova Francuska pomirila sa starom Francuskom u parlamentarnom režimu.

Nespretnost Bourbonaca i povratak Napoleonov učiniše pomirenje nemogućim. I ne dirnuvši ni u jednu od novih ustanova, Bourbonci su dopustili, da njihovi prijatelji emigranti uzmu takav ton, koji je zapanjio ili pozlijedio sve ljude, kojima je bilo stalo, da se održi novo stanje stvari; ozlovoljelo je i nove posjednike narodnih dobara, plemiće carstva, činovnike, oficire i seljake. Naročito je vojska bila razdražena, što su im dali pola plaće, a vojnici, što su izgubili trobojnicu, koja je bila nadomještena bijelom zastavom.

Zato je Napoleon, kad se vratio u Francusku, imao za sebe vojsku i seljake, i parlamentarni režim karte bude oboren. Jer je Napoleon imao potporu republikanaca, uveo je ustavnu vladu, koju je dao odobriti općim glasanjem. Iza Waterloa-a i ovaj je režim pao, a karta je bila uspostavljena. Ali ova revolucija od Sto dana ostavila je neizbrisivih tragova. Razdraženi rojalisti progonjali su ljude, koji su se pridružili Napoleonu i mislili na to, da unište djelo revolucije. Pristaše novih ustanova imperijalisti i republikanci složili su se iz mržnje na rojaliste zajedno oko trobojne zastave; Napoleon, na koga su republikanci mrzili kao na tiranina, bio je smatran braničem revolucije protiv Bourbonaca, koji su htjeli povratiti stari režim.

Tako su se stvorile u Francuskoj dvije ekstremne stranke: ultrarojalisti (nazivani les ultras) koji su govorili o uspostavi starog režima, apsolutne vlasti kraljeve, i plemićkih i svećeničkih povlastica; republikanci-bonapartisti (oni su se nazivali liberalna stranka), koji su željeli pad Bourbonaca. Nijedna od tih dviju stranaka nije respektirala Karte; liberalci su bili revolucionarna stranka, oni nijesu zahtijevali kao whigsi, liberalne reforme, nego su bili spremni i da obore monarhiju, što ju je stvorila konstitucija; ultrarojalisti su bili reakcionarna stranka,

jer se nijesu ograničili poput tories-a, da otklanjaju ovaku reformu; oni su se htjeli povratiti k jednom oborenom režimu, koji se nije mogao uspostaviti bez revolucije.

Između ovih dviju, ustavu neprijateljskih stranaka, stvorile su se dvije ustavne grupe, umjereni rojalisti (d e s n i c a), pristaše toga, da se održi stanje stvari, kakvo jest, poput tories-a, i liberalni rojalisti (d o k t r i n a r c i), koji su bili pristaše vlade na engleski način.

G. 1815. obavljen je izbor za vrijeme invazije i bijeloga terora, pa su ultrarojalisti dobili većinu u komori (l a C h a m b r e i n t r o u v a b l e); ona je zahtijevala, da se narodna dobra vrate svećenstvu, da se državni dug zaniječe, da se liberalni činovnici svrgnu, a univerzitet ukine. Kralj je bio protiv njih; doktrinarci, da spase djelo revolucije, zauzeše stanovište protiv komore, a za kraljevu vlast. Komora je zahtijevala, da kralj uzme ministarstvo iz većine. Doktrinarci su tvrdili, da je kralju slobodno birati svoje ministre. Royer-Collard rekao je g. 1816.: »Onoga dana, kad bi vlada sastojala samo od većine u komori i kad bi bilo ustanovljeno, da ona može svrgnuti kraljeve ministre, bilo bi to nesamo konac ustava, nego i neovisnog kraljevstva. Toga bismo dana imali republiku«. Komora je htjela sniziti cenzus na 50 fr., a to bi stvorilo 2 milijuna izbornika. Doktrinarci su bili za održanje cenzusa sa 300 franaka, jer su za obranu slobode imali više povjerenja u visoku buržoaziju nego u male posjednike. Luj XVIII. se oslobodio ultrarojalista raspustivši naglo komoru i izdavši uredbu, koja je natrag uvodila izborni zakon od g. 1814. Ustanove su bile spasene; ali narod je ostao odalečen od politike i kralj je zadržao vladu; a to je spriječilo, da dođe uistinu do parlamentarnog režima.

Između g. 1816. i 1829. ustav je funkcionirao u redu; liberalci su agitirali po zemlji, organizirali potajna društva i vojničke urote, pisali pamflete i manifestirali, ali u komori su imali samo nekoliko zastupnika; i ultrarojalisti su tvorili samo malenu grupu. Oba ustavna centra tvorila su gotovo čitavu komoru; ministarstvo, izabrano od kralja imalo je potporu većine, — ministarstvo Decaze su podupirali doktrinarci, od g. 1816.—1820. (to je bila perioda liberalnih reforama), — ministarstvo Villèle podupirala je desnica od g. 1820.—1827. (reforme stadoše, komora je odglasala čak i neke reakcionarne zakone, od kojih su nekoliko njih zabacili pairovi). G. 1827. svi se neprijatelji ministarstva Villèle složiše i

zadobiše većinu u komori (260 protiv 70); Karlo X. nije htio ministarstva ljevice, nego ga je uzeo iz desničarskog centra (Martignac), komora mu dade manjinu.

Režim restauracije propao je u sukobu između dviju ekstremnih stranaka. Karlo X. nije dopuštao parlamentarnog režima. »Volio bih«, govorio je »piliti drva, nego biti kralj uz uvjete engleskog kralja«. »U Francuskoj v l a d a k r a l j, on pita za s a v j e t komore, uzima ozbiljno obzir na njihovo mišljenje i na njihove predstavke; ali kad ga to ne uvjerava, mora se vršiti n j e g o v a v o l j a«. G. 1829. uzeo je ministarstvo ultrarojalista (Polignac), kome su bile neprijatelj sve ostale stranke; komora se izjavi protiv njega adresom 222 zastupnika. Kralj je zadržao svoje ministre, a komoru raspustio. Nova komora, izabrana god. 1830. bila je još veći neprijatelj. Karlo X. htio je učiniti ono, što je uspjelo Luju XVIII. g. 1816. Članak 14. Karte glasio je: »Kralj će moći izdati nužne naredbe za izvršenje zakona i sigurnost države«. Karlo X. izda tri naredbe, raspusti novu komoru, prije nego se sastala, promijeni izborni zakon i ustanovi cenzuru novina (jul. 1830.). Opće je mišljenje bilo, da je kralj prekoračio svoju vlast i da naredbe imaju biti pravi zakon, pa kako nijesu odglasane od komore, da su nezakonite. Pariski novinari potpisaše protest, a zastupnici, prisutni u Parizu odlučiše se na z a k o n i t i o t p o r. Ali ova zakonita sredstva nijesu mogla biti jača od vlade s oružanom silom.

U Parizu se stvorila republikanska stranka, sastavljena od radnika i studenata, mala brojem (8—10.000 ljudi), bez poslanika, bez novina, ali sređena i oružana. Oni su podigli revoluciju od g. 1830.; oni uzeše oružje, podigoše barikade*) u uskim ulicama na istoku Pariza i izvješiše trobojnu zastavu. Vlada nije očekivala pobune i imala je u Parizu samo 11.000 vojnika. Ustaše osvojiše grad za tri dana; Karlo X., prestrašen, nije ni pokušao da ga opet osvoji, nego je otišao opet iz Francuske. Zastupnici, koji su se sastali u Parizu za vrijeme borbe, pošto su pregovarali s Karlom X., radije uzeše novu kraljevsku familiju, pa prihvatiše vojvodu Orleanskog, koji je obećao, da će prihvatiti trobojnu zastvu i braniti parlamentarni režim. Trobojna je zastava ostala popularna, svi je gradovi izvjesiše, a Louis-Philippe bude priznat bez otpora.

Karta od g. 1830. i julska monarhija. — Revolucija od godine 1830. učinjena je u ime narodne suverenosti. Novi kralj ju je pri-

*) Oni su već g. 1827. načinili barikade, prve iza vremena Fronde (za vrijeme revolucije nije bilo barikada).

hvatio; on se dao nazvati Louis Philippe I., kralj Francuza po milosti Božjoj i po narodnoj volji. Trebalo je načiniti novi ustav, a to je bila Karta od g. 1830. Ona nije bila podijeljena narodu, po volji kraljevoj, nego je bila ustanovljena od naroda i prihvaćena od kralja, koji se zakleo, da će je štovati. Članak 14., na koga se Karlo X. pozivao, bude ukinut. Cenzura štampe bude zabranjena zauvijek. Komora dobije pravo da bira svoga predsjednika. Karta je obećavala zakone o poroti, narodnoj gardi, administraciji i slobodi obuke. Ona bude popunjena dvjema zakonima od g. 1831.: Kuća pairova, koja je bila nasljedna, bude učinjena doživotnom; izborni cenzus bude snižen od 300 na 200 fr. Onda je bilo 150.000 izbornika (200.000 g. 1848.).

Pitanje se tako riješilo u korist komore; ona je bila suverena, a ne kralj. Činilo se, da je u Francuskoj ustanovljen parlamentarni režim. Ali još uvijek su preostale dvije ekstremne stranke, protivne ustavu, na desnici legitimisti, koji nijesu htjeli priznati kralja uzurpatora, a na ljevici republikanci, koji su se tužili, da su ih g. 1830. prevarili. Kralj, hineći, da se pokorava većini komore, nije se odlučio za ulogu ustavnoga kralja; htio je da bira svoje ministre, da radi s njima i da upravlja politiku ministarstva; mjesto da priljubi svoju vladu volji većine, on se trsio da stvori većinu, pokornu kraljevoj volji.

Od g. 1830.—1835. svađali su se za vlast dvije stranke, koje su zajedno dovele do revolucije, rojalistička ljevica i republikanci. Louis Philippe, da bi ga prihvatili republikanci, koji su bili gospodari na gradskom vijeću, sklopio je prijateljstvo s njihovim vođama Lafayette-om i Laffitte-om i stvorio je na po razdijeljeno ministarstvo, pet republikanaca i četiri rojalista. Došlo je do borbe u samom ministarstvu. Stranka pokreta (le parti du mouvement, republikanci) htjela je demokratsku politiku i intervenciju u korist pobunjenih naroda u Evropi; stranka otpora (le parti de la résistance, rojalisti) htjeli su sačuvati gospodstvo buržoazije i mir s velikim vlastima. Kralj, pristaša otpora, htio je da se istroše pristaše pokreta; zato je pustio, da republikanci ostanu sami u minstarstvu (Laffitte) i da budu gospodari Pariza. Vjerovalo se, da će oni započeti rat protiv Evrope. Zemlja se prestraši, 3%-tna renta pade na 52, 70 fr.; 50%-tna na 82.50 fr. Komora ostavi Faffetta, a kralj uze rojalističko ministarstvo (Casimir Périer) (1831.). Republikanska je stranka izgubila svaku nadu, da će doći do vlasti pomoću komore; pokuša, da opet počne revoluciju kao g. 1830., organizira radnička društva, utemelji no-

vine i podigne nekoliko ustanaka u Parizu. Vlada zabrani novine i potajna društva; pomoću narodne garde uguši ustanke, a u isto doba uništi legitimiste, koji su se pobunili na zapadu. Red bude uspostavljen g. 1835. iza monstre-procesa i septemberskih zakona protiv štampe.

Od g. 1835.—1840. vodila se u komori borba između dvije ustavne stranke, lijevog centra (Thiers) i doktrinaraca, koji su postali desni centar (Guizot); ali bila je i posredna grupa, le tiers-parti, i dvije ekstremne grupe. Osim toga kralj, mjesto da dade ministarstvo stranci većine pa da ga zadrži, dok ne spadne u manjinu, uzimao je za ministre, svoje prijatelje izvan većine ili je otpuštao ministre, koji nijesu htjeli slijediti njegove politike. Ministarstva su padala brzo pred koalicijom ili pred opozicijom kralja; od g. 1832.—1840. bilo ih je osam. To je bilo vrijeme sjajnih govorničkih borba. Rasprava o adresi komore na kralja g. 1838. trajala je 12 dana, a izgovoreno je 128 govora. Ali parlamentarni režim nije uspio da stvori trajnu vladu.

G. 1840. složi se kralj konačno s desnim centrom i dade ministarstvo Guizot-u. Njegovo je sistem bio da osigura sebi potporu komore, davši birati poslanike bez uvjerenja, koji su bili spremni, da uvijek glasuju za ministarstvo. On se nije obraćao na politička uvjerenja izbornika i poslanika, nego na njihove osobne interese, davajući izbornicima trafike, potpore, časti, a poslanicima mjesta; ova su sredstva bila tim moćnija, što poslanici nijesu primali plaće, a gotovo polovica komore sastojala se od činovnika. Politika je Guizotova bila, da izbjegava svaki zapletaj u Evropi i da ne učini nikakve reforme u Francuskoj. Ovaj je režim trajao 8 godina, većina je uvijek rasla i nikad nije bila jača nego kod izbora g. 1846. Ali masa je naroda bila sve nezadovoljnija, vladi se predbacivala ograničena politika i sistem korupcije, te su se tražile reforme: 1. da se snizi cenzus i da se uzmu kapaciteti, t. j. da se izbornicima s cenzusom, dodaju ljudi, koji su svršili studije (oni su od g. 1827. bili na listi prisežnika), i 2. da se poslanicima zabrani vršenje drugih časti. Francuska je bila razdijeljena u dva tabora: s jedne strane kralj, ministarstvo, komora i izbornici s cenzusom, spremni da sve odbiju, koji su sami vršili svu vlast, jer su tvorili zakonitu zemlju; s druge strane opozicija, koju je tvorilo sve ostalo, što je imalo kakvo političko mišljenje, ali je bilo lišeno svake mogućnosti da djeluje.

Na izgled bio je to čisti parlamentarni režim; činilo se, da kralj vrši volju većine u izabranoj komori; ali zbog cenzusa i izborne korupcije, komora je, mjesto da prikazuje narod, bila samo

skup kraljevih službenika. Engleski parlamentarni režim pod upravom ministra, koji je bio profesor engleske historije, postao je samo pročeljem i za koga se sačuvalo osobno vladanje kraljevo.

Parlamentarni režim u Belgiji. — Kraljevina Nizozemska, kojoj je g. 1814. bila pripojena Belgija, dobila je vrlo nepotpunu ustavnu vladu; kralj je zadržao vlast da bira ministre (koji nijesu bili odgovorni pred komorom) i da upravlja politikom. Kralj Holandijac i s prijestolnicom u Holandiji favorizirao je Holandijce i ozlovoljio je svoje belgijske podanike toliko, da su se složili, pobunili i prognali holandijske trupe (1830.). Francuska ih uze pod svoju zaštitu i poluči kod velikih vlasti, da se Belgija otkine od Nizozemske i stvori ustavno kraljevstvo.

Sastade se kongres zastupnika, izabere kralja i sastavi ustav, koji se nije mijenjao sve do g. 1898.

U Belgiji kao i u Holandiji promijenilo se društvo za 20 godina francuskog gospodstva, pa nije više preostalo ni privilegija ni klasa ni provincija. Ustav je ustanovio jednakost pred zakonom i sve su pokrajine bile uređene na isti način.

Belgijci su se dijelili u dvije stranke, l i b e r a l c e, pristaše ustavne i svjetovne vlade, i k a t o l i k e, pristaše crkvene vlasti; g. 1830. obadvije su se stranke složile i provele revoluciju u ime slobode.

U ustav budu dakle napisane sve slobode: osobe, boravišta, govora, štampe, obuke, sastajanja i udruživanja.

Belgijci su se divili engleskom parlamentarnom režimu, kakav su provodili whigsi; kongres izjavi: »Belgijski narod prihvaća kao oblik svoje vlade, ustavnu reprezentativnu monarhiju pod nasljednim poglavarom«. Bile su tri vlasti: kralj, senat i komora; kralj je bio nasljedan i neodgovoran, ali nije bio suveren. Suverenost je pripadala narodu, zastupanom od parlamenta; kralj je imenovao ministre i mogao je raspustiti komoru, ali ministri su bili o d g o v o r n i pred komorom, oni su odstupali, ako su dobili manjinu; komora je votirala proračun. Protivno engleskom običaju, senat su birali isti izbornici kao i komoru. On je mogao biti raspušten a obadvoje se obnavljalo djelomično. Kao i u Engleskoj, pravo je glasa bilo vezano uz porez; da čovjek bude izbornik, trebalo je plaćati cenzus, različit prema različitim mjestima, ali nigdje niže od 42 fr.

Teže je pitanje bilo urediti organizaciju crkve. Liberalci su htjeli zadržati nadzor države nad crkvom, koji postoji kod svih modernih naroda. Katolička je stranka zahtijevala u ime slobode,

potpunu neovisnost crkve prema državi. Jedan od njezinih vođa, Nothomb, reče na kongresu: »O nama ovisi, da izvršimo slavni poticaj i da posvetimo bez rezerve jedno od najvećih načela moderne civilizacije. Već stoljeća bore se dvije vlasti, civilna vlast i religiozna vlast; one se otimlju za društvo, kao da bi vlast jednoga isključivala drugoga. Čitava je Evropa u tom sukobu, a naš je poziv da ga dokinemo. Dva svijeta stoje jedan do drugoga, civilni i religiozni, ali niti se miješaju niti se dodiruju, bilo u kojoj točki. Hoćemo, da se zakon izjavi nenadležnim u religioznim stvarima. Nema više odnosa između države i religije, nego između države i geometrije. Označimo svoje mjesto u historiji velikim principom, proglasimo rastavu ovih dviju vlasti«. Liberalci popustiše, i kongres proglasi rastavu crkve od države. A evo kako se ona shvatila u Belgiji. Crkva je bila oslobođena svake svjetovne vlasti, biskupe je postavljao izravno papa, a ovi su imenovali svećenike; religiozni redovi su se mogli ustanoviti u zemlji, stjecati dobra i primati zapisi. Nijesu potpadali ni pod kakvo ograničenje ili kakav nadzor. Ali crkva je zadržala sve povlastice, što ih je primila od države, prije nego što je bila od nje rastavljena. Svećenici su i nadalje dobivali plaću od države, bili su izuzeti od vojne službe i dobivali su vojničke počasti; svećenstvo je zadržalo posjed groblja i pravo da nadzire škole. Odsele su u Belgiji postojale dvije službene vlasti, vlada i svećenstvo; neovisno i suvereno obadvoje, pa nije trebalo dugo da dođe do borbe.

Od g. 1831.—1845. stranke još nijesu bile organizirane za borbu; bile su zabavljene time, da sklope mir s Holandijom (koji je bio definitivan tek g. 1839.) i da izađu iz ekonomske krize, koja je nadošla iza revolucije. Imali su poput Engleza u XVIII. stoljeću jošte ideju, da vlada ne smije pripadati jednoj stranci samoj, pa su namjerice sastavljali ministarstvo u isti mah od katolika i liberalaca. Tako su se nadali uništiti stranke, koje su smatrali opasnošću.

»Zemlja«, rekao je g. 1840. ministar pravde, »izložena je žalosnom cijepanju, do kojeg će doskora dovesti, ako ih pravodobno ne zaustavimo, ove razdiobe na katolike i liberalce, koje nemaju nikakva smisla u poredbi s velikim načelima slobode, koja su načela posvetila naš ustav«.

Katolička stranka jače organizirana, hvala svećenstvu, okoristila se ovim režimom, da protura zakon od g. 1842., kojim se u pučke škole uvodi religiozna obuka i povjerava svećenstvu.

»Nema elementarne obuke bez moralne i religiozne odgoje«, reče Nothomb. »Mi prekidamo s filozofskim doktrinama XVIII. stoljeća, gdje su htjele učiniti potpuno svjetskom obuku i urediti društvo na sasvim racionalističkim temeljima«.

Liberalci, uznemireni zbog snage svećenstva, organiziraše svoju stranku; g. 1846. jedan je kongres od 320 liberalnih delegata iz čitave Belgije sabrani u bruseljskoj gradskoj vijećnici, osnovao Savez (Alliance) i raspravljao o programu stranke. Njegova je diviza postala: »Neovisnost civilne vlasti«; zahtijevao je »uređenje javne nastave na svim stepenima, pod isključivom upravom civilne vlasti, tako da joj se dadu ustavna sredstva, da se uzmogne natjecati s privatnim uredbama, a da se otkloni intervencija ministra za bogoslužje pod izlikom nadležnosti u nastavi, organiziranoj od civilne vlasti«. To se danas naziva svjetovna (lajička) nastava. Liberalci su osim toga zahtijevali sniženje cenzusa i poboljšice, što ih imperativno zahtijeva stanje radničkih klasa«.

Od g. 1846. ostala je komora razdijeljena u dvije stranke, koje su izmjenice imale većinu i tvorile ministarstvo (od g. 1847. do 1884. svaka je došla i pala tri puta), kralj je uvijek uzeo ministarstvo iz većine. Katolička stranka, bolje organizirana ima za sebe sva sela flamanske Belgije; liberalna stranka, bučnije gospoduje u francuskoj Belgiji; veliki flamanski gradovi, Gand i Anvers, osciliraju između obje stranke i tvore većinu. Pobjedom ovih gradova, predigra je pobjedi u zemlji. Borba se odnosi na sve izbore, za komoru, za senat, za pokrajinska i općinska vijeća.

Čini se tako, da je belgijski parlamentarni režim kao i engleski osnovan na prevagi između dviju stranaka. Ali razlika između dviju belgijskih stranaka, mnogo je dublja nego između dva društva, odgojena odijeljeno i prema suprotnim načelima. Zato se razdraženost uvijek povećava, pa nije sigurno, da će stranke i nadalje štovati ustav.

Parlamentarni režim u ostalim evropskim državama. — Tri velike istočne monarhije, koje su g. 1815. tvorile Svetu aliansu, Rusija, Austrija i Prusija, ostale su od g. 1848. apsolutne monarhije; ministri, [illegible] narod nije bio zastupan ni po kakvoj izabranoj komori, pokrajinske skupštine, gdje su se sačuvale, nijesu imale druge uloge, nego da pomažu vladi ubirati porez. Pruski kralj, koji je g. 1815. obećao svojim podanicima, da će im dati pisani ustav, nije htio sve do svoje smrti g. 1840. da održi obećanje; a njegov nasljednik,

sabravši u Berlinu članove pokrajinskih skupština (1847.), izjavio je, da ova skupština nije suverena i nije htio pisana ustava.

Te tri apsolutne vlade smatrale su se uvijek interesiranima, da održe apsolutnu monarhiju u državama pod njihovim utjecajem, a ustavni režim kod stranih naroda činio im se opasnim primjerom, što je dan njihovim podanicima; oni su dakle radili oko toga, da spriječe vladare u čitavoj centralnoj Evròpi, u Njemačkoj i u Italiji, da dadu ustav.

Austrija je u tom uspjela u Italiji sve do g. 1847.; nijedan vladar nije pristao, da uvede ustav ili da dade birati komoru; kad su podanici ustancima prisilili svoje vladare, da prihvate liberalni režim (u Napulju g. 1820., u crkvenim državama i vojvodinama g. 1830.), austrijske su vojske opet silom uspostavile apsolutnu vlast.

U Njemačkoj je u kongresnom aktu bilo rečeno, da će na teritorijama konfederacije »biti državnih zastupstva«. Prvotni tekst je glasio: »Treba da budu (soll) zastupstva« i određivao je rok od jedne godine: ali rok je bio izbrisan, a riječ s o l l zamijenjena sa w i r d. To je sada bio samo poziv, a ne zakon. Svaki knez ostao je gospodar te je mogao po volji uvesti režim, koji je htio.

U južnim državama (Würtemberg, Baden, Bavarska), što ih je francusko gospodstvo preuredilo i povećalo, i u velikoj vojvodini Weimar, vladari su (od 1816. do 1819.) dali sastaviti pisane ustave, unatoč opomena velikih vlasti. Svaka je država dobila svoj parlamenat, koji su obično tvorile dvije komore; komora izabrana od izbornika s cenzusom votirala je porez i za zakone; ali vladar je imenovao ministre ne vodeći računa o većini. U ovim siromašnim zemljama, gdje je građanstvo bilo malobrojno, izbornici nijesu ni našli drugih ljudi, sposobnih da budu zastupnici, osim činovnika; i sama je opozicija bila sastavljena od državnih činovnika; uzimalo se, da i činovnik kao zastupnik ima pravo da suzbija vladu. Ali ministarstvo je imalo sredstvo da slomi opoziciju, a to je bilo, odbiti zastupniku, koji je bio činovnik potrebit dopust, da uzmogne doći na sjednice.

U sjevernim njemačkim državama vladari su voljeli da zadrže stare aristokratske državne skupštine, koje su rijetko sazivali, u razmaku od više godina, kad se radilo o tome, da se stvori zakon ili novi porez.

Neki su vladari tvrdoglavo ustrajali kod toga, da vladaju sami i nijesu htjeli dati ustava; njihovi se podanici pobuniše godine 1830. i prisiliše ih na to; ali Austrija se umiješala i uspostavila apsolutnu vlast.

Parlamentarni režim nije dakle mogao uhvatiti korijena u Njemačkoj; za vrijeme ove periode od g. 1815. do 1848. njemački su se liberalci navikli mrziti na austrijsku i prusku vladu, koje su ih tlačile, a diviti se francuskoj i ljubiti je kao zemlju jednakosti i slobode.*)

Na krajnjem zapadu Evrope, kraljevina Španija i Portugal uspostavile su g. 1814. apsolutno kraljevstvo i inkviziciju, koju je uništila francuska okupacija.

U njima su vladali despotski; u Španiji, okolina kraljeva (camarilla) i njegov ispovjednik, u Portugalu jedan engleski general i jedna komisija regenata u odsutnosti kralja, koji je ostao u Braziliji; moderne su knjige bile zabranjene, a članovi potajnih društava osuđeni kao zločinci. Oficiri, koji su postali liberalniji zbog kontakta s francuskom ili engleskom vojskom, pobunili su svoje vojnike i g. 1820. tražile su obadvije zemlje ustav. Španjolski kralj preuze ustav od g. 1812., koji je nasljedovao francuski ustav od g. 1791. a portugalski cortes su g. 1822. odglasali isti ustav. Ali servilna stranka (apsolutistička) pobunila se u Španiji uz povike: Živio apsolutni kralj!, dolje ustav! Francuska vlada da manifestira za legitimizam, pošalje u Španiju vojsku, koja uspostavi apsolutističku stranku, a liberalci budu smaknuti ili depotirani (1823.).

U Portugalu je nasljednik prijestolja, kad je postao braziljskim carem, poslao svoju kćerku, da vlada mjesto njega i dao zemlji kartu g. 1826. Ona je ustanovila jednakost pred zakonom i slobodu (izuzevši slobodu vjeroispovijesti; jer je samo katolicizam bio dopušten). Vlada je bila uređena po parlamentarnom tipu; kralj, nasljedna kuća pairova, zastupnička kuća, birana na dva stepena, odgovorni ministri, pravo glasa pridržano pojedincima koji su imali dohodak od 600 fr. Trima vlastima, što su ih priznavale suvremene teorije (legislativnoj, eksekutivnoj, i judiciarnoj) dodana je četvrta vlast, moderatorna (pomirbena) vlast (koju je pronašao francuski pisac Benjamin Constant: to je bilo pravo sazvati i raspustiti komoru, izabrati ministre, dati

---

*) Ove je osjećaje snažno izrazio Heinrich Heine u »Deutschland«.

amnestiju ili milost; ta je vlast bila povjerena kralju. Prije nego je ova karta mogla stupiti na snagu, izveo je ujak mlade kraljice, Miguel, državni udar i preuzeo apsolutnu vlast.

Parlamentarni režim bio je uveden u Španiji i Portugalu od prilike u isto vrijeme (1833.) zbog diobe u kraljevskoj familiji i pod utjecajem dviju velikih parlamentarnih zapadnih država, Francuske i Engleske. U Španiji je Ferdinand (1833.) ostavio kćerku Izabellu i brata Carlosa. Po salijskom zakonu, koji je u kraljevstvu vrijedio od odlaska Bourbonaca, nasljednik je bio Carlos; ali Ferdinand je stvorio p r a g m a t i k u, po kojoj je davao krunu Izabelli, a regenciju njezinoj majci Kristini. Apsolutistička je stranka podupirala Carlosa, Kristina se dakle morala oslanjati na liberalnu stranku i uzeti liberalne ministre. — Isto je tako u Portugalu bila uspostavljena mlada kraljica Marija, kad je postala punoljetna, ustankom liberalaca, koji su protjerali njezinog ujaka Miguela. U obadvije zemlje započeo je civilni rat između apsolutista pristaša dviju pretendenata, i liberalaca pristaša dviju kraljica. Pretendenti su imali za sebe tri apsolutističke vlasti Evrope, a kraljice dvije parlamentarne vlasti, Englesku i Francusku, koje su s njima sklopile q u a d r u p l e a l l i a n c e-u (1834.).

Portugalska vlada uspostavi kartu od g. 1826. Španjolska sastavi K r a l j e v s k i s t a t u t od g. 1834., kojim je regentica obećala, da će dati votirati zakone i poreze od cortesa. Cortesi, koji su postali španjolski parlamenat, obuhvaćali su dvije komore, grandove (p r o c e r e s) i zastupnike (p r o c u r a d o r e s), izabranima na tri godine, izborom na dva stepena; izbornici su morali imati cenzus, zastupnici nijesu primali plaće, a morali su imati 12.000 fr. rente.

U ovim su zemljama apsolutisti bili potučeni (u Španiji je trebalo 5. godina krvavog rata protiv pirenejskih karlista). Liberalci su se razdijelili u dvije stranke: u Španiji, u m i r e n i (pristaše kraljevske vlasti) i n a p r e d n j a c i (pristaše cortesa). u Portugalu š a r t i s t i i s e p t e m b r i s t i. Pod ovim su se imenima krile ambicije stranačkih vođa. Dugo vremena imala su oba kraljevstva samo forme ustanog režima, jer ministri nijesu bili odgovorni pred komorom, a vlada je zadržala toliko utjecaja, da su u Španiji i u Portugalu izbornici uvijek izabrali ministarske kandidate. Osim toga su se generali, koji su postali moćni za građanskih ratova, miješali u stranačke raspre i prisiljavali vladara, da ih uzme za ministre. U Španiji je bilo od god. 1833. do 1855., 47 ministarskih predsjednika i 96 ratnih ministara. Ali novi

je režim doveo do dviju velikih promjena: vlast su vršili ministri-generali mjesto ljubimaca i ispovjednika; liberalci su ukinuli inkviziciju i uzeli samostanska dobra, da plate narodni dug (1834. u Portugalu, 1836. u Španiji), te tako slomili apsolutno gospodstvo klera.

Svršetak I. knjige.

S. SMAJLS (Smiles):

O DUŽNOSTIMA.

Preveo prof. GJ. PEJANOVIĆ. (ćir)

Posle prevoda znamenitog Karaktera ili Značaja, koji je izašao u tri izdanja na srp,-hrv. jeziku i našao veliki odziv među širokim slojevima našeg naroda, dobivamo u prevodu gornje delo u pravo vreme, kada gradimo svoju vlastitu državu i kada svaki pojedinac treba da vrši dužnost prema otačbini i svome narodu. Ta će knjiga poslužiti našoj inteligenciji kao uputa kako se najbolje i savesno vrši svoja dužnost.

Sadržaj knjige: Dužnost i savest. — Vršenje dužnosti. — Poštenje i istina. — Ljudi, koji se ne mogu podmititi. — Smelost i izdržljivost. Izdržljivost do kraja. — Mornar i vojnik. — Junaštvo u dobročinstvu. — Saosećanje. — Ljubav naspram bližnjih. — Junaštvo u propovedništvu. — Prijateljsko postupanje sa životinjama. — Čovečnost naspram konja. — Odgovornost. — Završetak.

Cijena 30 Dinara.

GUSTAV LE BON:

MIŠLJENJA I VEROVANJA.

Preveo BLAGOJE D. MARKOVIĆ. (ćir.)

Uvaženi i poznati sociolog svjetskog glasa Le Bon, koji je poznat našoj čitalačkoj publici od ranije, osobito po njegovoj »Psihologiji gomila«, koja je doživila kod nas u kratko vrijeme četiri izdanja, dao je ovim djelom upravo ključ za razumijevanje činjenica i događaja. Jedan od najglavnijih problema, postavljenih u početku ovoga djela, bio je: Otkuda dolazi, da su verovanja, koja se ne bi mogla pravdati nikakvim racionalnim argumentima, bez teškoća usvajali i najprosvećeniji duhovi sviju vjekova. Zakoni i principi, koje je Le Bon postavio u ovom djelu su neoborive naučne istine, te je velika potreba za sve naše prosvećene krugove. Vojne starešine, sudije i pravozastupnici, profesori, svećenici i učitelji, sociolozi, književnici, žurnaliste, zakonodavci i državnici, ljudi od nauke i politike u opće, naći će u ovom djelu veoma instruktivnih elemenata za svoj poziv i za svoju studiju, kao što će se čitalac čitanjem ovog djela moći i sam uvjeriti.

Pregled sadržaja: Problemi verovanja i saznanja. — Psihološka oblast mišljenja i verovanja. — Različiti logički oblici, koji upravljaju mišljenja i verovanja. — Sukobi različitih logičkih ob-

lika. — Individualna mišljenja i verovanja, — Kolektivna mišljenja i verovanja. — Rasprostiranje mišljenja. — Život verovanja. — Eksperimentalna istraživanja o formiranju verovanja i nesvesnim fenomenima, otkuda verovanja poniću.

Cijena 30 Dinara.

AUGUST STRINDBERG :

INFERNO.

Preveo R. PAREŽANIN.

Slučajno se dogodilo, da su kod nas izlazila jedno za d ugim prijevodi triju djela Strindbergovih: »Sin služavke« u kojem se opisuje piščevo djetinjstvo; »Ispovijest luđaka«, što prikazuje mladost i napokon najsnažnije Strindbergovo djelo »Inferno«, u kome je ocrtano njegovo muževno doba, njegove patnje i duševna muka, pravi pakao na ovome svijetu. Tu je jasno prikazano, kako je naturalistička epoha, nekad snažna i plodonosna, proživjela svoje vrijeme. Interesantno je, da je u nas u vrijeme, kad se protiv materijalizma, koji je dopro do svog vrhunca, javlja reakcija u pokretu za duhovnim i moralnim preporodom, izašla ova knjiga, u kojoj pisac navješćuje povratak religije, ali pod drugim oblicima i bez kompromisa sa starim religijama, ne epoha reakcije niti povratak onome, što se preživjelo, nego napredak k nečemu novom.

Cijena 15 Dinara.

DAVORIN TRSTENJAK:

DARVINIZAM U UZGOJU.

Neumrli naš pedagoški pisac i slobodni mislilac koji je obogatio našu literaturu sa 44 knjige raznog štiva, dao nam je ovim izvrsnim djelom dvostruku vrijednost: znanstvenu i odgojnu. Kao temelj mu služe znanstveni rezultati prirodnih nauka i moderni nazor o životu i svijetu, Iz nje se čovjek upoznaje ne samo umnim tekovinama velikoga Darwina, nego i s modernim uzgojnim principima, koji će zavladati svijetom.

Kako je ova knjiga od velike vrijednosti i potrebe svakom našem inteligentu, da njome popuni svoje nedovoljno znanje, što mu ga je dala nesavremena srednja škola, kao i onom građaninu, koji te škole nije polazio, jer je pisana popularno i shvatljivo, dokazuje, da je prvo izdanje bilo gotovo razgrabljeno te u kratko vrijeme, radi velike potražbe, izdali smo i drugo izdanje.

Sadržaj knjige: Promjenljivost. — Prilagođivanje. — Nasljedstvo. — Filogenija i ontogenija. — Atavizam. — Rudimenti. — Izbor i borba za bitak. — Oblici ljudskoga izbora. — Miješanja krvi. — Uzgoj talenta i genija. — Izumiranje talenta muške loze. — Brak i potomstvo genija. — Navike i nagoni. — Učenje. — Moral. — Krivo shvaćen darwinizam. — Zaglavak.

VLADIMIR NAZOR:

PABIRCI.

Pjesme od 1892—1917.

Naš veliki savremeni pjesnik, priznat je danas, kao jedan od najvećih pjesnika cijeloga našeg naroda. Svojim mnogobrojnim pjesmama o našoj narodnoj snazi, o našoj vjekovnoj borbi i težnji za slobodom, o našim zajedničkim narodnim radostima i jadima, najjači je i najpoznatiji tumač našeg nacionalizma. Njegova poezija puna je snage, života, pa dubinom svojih misli i neiscrpivim bogatstvom fantazije i sjajnim stihom izdiže čovjeka nad svagdanje brige, krepi ga i jača, jer mu je svagda osnovna misao: što uži dodir čovjeka s prirodom.

Sadržaj: U šikari. — Hrvatski gradovi. — Nesmireni san. — Ars et vita. — Proljetne vode.

Cijena 8 Dinara.

JOSIP KOZARAC:

IZABRANE PRIPOVJETKE.

Kozarac je naš najiskreniji pripovjedač, koji nam je znao najbolje prikazati slavonsku sredinu, jer je odrastao u Slavoniji i srastao se s njome.

Njegova novela »Tena« tip je slavonske žene i simbol raspojasanosti Slavonije, pa pisac prožet ljubavlju i idealizmom, svuda pristupa k analizi narodnoga zla i dovikuje čovjeku krilatu riječ stoljeća: produciraj! U »Mrtvim kapitalima« prikazao je pisac naš ekonomski život, a u romanu »Među svjetlom i tminom« politički život. U svim svojim novelama i pripovjetkama opisuje i crta tako vjerno i objektivno život našeg čovjeka, da ga kasnije nije nitko u tom dostigao.

Sadržaj knjige: Tri ljubavi. — Slavonska šuma. — Proletarci. — Biser-Kata. — Krčelići neće ljepote. — Tena. — Emilijan Lazarević. — Mira Kodolićeva. Dana Ines. — Rodu u pohodu. — Oprava. — Kozarčeva autobiografija.

Cijena 30 Dinara.

Pregled sadržaja.